

**OLITIKA ÉS
NEMZETI
IDENTITÁS
KÖZÉP-EURÓPÁBAN**

POLITIKA ÉS NEMZETI IDENTITÁS
KÖZÉP-EURÓPÁBAN

POLITIKA ÉS NEMZETI IDENTITÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
BUDAPEST
2001

Készült a Teleki László Intézet
Közép-Európai Tanulmányok Központjában

A közölt dolgozatok a TLA Közép-Európa Intézet 2000. szeptemberi
Nemzeti önazonosság az új évezred küszöbén című konferenciájára készültek

Szerkesztette:
Bárdi Nándor, Lagzi Gábor

ISBN 963 00 80613

© Teleki László Alapítvány

Tartalomjegyzék

I. A kulturális örökség szintjei

Sonkoly Gábor:

A kulturális identitás új kerete:
a kulturális örökség 9

Erdősi Péter:

A „kulturális örökség” recepciójának kezdetei
Magyarországon (1997-2000) 27

II. Államporgársági politikák

Gyertyánfy András:

A határon túli németek jogállása
a magyar Schengen-probléma tükrében 43

Kántor Zoltán:

A magyar nemzetpolitika és a státustörvény 57

III. A regionális és etnikai identitások átalakulása

Ablonczy Balázs:

Virtuális vármegye: Sáros, 1820-1940
Nemzetiségközi kapcsolatok az emlékiratok tükrében 81

Lagzi Gábor:

Kisebbségi identitáskeresés Lengyelországban
az 1990-es években 97

Gerhard Baumgartner – Kovács Éva – Vári András:

A határmentiség paradoxonai:
Jánossomorja és Andau (1990-2000) 113

Papp Z. Attila:

Törésvonalak és a civil társadalom intézményesülése
a romániai helyhatósági választásokon 141

Gyurgyík László:

Az asszimiláció szociológiai elméleteinek
és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata
a társadalomtudományi kutatásokban 149

I.

A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG SZINTJEI

A kulturális identitás új kerete: a kulturális örökség

Az örökség-fogalom konjunktúrája

A kulturális örökség fogalma a politikai és a tudományos diskurzusokban egyaránt látványosan elterjedt az elmúlt három évtizedben. Nyugat-Európa országaiban – főleg Franciaországban és Nagy-Britanniában – e fogalom mentén, mely igen gyorsan a kultúrpolitika kulcsfogalmává vált, már a nyolcvanas évek elején tudományos viták szerveződtek. Magyarországon a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának 1998-as megszervezésével jut a kulturális örökség fogalma hasonló szerephez a politikai diskurzusokban.¹ Ugyanakkor annak ellenére, hogy a nemzeti örökség törvényi meghatározását célzó egyre intenzívebb kodifikációs folyamat jelentős hatással van számos tudományterületre (művészettörténet, műemlékvédelem, régészet, néprajz, történelem, stb.), a magyar tudományos élet viszonylag lassan reagál a politika felől érkező kihívásra. Az örökség fogalmáról, valamint a hasonló értelmű kifejezésekhez (műemlék, történeti emlék, emlékhely, stb.) való viszonyáról csak 2000 első felében szervezték az első konferenciákat², ám – a jövő évi konferencia-tervet látva – várható, hogy az örökség fogalma a magyar tudományos diskurzusban is hasonló szerepet fog játszani, mint a franciában vagy az angolban. Ezért fontos, hogy megismerjük e fogalom (siker)történetét.

A kulturális örökség fogalma fokozatosan alakult ki.³ A témával foglalkozó szakirodalom eltérő időpontokhoz köti e fogalom genezisé.⁴ Alois Riegl, az Osztrák-Magyar Monarchia normaadó műemléki szakembere szerint az antikvitás és a középkor csak „intencionális” műemléket tartott számon, és csak a reneszánszsal született meg a „történeti” műemlék.⁵ A nemzeti örökség (*patrimoine national*) kifejezést Édouard Pommier alkotta meg 1790 őszén, amikor ugyanis új kategóriát kellett találni a klérustól lefoglalt „könyveknek, kéziratoknak, medáloknak, gépeknek, festményeknek, metszeteknek és egyéb ilyen jellegű tárgyaknak”⁶. Az örökség nemzeti méretű értelmezését tehát a francia forradalom szüli meg, de még a nemzetépítésben gyakran példának tekintett Franciaországban is csak az 1860-as években indul meg a történeti emlékek szisztematikus felmérése és osztályozása.

A 20. század hatvanas éveiiig a történeti műemlék a meghatározó: az örökség gyűjtése és osztályozása számára a régiség, a kor a döntő szempont. Az örökség értelmének kitágulása a hatvanas évek végén figyelhető meg a nemzeti és európai törvénykezésben, ekkor jelenik meg először az építészeti örökség fogalma, majd

a hetvenes évek végére jutunk el a kulturális örökséghez, mely a kollektív emlékezet fogalmával párosul. Franciaország esetében például az 1979-es levéltári törvény említi első alkalommal az örökség fogalmát, az Európa Tanács pedig az 1985-ös granadai kongresszusán határozza meg először e fogalmat. Az Európa Tanács határozatai között egyébként 1949-ben találkozunk először a fogalommal, ekkor ugyanis az intézmény egyik alapvető céljaként nevezik meg a „közös (európai) örökség” ápolását. 1994-ben az Európai Helyi és Regionális Tevékenységek Kongresszusa lefekteti a helyi és regionális kulturális örökség meghatározásának és védelmének alapelveit.

Az örökség meghatározásának és szabályozásának e néhány példája is jól mutatja, hogy a kulturális örökséget, mint normát olyan *strange bedfellow*-k teszik magukévá, mint a regionális tanácsok, a nemzetállam hivatalai, illetve olyan kontinentális szervezet, mint az Európa Tanács. Ha ehhez hozzáadjuk az UNESCO által irányított Világörökség Központját (*Centre du patrimoine mondial*), akkor teljessé válik a kép: a kulturális örökség a legkisebb falusi közösségektől az emberiség egészéig szervező elvvé vált, mely alkalmasnak tűnik arra, hogy reprezentálja e közösségek identitástudatát.

Az örökség kezelése és feldolgozása a közösség nagyságától és szervezettségétől függetlenül ugyanazt az elvet követi. A kulturális örökség a közösség számára fontos jelentéssel bíró tárgyak vagy tárgyakkal kifejezett immateriális dolgok készlete. Ezeket a tárgyakat a megfelelő intézmény összegyűjti, leltározza, megvizsgálja, közszemlére teszi, megőrzi, restaurálja, ha szükséges, megfejt és megérti a rejtett kódokat és levonja a következtetéseket. E folyamat során az eredeti tartalom valami újjal, a birtokbavevő értelmezésével gazdagodik. Így az örökség összekapcsolódik az emlékezzetel, mindkettő az identitás része, amit meg kell keresni, elő kell ásni, meg kell őrizni, vagy újra fel kell fedezni. Ebben az értelemben az örökség valójában nemcsak arra szolgál, hogy feltérképezze a birt javakat, hanem arra is, hogy körülírja, meghatározza az örökhagyó/örökös önazonosságát, sokszor anélkül, hogy az ennek tudatában lenne.

Örökség és emlékezet

Az örökség tehát az emlékezzetel együtt értelmezendő. A két fogalomban többek között az a közös, hogy mindkettő egyre inkább behatol egy harmadik fogalom, a történelem értelmezési mezőjébe. Ez az átrendeződés fontos indikátora a régi/új közösségi identitások kialakulásának, illetve magyarázattal szolgál a kulturális örökség fogalmának fenn említett népszerűségére.

A második világháború, a holocaust és a kommunizmus rémtetteinek rekonstruálásához elengedhetetlen a szemtanúk tanúságtétele, ami az emlékezés parancsát rója a túlélőkre. A tanúságtétel, az egyéni emlékezet megnyilvánulása egyre gyakrabban cenzúrázatlanul, azaz szakvélemény nélkül válik közkinccsé. Erre példa a washingtoni Holocaust Múzeum, amely az Egyesült Államok egyik legnépszerűbb

múzeumává vált. Itt a látogatók milliói hallhatják a túlélők tanúságtételét. Az egyéni emlékezet ilyen megnyilvánulása egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, a szakember, a történész értelmezésével szemben, vagy amellett. A tanúságtétel (*testimony, témoignage*), az egyéni emlékezet tehát korábban nem látott autonómiára és érdeklődésre tett szert, szervesen beépült a történelembe.

Az egyéni és a különböző méretű és szervezettségű közösségekhez kapcsolódó emlékezet és tanúságtétel a megemlékezés folyamatát is módosította. A megemlékezés eredendően vallási jellegű volt, aztán a nemzetállamépítés során laikussá, nemzetivé vált, melynek során az állam egyedül kívánta megállapítani és biztosítani a nemzeti emlékezetet. Ebben játszott döntő szerepet a nemzeti történelem. Napjainkban Nyugat-Európában a megemlékezés egyre inkább az örökség köré szerveződik, ami a megemlékezések formáinak megsokszorozódásával és bizonyos értelemben elnemzetietlenedésével jár együtt. A nemzeti történelemként megszületett diszciplína pedig egyre kevésbé vonzó egy kulturális örökség alapon emlékező közösség számára. Adott esetben maga a nemzet is örökséggé válik. Pierre Nora szavaival: „Mintha Franciaország nem egy történelem lenne, amely megoszt minket, hanem kultúrává válna, amely összehoz bennünket”⁷.

Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy a turizmus révén az egyik legdinamikusabb gazdasági ágazat hasznosítja a kulturális örökséget. Gazdasági érdekké vált, hogy minél több látványosság, emlékezetre méltó hely kerüljön be egy adott ország turisztikai kínálatába. Az örökség meghatározását ma már erre szakosodott vállalatok végzik a helyi önkormányzatokkal közösen. A történésznek és a többi társadalomtudósaknak, bölcsésznek itt a hiteles dokumentáció elkészítésében jut szerep, melyben nem feltétlenül kell megjelennie a nemzeti jellegnek. Ahhoz a váltáshoz hasonlóan tehát, amikor a történetírás a dinasztiák és a keresztény monarchiák történetéről áttért a nép és a nemzet történetére, most a kollektív emlékezet e formájának egy újabb tágulását figyelhetjük meg: a helyi örökség története is idekerül⁸.

A kulturális örökség szintjei

A kulturális örökség-fogalom elterjedésének kulcsa, hogy általa bármely közösség számára lehetővé válik egyéni emlékezetéből fakadó, épp aktuális identitásának intézményesítése. Nem véletlen tehát, hogy a kulturális örökség kifejezés egyaránt megtalálható a helyi-regionális, a nemzeti, a kontinentális és a legszélesebb körű nemzetközi szinten is. E közösségek szerveződési formái azonban igen eltérnek egymástól, így nem meglepő, hogy az örökség-fogalom alkalmazása és értelmezése más és más. A fogalom univerzális jelenléte azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a társadalmi szereplők ugyanazt értik örökség alatt a különböző szinteken. Az örökség körül kialakuló diskurzusok egyesítik magukban az adott szint belső hagyományát és a szintek közötti elengedhetetlen párbeszéd feszültségét. A továbbiakban ezeket a belső hagyományokat szeretném felvillantani néhány példán keresztül, illetve utalni a szintek közötti értelmezési különbségek okaira.

A nemzeti kulturális örökség egyik klasszikus példája: Franciaország

A nemzet szintjén a kulturális örökség természetesen nemzeti kulturális örökséggé válik. Ez a kodifikált örökség eredeti szintje. Mivel a francia forradalom során fogalmazzák meg először a nemzeti kulturális örökség fogalmát, joggal vizsgálhatjuk a nemzeti szintet a francia példán keresztül.⁹ Annak ellenére, hogy az örökséghez kapcsolódó törvényhozói tevékenység 1790 óta jelen van a francia gyakorlatban, a *patrimoine* kifejezés első alkalommal az 1979. január 3-i levéltári törvényben jelenik meg, igaz, ettől a pillanattól kezdve a törvényhozás szinte minden területén megtaláljuk, legyen az a gazdaság, a tudományszervezés vagy a környezetvédelem. A 19. századi műemléki jelentések¹⁰ éppúgy nem tartalmazzák e fogalmat, mint a gyakran idézett 1913-as műemléki törvény, vagy az 1930-as, a természeti, illetve művészi, történelmi, tudományos, színhagyomány szerinti vagy tájvédelmi szempontból jelentős (emlék)helyek védelméről szóló törvény.

A fogalom megjelenése a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján feltételezhetően a nemzeti önidentifikáció gyakorlatának módosulására utal. E gyakorlat kodifikációs technikái természetesen már korábban is jelen voltak, hiszen a francia alkotmány mindig meghatározta azoknak a dolgoknak a körét, mely minden francia közös örökségét képezi. Ide tartoznak az emberi és polgári jogok 1789-es nyilatkozata, ennek kiegészítései az 1946-os alkotmányban, a köztársaság, a nemzeti címer, a himnusz, a nemzeti valuta, a francia nyelv, a népet illető nemzeti szuverenitás, a demokrácia elvei, a(z állam)terület a maga integritásában, az állam a legfőbb adminisztratív szervekkel és a honvédelem, az állami cégek, az igazságszolgáltatás függetlensége, a köztársaság területi egységei (község, megye, tengerentúl). Ez a felsorolás már 1968-ban is megvolt, és azóta sem kérdőjelezték meg. Ez a nemzeti minimum. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy itt nem a kulturális örökséghez kapcsolódó logikáról van szó, mivel nem az egyén vagy a helyi közösség választja ki azokat az elemeket, melyekkel azonosulni kíván, hanem egy mindenki által elfogadott, így kötelezően tiszteletben tartott „intézményesített örökségről”¹¹, mely a francia történelem korszakai alatt folyamatosan bővült. Leegyszerűsítve: a területi integritás, a hivatalos francia nyelv, valamint az állam bürokratikus és honvédő szerepe az abszolutista francia állam hagyatéka; a forradalom korából származik az emberi és polgári jogok nyilatkozata, a köztársaság a maga szimbólumaival és a megyerendszer; a nemzeti szuverenitás, a demokrácia, az igazságszolgáltatás függetlensége a 19. század második felében válik az intézményes örökség részévé, mely közvetlenül a második világháború után egészül ki az állami vállalatokkal. Ebben az esetben tehát egy jellegzetesen historikus örökség-fogalommal van dolgunk, melyre úgy rakódnak az újabb rétegek, mint az évgyűrűk a fára.

Az intézményes örökség másik jellegzetessége, hogy a nemzeti egységet hivatott alátámasztani. Eleinte hasonló szerepet szántak a kulturális örökségnek is, ám ez már születése pillanatában a francia nemzet megosztottságát képviselte. A forrada-

lom által lefoglalt egyházi javak jelentették ugyanis a nemzeti örökség első körét 1790-ben, mely a rákövetkező években kiegészült a lefoglalt királyi javakkal. E lefoglalás jogossága és a javak klasszifikációja, értelmezése nyilvánvalóan megosztotta a döntéshozókat. Nem véletlen, hogy a műemlékek osztályozása és a nyilvánosság felé való megnyitásuk csak az 1860-as évektől válik általánossá. Csaknem egy évszázadra volt tehát szükség ahhoz, hogy az alattvalók nemzetéből kialakuljon az állampolgárok nemzete. Azoké az állampolgároké, akik birtokba veszik a nemzeti örökséget. Újabb évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy ez a birtokbavétel tömegessé váljon. Csak az elmúlt évtizedekben vált a műemlékek, múzeumok és emlékhelyek látogatottsága olyan tömegessé, hogy limitálni kelljen a hozzáférhetőséget az állagmegóvás érdekében. Ez a tömeges érdeklődés több évtizede tart, így valószínűleg többről van szó, mint pusztán divatról. A kulturális emlékhelyek tömeges látogatása a nemzeti öntudatban bekövetkező változás indikátora.

A 20. század közepéig két nemzettudat-felfogás létezett Nyugat-Európában. Az első egy nemzeti „szellem” meglétét feltételezte, mely a nemzeti közösség minden tagját áthatotta és – a hagyományos intézményeken, a földön és az éghajlaton keresztül – megszabta gondolkodásukat. A nemzeti identitást determináló intézmények meghatározása a Nyugat minden országában éles vitákat váltott ki és megosztotta a normaadó elitet, sőt nem egy alkalommal az egész nemzetet. Franciaországban a monarchisták és a republikánusok, illetve a katolikusok és a világiak csaptak össze, s adott esetben ezek a táborok is további altáborokra oszlottak. A második felfogás egyfajta öröklődő nemzeti „karakterrel” számolt, melynek jól körülhatárolható fizikai és viselkedési jegyei vannak. A nemzeti identitás e két felfogása közötti ellentét már a 18. századi Franciaországban is megfigyelhető volt, majd felerősödött a forradalom alatt, s végül a Vichy-kormányzat idején hágott a tetőfokára, amikor polgárháború formájában osztotta meg a francia nemzetet.

A kulturális örökség ugyanakkor mindkét tábor szempontjából másodlagos maradt a nemzeti „szellemet” megtestesítő hagyományos intézményekhez, illetve a nemzeti „karakter” lenyomatának tekintett fajhoz képest. Az előbbi képviselői a szellemi fensőbbiség megnyilvánulását, az utóbbié a többi nép alacsonyabb rendű voltának kifejezését látták benne. Ismert okok miatt a második világháború alatt, illetve az azt követő évtizedekben mindkét nemzeti identitás-felfogás hitelét veszítette mind a politikai, mind a tudományos diskurzusokban. A nemzet azonosságát nem a közös „szellem” vagy „karakter” jelenti, hanem a megélt múlt és a közös jövő. A megélt múlt nem a közös „szellem” vagy „karakter” diktátuma alapján jelenik meg, hanem az egyén vagy a kisebb közösség választása során. Itt ragadható meg a kulturális örökség fogalmának sikere a nemzeti szinten. A kulturális örökség meghatározásának elve ugyanis nem a kifelé hirdetett azonosság, hanem a felvállalt belső különбözőség. Ezen az elven képes a nemzeti örökség betagołódni a helyi szintől az egyetemesig vezető örökség-hierarchiába.

A francia példa tehát azt támasztja alá, hogy a kulturális örökség fogalma akkor jelenik meg a nemzeti politikai-tudományos diskurzusban, amikor a nemzetet koráb-

ban összefogni hivatott elvek hitelüket veszítik. A kulturális örökség meghatározása ebben a kontextusban egy olyan társadalmi gyakorlatot feltételez, melynek a nemzet minden tagja részese, hiszen az az egyéni emlékezés közösségi szintre való emelésén alapul.¹² Ebben a szellemben a nemzeti kulturális örökség jóval szélesebb területet fog át, mint korábban, és gyakran meglepő részletekkel gazdagodik.

Ettől a modelltől jelentősen eltér az a diagnózis, amit Niedermüller Péter kínál a posztoszocialista nemzeti örökség megkonstruálásáról.¹³ A nemzeti kultúra posztoszocialista újjáértelmezése során – véleménye szerint – fontos szerepet játszanak a „kulturális eredetmítoszok”, azaz a nép kultúrájának feltárása és azonosítása a nemzeti kulturális örökséggel szemben. „Ebben a felfogásban a nemzeti kultúra mint kulturális örökség – és nem mint társadalmi praxis – jelenik meg, amely [...] alapján definiálni és reprezentálni lehet a nemzeti identitást”¹⁴. Ez a kulturális örökség épp ellentétes azzal, amit a francia példánál láttunk, hiszen „az „azonos” kultúra, az „azonos” kulturális eredet szükségszerűen azonos politikai célokat, és a társadalmi rendnek azonos elképzeléseit teremti meg”¹⁵.

A nyugat-európai és kelet-közép-európai kulturális örökség-felfogás összehasonlítása nem célja e tanulmánynak, mégis szükségesnek tartottam felhívni a figyelmet arra a különbségre, ami egy adott fogalomnak eltérő kontextusokban való használatából adódik. A kelet- és közép-európai országok – Magyarországhoz hasonlóan – kodifikálni kényszerülnek a kulturális örökséget, ha meg akarnak felelni az Európai Közösség jogi, tudományos, politikai, stb. elvárásainak. Ez ugyanakkor nem feltétlenül jelent egyet a nyugat-európai gyakorlat átvételével. Sőt, ha elfogadjuk Niedermüller tézisé, ez azzal akár épp ellentétes is lehet. Ez az ellentmondás a tudományos szóhasználatban is tettenérhető. A francia tudományos diskurzusban a kulturális örökség fogalma magában foglalja azt a gyakorlatot, mely a másság, a belső különbözőség elismerését emeli nemzeti vagy még magasabb szintre. Az imént idézett tanulmány ugyanakkor a kulturális örökséget a társadalmi praxissal ellentétes merev kategóriának tekinti. Kérdés, hogy mennyire sikerül majd harmonizálni az ennyire eltérő nemzeti – politikai és tudományos – diskurzusokat, és konszenzusra jutni egy olyan nemzetek fölötti kulturális örökség meghatározásában és annak alkalmazásában, mint például az európai kulturális örökség.

A nemzetek fölötti örökség megkonstruálása: Európa

Mint említettem, már az Európai Közösség intézményesülésének hajnalán, az Európa Tanács 1949-es alapító okiratában megjelenik az örökség kifejezés. Az okirat szerint az Európa Tanács azért jött létre, hogy a „tagok közötti nagyobb egység előremozdításával a tagok *közös örökségét* képező eszméket és elveket védje, illetve megvalósítsa és biztosítsa a tagok gazdasági és társadalmi fejlődését”¹⁶. Az örökség megőrzésének érdemi munkája azonban csak az 1960-as évektől kezdődött meg az építészeti örökség védelmével, amit az 1980-as évektől kezdve egészítettek ki más, a kulturális örökség kategóriájába sorolt tárgyak, emlékhelyek védelmével.

Az európai kulturális örökség intézményi hátterét az 1969 óta létező Kulturális Örökségért Felelős Miniszterek Európai Konferenciája¹⁷ és az 1990-ben létrehozott Kulturális Örökség Bizottság jelenti. Ez utóbbi a következő három kormányközi munkaprogramot működteti: „Örökség és Társadalom”, „Együttműködési és Tanácskozási Gyakorlat”, valamint „Európai Régészeti Terv”. E három program lényegében felöleli a kulturális örökség fogalmának alkalmazásával együttjáró összes problémát.

Az „Örökség és Társadalom” program arra hivatott, hogy elterjessze az európai polgárok, és mindenekelőtt a fiatalok között a kulturális örökségnek a különbözőség elfogadásán és a kisebbségek szabad megnyilvánulási lehetőségén alapuló európai koncepcióját. A cél a kulturális identitás megragadása az örökség megőrzésének politikai és filozófiai vitáinak elemzésén keresztül. Ennek eredményességét egyelőre nehéz megítélni. Egyrészt a program még csak néhány éve kezdődött el, másrészt kérdéses, hogy e nyilvánvalóan a nemzeti elvekkel és az előző részben tárgyalt uniformizált örökségfelfogással szemben megfogalmazott szándék mennyire tud érvényesülni a nemzeti tanrendekben, és hogy e két felfogás együttes megjelenése milyen hatással van a fiatal európaiakra.

Az „Örökség és Társadalom” programban megfogalmazott elvek gyakorlati megvalósítását részben az „Együttműködési és Tanácskozási Gyakorlat” című programban dolgozták ki. Ez a program, az örökségnek az 1990-es évek elejéig való értelmezése szerint, eleinte a történeti városmagok megőrzésére és a területfejlesztésre koncentrált. Ez két olyan terület, mely hagyományosan a helyi, a regionális és a nemzeti hatóságok együttműködését kívánja meg. Az Európa Tanács pedig épp ezek között kíván közvetíteni, saját gyakorlata alapján egységesítve a tárgyi örökség megőrzését célzó döntéshozói mechanizmust. Előbb a tagállamokban (1987), majd a csatlakozni kívánó országokban is (1993). Az európai döntéshozók számára tehát megfelelő csatornának tűnik a kulturális örökség ahhoz, hogy a hatósági gyakorlat minden szintjén megjelenjenek az európai normák. A különbözőség és a kisebbségi jogérvényesítés mellett új normaként fogalmazódik meg a döntéshozói multidiszciplinaritás és a fenntartható fejlődés elve.

A fiatalok az Európai Örökség Osztályok keretében ismerkedhetnek meg az új normával, a nemzetek feletti európai hagyománnyal. Az idősebb generációk számára is elérhetőek az Európai Kulturális Örökség napok rendezvényei, melyeket 1991 óta egyre több európai ország ugyanazon a szeptemberi hétvégén szervez meg. Ezen a rendezvényen hétköznapi általában egyáltalán nem, vagy csak belépővel látogatható intézményeket nyitnak meg a nagyközönség előtt. A program sikerét mutatja, hogy 1995-ben már 34 ország 26000 helyszíne mintegy 13 millió látogatót fogadott.

Az európai örökség megfogalmazásakor olyan társadalomszervező formák múltját elevenítik fel, melyek a kontinentális-adminisztratív hagyományú nemzetállammal szemben eltérő logikát követnek. Az „Örökség és Társadalom” programon belül prioritást élvez a migráció kérdése. Egyrészt megjelenik az az igény, hogy a népek vándorlását, és a vándorló – ha úgy tetszik: nemzeti történelmet nélkülöző – népeket beilleszték az európai örökségbe. Így jelenik meg a kelták, a vikingek vagy

a cigányok útja az európai örökség szerves részeként. Másrészt a nem egyetlen nemzethez kötődő stílusok (barokk), vallásos intézmények (szerzetesrendek, zarándok útvonalak és zarándokhelyek) és technikák (selyem- és textiltfeldolgozás) jelentik a szupranacionális kulturális örökség alapját. Csábító lehetőség a kereskedő városok, kikötők nemzetközi jellegének kiaknázása is (Hansa városok), hiszen ezeket a társadalmi szerveződések mind a modern állam, mind a modern történetírás nehezen illesztette bele saját nemzeti testébe, illetve annak reprezentációjába.

Az „Európai Régészeti Terv” programjai („A bronzkor, Európa első aranykora” kampány és az „Ősi Előadók helyek Európai Hálózata”) a közös európai kulturális gyökereket a prenacionális múltba helyezik, kifejezésre juttatva, hogy a közös európai örökség a nemzeti hagyományoknál jóval régebbi. Ezzel az európai döntéshozók is felvállalják azt a logikát, mely a nemzetek igényeinek jogosságát a minél távolabbi eredettel igazolja.

Az európai örökség fogalma tartalmát tekintve hasonlóképp bővült, mint a nemzeti kulturális örökség. Az 1960-as években csak az épített környezet, s mindenekelőtt Velence városa jelentette a védelemre szoruló örökséget. A hetvenes évektől kezdve indult meg a fogalom erőteljes tágulása előbb a filmművészetrel (1970), majd a környezettel (1972 – a szuperszonikus gépek korlátozása; 1984 – légszennyezés, savas esők), a vallásos emlékhelyekkel (1984 – zarándokhelyek, 1987 – zsidók Európája, 1991 – az Iszlám Európában), a történeti megemlékezésekkel (1980) és a tájjal (1988 – a romániai falurombolás elítélése, 1998 – „európai táj”).

A fogalom bővülése óhatatlanul együttjárt a kérdésben érintett társadalmi szereplők körének tágulásával. Ezért vált szükségessé, hogy az európai intézmények, főleg a miniszteri bizottságok vizsgálják a kulturális örökség társadalmi hatásait (1975-től), javasolják a regionális hatóságok bevonását az örökségek klasszifikációjába és védelmébe (1979), a kulturális örökség kérdését beillesztik a regionális tervezésbe (1984) és vizsgálják a turizmus és a kulturális örökség részének tekintett helyszínek kapcsolatát (1990, 1996, 1998). Mivel a kulturális örökség részei az igen dinamikus fejlődő turizmus új célpontjaivá váltak, fontos gazdasági igény volt egyre több olyan hely megnyitására, mely jótékonyan hatott az elmaradott területek fejlesztésére. Ugyanakkor 1996-ban már megfogalmazódik, hogy a fenntartható fejlődés elvét követve kell a kulturális örökség helyszíneinek számát gyarapítani. A turizmus hatására ugyanis a védetté nyilvánított, és ezzel látogatók tömegét vonzó látványosság elveszítheti védettsége *raison d'être*-jét. A turizmus egyre növekvő igénye és a turista-csalogató intézményektől gazdasági fellendülést váró helyi-regionális vezetés mindenképp a kulturális örökség helyszíneinek gyarapítását várja el. A környezeti károsodások, az örökség-fogalomkör részét képező katasztrófa-elméletek pedig arra figyelmeztetnek, hogy az európai hatóságoknak limitálniuk kell a környezetkárosító turizmust.

Az ökológiai egyensúly fenntartása és az ezzel gyakran ellentétes gazdasági elvárások között feszülő ellentétet eddig nem sikerült feloldani. Ezt bizonyítja, hogy az 1996-os környezetvédő javaslatokat 1998-ban újabb, a turizmust serkentését célzó határozatok követték. A kulturális örökségek látogatásainak elburjánzását enyhít-

heti új, az Európai Közösség határain kívül fekvő kulturális örökséghelyszínek bevonása. Így érthető, hogy a kelet- és közép-európai régió kulturális örökségének turisztikai felhasználását miért fogalmazza meg már 1992-ben a miniszteri konferencia.

Az európai kulturális örökség meghatározása alapvetően más jellegű örökség-koncepció mentén történik, mint a nemzeti kulturális örökségé, sőt részben épp azzal szemben fogalmazódik meg. A nemzetek feletti elv érvényesítését megkönnyíti, hogy a nyugat-európai nemzetek ugyanannak a kultúrkörnek a tagjai. Ennél részben egyszerűbb, részben összetettebb helyzetben fogalmazódik meg a világörökség meghatározásának kérdése.

Közös örökség vagy a nemzetek versengése: a világörökség

Az UNESCO Általános Konferenciája 1972-ben döntötte el a kulturális és természeti világörökségbe tartozó helyszínek meghatározását és védelmét.¹⁸ A világörökség nemzeti szinten folyó megőrzésének kiegészítésére ekkor határozták el a Világörökség Alap, illetve az 1976-ból működő Kulturális és Természeti Világörökség Védelmének Kormányközi Bizottságának létrehozását. Az első védett helyszíneket 1978-ban határozták meg; a Bizottság célja pedig eldönteni, hogy a tagországok által javasolt kulturális és természeti örökségek közül melyek bírnak egyetemes jelentőséggel, illetve, hogy a védelemre méltó helyszíneket bejegyezze, védelmüket felügyelje, a veszélyeztetett helyeket meghatározza, továbbá, hogy a Világörökség Alap anyagi forrásainak felhasználását irányítsa. A Bizottság tagjai UNESCO tagállamok, melyeket a „világ különböző kultúrái és régiói egyenlő képviselőinek”¹⁹ elvén választanak meghatározott időre.

A világörökség intézményes meghatározása tehát részben egyszerűbb, mint az európai örökségé, hiszen itt (nemzet)államok képviselői választják ki a Világörökség Konvencióban lefektetett elvek alapján azokat a helyszíneket, melyeket egyetemes jelentőségűnek vélnek. Ennél a folyamatnál nem az a szempont – az európai örökség meghatározásával ellentétben –, hogy a nemzeti identitás-referenciák vetélytársait teremtsék meg a kulturális örökség kitágításával, hanem az, hogy elősegítsék a tagállamok egyetemes szintű önreprezentációját. Mivel a világörökség kanonizálása lényegében megmarad a nemzeti örökség logikájánál, egy világörökségi helyszínen kiválasztása és elfogadtatása nemzeti érdekként, illetve nemzeti dicsőségként jelenik meg. Ebből következik, hogy egy világörökségi helyszín megszavazását komoly lobbyszás előzi meg, melynek során az államok képviselői megállapodnak a javasolt helyszínek kölcsönös támogatásának módjáról, illetve megpróbálják az épp aktuális bizottsági tagállamok képviselőinek jóindulatát megnyerni. A nemzeti dicsőségen túl természetesen itt is szerepet játszik a világörökséggé nyilvánított helyszínre irányuló turizmusból várt haszon, illetve a Világörökség Alaptól remélt támogatás. Ez utóbbi ugyanakkor egyre kevésbé számottevő, mivel az elmúlt huszonkét évben a kanonizált helyszínek száma több mint hatvanszorosaival nőtt. 2000-ben már 690 világörökségi helyszínt tartottak számon.

Ha valaki 1978-ban az elsőként világörökséggé nyilvánított helyszínek alapján próbálta volna megvonni az emberiség történetének mérlegét, valószínűleg elég meglepő képet kapott volna. Az ekkor felvett tizenegy helyszín öt nemzeti parkot és hat kulturális örökséget foglalt magában, melyeken hét ország²⁰ osztozott. A leginkább reprezentatívnak talált épületegyüttesek ekkor Aachen, Krakkó, Lalibela és Quito, a normaadó kulturális emlékhelyek pedig a Gorée-szigeti rabszolgapiac és a wieliczka-i sóbánya. A nyilvánvaló hiányosságokat természetesen a világörökség listájának későbbi kiegészítéseivel pótolták, ám a helyszínek mai felsorolását vizsgálva mégis megkérdőjeleződik a Konvencióban lefektetett „kulturális és regionális arányosság elve”.

A már említett 690 helyszín²¹ 122 ország területén helyezkedik el, ami átlagosan 5-6 helyszínt feltételez országonként. Ezt az átlagot természetesen nem lehet elvárni, hiszen a tagállamok mérete, története, természeti adottságai jelentősen eltérnek, mégsem érdemtelen talán összehasonlítani a világörökségben gazdag, illetve szegényebb országokat és régiókat. Tíznel több helyszínt tizenhét országnál találunk, melyek közül kilenc európai ország. A legtöbb helyszínnel Spanyolország (36), Olaszország (34), Franciaország (27), Kína (27), Németország (23), India (22), Mexikó (21), Nagy-Britannia és az Egyesült Államok (20-20) rendelkezik. Ez a felsorolás is mutatja a nyugati, s főleg a nyugat-európai kultúrák aránytalanul nagy jelenlétét a világörökségen belül. Míg az európai államok az összes helyszín 45%-val rendelkeznek, addig az amerikai és az ázsiai államok 19–19%-kal, Afrika pedig csak 13%-kal. Az afrikai helyszínek csaknem 40%-a természeti helyszín, míg az összes helyszín tekintetében ez az arány csak 20%-os, így még szembetűnőbb a nem nyugati kultúrák kulturális örökségének alulreprezentáltsága az UNESCO által meghatározott Világörökségben.

Vajon elég-e, ha a nem nyugati országok politikai és gazdasági gyengeségével magyarázzuk a kultúraközi arányosság elvének csorbulását? Épp régióknak, Közép-Európa példája mutatja, hogy egy hátrányosabb helyzetből induló, de a nyugati kulturális örökség-fogalommal megragadható terület milyen sikeresen tud megjelenni a világörökségi elismertségért folytatott versenyben. A nyolc közép-európai ország területén 1989-ben mindössze 19 világörökségi helyszínt tartottak nyilván. Ez a szám ugyanakkor több mint megnégyszereződött az elmúlt évtized alatt, ami jóval dinamikusabb gyarapodást jelent, mint az összes világörökségi helyszín alig több mint kétszeres növekedése.²² A közép-európai országok dinamikus növekedése az európai és nyugati dominanciát erősítette a világörökségi helyszínek eloszlásában. Természetesen azzal is magyarázhatjuk e régió sikerét, hogy a posztkommunista rezsimek számára fontos volt a világörökségi versenyben jórészt kihagyott nyolcvanas évek bepótlása. Így lényegében korrekcióról van szó. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ezek a rezsimek mit tartanak reprezentánsnak saját örökségükből, milyen helyszíneket neveznek a világörökség katalógusába. (Mikor nevezik a fővárost, mely ország jelöl népi emléket, stb.) A világörökségi helyszínek kiválasztása, megnevezése és megőrzése minden bizonnyal szerepet játszik a nemzetépítés folyamatában, annak

kortárs folyamatait jól reprezentálhatja nemcsak a posztkommunista országokban, hanem a világ bármely táján.

Az európai dominancia egyébként a kilencvenes évek múltával sem csökken. A 2000-ben felvett hatvan helyszín több mint fele európai, míg az afrikai és ázsiai helyszínek együtt sem érik el az új objektumok egynegyedét. A kultúrák közötti repereztatációs aránytalanság valószínűleg nemcsak a lobbizásra való készséggel/képességgel, illetve az elmúlt évtizedek történetével magyarázható. Míg az európai örökség megkonstruálásánál a közös kulturális hagyomány segít, addig a világörökség egyetemessé tételénél figyelembe kell venni a különböző civilizációknak az örökséghez való viszonyát és az ebből következő fogalmi eltéréseket.

A nyugati értékek adaptálásában élenjáró Japán a világörökség listáján – Kína és India után – a harmadik afro-ázsiai ország, mely tíznél több világörökségi helyszínnel rendelkezik. Igaz, a japán helyszínek száma megegyezik a Japánnál jóval kisebb Svédország vagy Csehország helyszíneinek számával. A tizenegy japán helyszín közül kilenc kulturális és kettő természeti, ami megegyezik az összes világörökségi helyszín belső arányával. Első pillantásra tehát Japán képviselői az ország fejlettségének és súlyának csaknem megfelelő helyet szereztek a világörökségen belül. Érdekes ugyanakkor megfigyelni, hogy mit tart a japán hagyomány és belső törvényhozás a kulturális örökségről. Japán – UNESCO tagállamként – aláírta a Világörökségi Konvenciót, és ennek megfelelően elkészítette saját nemzeti listáját, melyről időről-időre egy-egy hely felkerül a világörökség helyszínei közé, de belső törvényhozásában – megőrizve saját kulturális hagyományait – nem alkalmazta a Konvenció elveit. Az 1972-es Konvenció lényegében az örökség fogalmának és megővésének azt a nyugati elvét követi, melyet a francia példánál már megfigyeltünk, azaz az örökség részének tekintett objektum materiális állapotából indul ki, azt kívánja megőrizni.²³ Eszerint az örökség (tárgyi-táji) üzenet a múltból, melyet eredetisége (ez külön szempont a világörökség megállapításánál) tesz megőrzésre méltóvá, illetve ve arra érdemessé, hogy a nagyközönség számára bemutassák.

Japán belső gyakorlata ezzel szemben az „élő nemzeti kincstár”²⁴ elvét követi az örökséggel kapcsolatban. Az élő nemzeti kincstárba nem tárgyakat vagy területeket választanak, hanem személyeket, akik „az immateriális kulturális javak fenntartójaként”²⁵ hagyományos tudást közvetítenek. E személy feladata nemcsak e tudás megőrzése, hanem aktualizálása. Példaként a bizeni (Dél-Japán) fazekasok példáját említhetjük. A bizeni fazekasok a 12. század óta állítanak elő különleges, máz nélküli edényeket, melyeket egész Japánban használnak a teaceremónia alkalmával. A fazekas-közösség 1868-ban elvesztette kiváltságait, századunk ötvenes éveire pedig kérdésessé vált, hogy lesz-e egyáltalán folytatója e régi kézműveshagyománynak. Ekkor nevezték meg az „élő nemzeti kincstár” első képviselőjét egy fazekas-család vezetője személyében, aki referenciának számított a bizeni fazekasok között, és haláláig őrizte a címet.²⁶ Mivel az örökség egy személyhez és nem egy materiális entitáshoz (edény, technika, helyszín) kötődik, a megőrzésre méltónak tartott dolog a jelenben él, változása, aktualizálása biztosított.

A japán gyakorlat a tárgyi örökség kezelésében is eltér a Franciaországnál megfigyelttől. Az értékesnek tartott tárgyakat nem állítják állandó közszemlére. Ha egy híres tárgyat mégis bemutatnak, akkor arra általában nem az eredeti helyén kerül sor, és csak adott időpontokban, ünnepszerűen tekinthető meg. Így egyfajta misztikus titkolódzás lengi körül a tárgyi örökség tagjait, melyek nem arra hivatottak, hogy a múltat a maga (megkonstruált) linearitásában szemléltessék, nem történeti tanúságot kell közvetíteniük. A japán örökség-felfogás két legfontosabb eleme tehát az aktualizálás és a tárgyak elkülönítése és vissza-visszatérő (nem folyamatos) bemutatása.

A nyugati értékrendet követő Konvenció örökség-felfogásával nem ragadható meg olyan civilizációk kulturális öröksége, melyek a nyugatitól eltérő időfelfogás szerint élnek. A globalizáció és az UNESCO-elvárások uniformizáló hatására természetesen olyan országok is feliratkoznak a közös listára, amelyekben hagyományosan nem a lineáris időfelfogás, a (nyugati szempontú) történetiség és az eredetiség diktátuma a meghatározó. Ám ez nem jelenti a kultúrák közötti különbségek feloldását. Ezért összetettebb a világörökség meghatározása – a látszólagos intézményes könnyebbség ellenére is – az európai kulturális örökség kialakításánál.

A Konvenció nyugati elvének követése egyrészt a már a világörökségen belül megfigyelt kultúrák közötti aránytalanságokhoz vezet, másrészt eleve kizárja immateriális kulturális örökségek egyetemes szintre emelését. Így egyelőre kudarcra van ítélve az afrikai vagy ausztráliai őslakók szent helyeinek, virtuális templomainak, kulturális tájainak felvétele a világörökségbe, hiszen azokat „csak” immateriális, emlékezeti dolgok jelölik ki. Pedig az érdekelt országok épp ezekkel kívánják kiküszöbölni az aránytalanságokat, illetve feladni a természeti rezervátum rájuk szabott szerepét.

A világörökség meghatározása a nyugati civilizáció alapvető problémáira világít rá. Az igen dinamikusan gyarapodó világörökségi helyszíneket egyre kevésbé tudja finanszírozni a Világörökség Alap, a Bizottság ugyanakkor saját tehetetlenségénél fogva egyre több helyszínt nyilvánít védetté, hiszen az egy országra jutó helyszínek száma nincs korlátozva. Mind a nemzeti alapú kanonizálás, mind a nyugati idő- és örökségfelfogáson alapuló elv kifulladásban van, ez utóbbival ugyanis nem értelmezhető, és főleg nem kezelhető az immateriális örökség. A nemzeti alapú jelölést felválthatja az – európai örökség meghatározásánál alkalmazott – nemzetek feletti emlékhelyek előtérbe helyezése (kereskedelmi- vagy zarándokutak, migrációs emlékhelyek, diaszpórák, kultúrák találkozásainak emlékei, stb.), melyeket több állam együttes támogatásával lehet jelölni. Ez az intézményi változtatás ugyanakkor csak tűzoltást jelent. Kérdés marad, hogy a lineáris időfelfogásban élő modern nyugati civilizáció, mely épp a (történeti) kulturális örökség minuciózus osztályozásával próbálja értelmezni a múltat és késleltetni a jövőt, hogyan oldja meg az immateriális örökség kérdését, mellyel óhatatlanul szembesülnie kell.

A bizeni fazekasok sorsa egyébként azt bizonyítja, hogy a japán példa megfontolásra érdemes. Az 1956-ban néhány családot jelentő közösség ma több mint 400 tagot számlál, akik országos hírré tettek szert és jól megélnék termékeik eladásából. Az örökség sikeres aktualizálásának egyik feltétele a helyi hagyomány alkalmazása.

A különbözőség dicsérete: a helyi kulturális örökség

Magyarország egyik első²⁷ hivatalos hozzájárulása a világörökséghez Hollókő falu „hagyományos épületegyüttese, mely [...] élő tanúja a 20. századi mezőgazdasági forradalmat megelőző falusi életformának”²⁸. A világörökségi helyszínné való nyilvánítás elérte a hozzá fűzött reményeket, a falu Magyarország egyik legnépszerűbb turisztikai látványosságává vált, biztos megélhetést biztosítva a helyieknek. Emellett a magyar népi kultúra és népművészet hagyományait is megismerteti az ide látogató turistákkal. A választást az örökséggel foglalkozó szakemberek is üdvözlétként, mivel a főleg városi és egyházi épületeket kanonizáló nyugati országokban alig találunk védett falvakat.²⁹ Közép-Európában például Hollókő mellett az egyetlen falusi épületegyüttes, mely a tradicionális gazdálkodást és életformát hivatott bemutatni, a szlovákiai Vlkolinec.

A hollókői életében jelentős változást eredményezett a világörökségi helyszínné járó figyelem, és az ezzel járó turizmus. Igaz, 1998-ban csak 870 vendég éjszakázott Hollókőn a helyi statisztikák szerint³⁰, az egy napos kiránduláson résztvevő turisták száma azonban tízezrekben mérhető. A turisták, és főleg a turisztikai szakemberek jórészt csalódottak, mivel a falu infrastruktúrája nem készült fel ekkorra tömeg fogadására, a kívánt fejlesztés (üdülő központ, konferencia központ, mini-golf pálya, stb.) pedig ellenkezik a hely eredetiségének megőrzését célzó elvekkel és kötelezettségekkel. A tömeges turizmusból eredő hollókői problémákat a világörökségi kulturális helyszíneket felügyelő bizottság (ICOMOS) is rendszeresen említi jelentéseiben.³¹ Úgy tűnik tehát, hogy Hollókőt is eléri a Franciaországból indult, és számos nyugati országban meghonosodott *écomusée*-k sorsa, azaz a kezdeti „népnevelői tartalom egyre gyengébbé és fecsegőbbé válik, mialatt átadja helyét a komoly közgazdászok utilitarista elveinek”³². Az *écomusée*-k olyan szabadtéri épületegyüttesek voltak, melyek célját a hatvanas évek Franciaországában a letűnt életformák és termelési módszerek helyszínen való gyakorlati megismertetése képezte. Ezen helyszínek közül több a mai napig létezik, de a francia szakemberek és döntéshozók szomorúan konstatálták, hogy turistalátványossággá váltak, ahol a látogatók, legyenek bár honfitársak, éppúgy idegenként és turistaként viselkednek, mint például a korfui tengerparton. Az *écomusée*-ket nyilvánvaló népnevelői szándék hozta létre, mely igen hasonlít ahhoz a III. Köztársaságban megfigyelhető központi akarathoz, mely a „kishazához” (*petite patrie*) fűződő szeretet felhevítésén keresztül kívánta erősíteni – főleg a fiatal – állampolgárok ragaszkodását a „nagy Hazához” (*grande patrie*). Ebben a képletben „az ünnepelt kishaza valójában a nagy Haza kicsinyített mása, Franciaország kvintesszenciája”³³.

Hollókő vagy Vlkolinec a világörökségi leírás alapján a kárpát-medencei, a prospektusok alapján a hagyományos magyar, illetve szlovák népi építészetet, népi kultúrát, termelési módot, életformát őrzi meg, mutatja be. A tömegessé váló turizmus hatására azonban épp ezek mennek át jelentésmódosuláson, míg a népviselet munkaruhává, az ünnep és a családi esemény turistalátványossággá, a falu pedig

múzeum má, vagy inkább turisztikai célállomássá válik, ahova a helyi lakos dolgozni jár. A világörökségesítés folyamata során tehát épp az a kulturális érték kerülhet veszélybe, amit meg kívánnak őrizni.

A bizeni és a hollókői vagy francia példák összehasonlítása két szempontra hívja fel a figyelmünket. 1. Az immateriális örökséggel is számoló, azt alkalmazó felfogást követve nemcsak a helyi közösség anyagi prosperitását lehet biztosítani – ezt a turisztikai ipar kihasználásával a nyugati felfogás alapján is el lehet érni –, hanem a megőrizni kívánt hagyomány (értsd öröklési rend, kézműipari technika, művelési mód, stb.) fennmaradását is. 2. Az *örökségesítésnek* az adott közösségre gyakorolt hatása attól függ, hogy milyen mértékben tud, illetve akar együttműködni a központi és a helyi döntéshozás. Ha az együttműködés során a helyi szint a központi akarat végrehajtójaként, illetve a központban választott elvek megjelenítőjeként jelenik meg, az olyan kiábránduláshoz vezethet, mint amit az *écomusée*-k esetében láttunk. A helyi örökség tehát nem jelenti feltétlenül a központi szinteken megfogalmazott örökség-koncepció redukált változatát.

Összegzés

A kulturális örökség fogalma tehát elemzési szintenként eltér. Kérdés marad, hogy miként lehet e különböző értelmezéseket összekapcsolni, hisz gyakran ugyanazokról az objektumokról van szó. A nemzeti örökség elvben magában foglalja a nemzet-testhez tartozó helyi örökségeket, ám el kell dönteni, hogy egy objektum mi alapján válik arra érdemessé, hogy ez a nagyobb közösség is magáénak vallja. Sőt, akár európai, vagy világörökséggé tegye. Az örökséggé nyilvánítás döntéshozói mechanizmusából következik, hogy még mindig a nemzeti szint a meghatározó a kulturális örökségek leltárba vételénél. A helyi örökség elismerése és finanszírozása jórészt innen származik, és a világörökség központjában is (nemzet)államok képviselői döntenek, illetve nemzetek jelölnek megóvásra érdemes értékeket. Ezzel a logikával ellentétes az egyesülő Európa intézményeiben megfigyelt örökség-stratégia, mely a nemzetektől független hálózatokat, kapcsolatokat, szerveződéseket kívánja megőrizni. Ezt a célt a helyi-regionális erővel szövetkezve kívánják elérni, feltételezve, hogy a helyi szint szeretne kikerülni a központ gyámkodása alól. A nemzeti szinten megfogalmazott norma elvetése ugyanakkor könnyen együttjárhat egy brüssze-li norma elfogadtatásával, mely nem feltétlenül szolgálja a helyi közösség érdekeit.

Az örökség meghatározása tehát egyszerre jelent új lehetőségeket és veszélyeket. Mivel bárkinek lehet öröksége, az egyéni érdekek közösségi üggyé válhatnak, melyek megvédésére széles tömegeket lehet mobilizálni. A választott örökség bemutatása és legitimizálása során pedig a morális és gazdasági érdekek összekapcsolhatók. A megőrzés ugyanakkor felveti a szakember problémáját, mellyel már az emlékezet kérdésénél is találkoztunk. Mivel az örökség interdiszciplináris, vagy talán szupradiszciplináris jelenség, egyelőre kevés az a szakember, aki kontrollt tudna gyakorolni a megőrzés gyakorlata felett. Várható, hogy a társadalomtudósok és

a bölcsészek egy része örökség-szakértővé fog válni, és ezzel új diszciplína fog kialakulni, vagy számos diszciplínán (levéltár, könyvtár, muzikológia, művészettörténet, régészet, néprajz, stb.) belül kialakul egy örökséggel foglalkozó aldiszciplína, és ezzel további szakosodás indul meg a társadalomtudományokon belül.

A nyugati örökség-fogalom alkalmazhatóságának mércéje az lesz, hogy az adott közösség mennyire tudja az immateriális örökséget védelmébe vonni, illetve mennyire tud ellenállni a nemzetépítés során sokáig normának tekintett uniformizálásnak. E kérdés elvi síkon úgy is megfogalmazható, hogy a nyugati ember (tehát a közép-európai is) mennyiben lesz hajlandó „okítóból elsajátítóvá”³⁴ válni, azaz más kultúráktól is tanulni, illetve a helyi közösségek önrendelkezését elfogadni és biztosítani.

JEGYZETEK

- ¹ A Kulturális Örökség Igazgatóságát ugyanakkor már az 1998-as választások előtt létrehozták.
- ² Tudomásom szerint Magyarországon az első ilyen témájú konferenciát a Collegium Budapest és a Central European University szervezte 2000 januárjában (*Humanities and the Concept of National Heritage*). Ezt követte a Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központjában szervezett április végi kerekasztal az *Örökség és az Idő* témájában.
- ³ Egy tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen bemutassam a fogalom történetét, melyről vaskos tanulmánykötetek láttak napvilágot az elmúlt évtizedekben. Lásd többek között: *Patrimoine en folie*. Szerk. Henri Pierre Jeudy. Paris, MSH, 1990; *L'Europe entre cultures et nations*. Szerk. Daniel Fabre. MSH, Paris, 1996; (szerk.), *Les lieux de mémoire. Le patrimoine, vol. 1*. Szerk. Pierre Nora. Gallimard, Paris, 1997, 1433-1643.; *Patrimoine et passions identitaires*. Szerk. Jacques Le Goff. Fayard, Paris, 1998.
- ⁴ Babelon, Jean-Pierre, Chastel, André, La notion du patrimoine. *Revue de l'art*, 1980, 49. sz., 5-32., továbbá 2. jegyzet.
- ⁵ Marosi Ernő: *Műemlékvédelem – az örökség hagyományozása*. In *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Szerk. Bardoly I. – Haris A. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1996, 9-20.
- ⁶ Poulot, Dominique: *Musée, nation, patrimoine, 1789-1815*. Gallimard, Paris, 1997, 87.
- ⁷ *Les lieux de mémoire, vol. 1*. Szerk. Pierre Nora. Gallimard, Paris, 1997, 1391.
- ⁸ Leniaud, Jean-Michel: *L'Utopie française. Essai sur le patrimoine*. Menges, Paris, 1992, 157.
- ⁹ A kérdés nagyszerű összefoglalását Krzysztof Pomian végzi el tanulmányaiban. Krzysztof Pomian: *Nation et patrimoine*. In *Europe entre cultures et nations*. Szerk. Daniel Fabre. MSH, Paris, 1996, 85-95.; Krzysztof Pomian: *Musée et patrimoine*. In *Patrimoine en folie....* 177-198.
- ¹⁰ Poulot, Dominique: *Musée, nation, patrimoine, 1789-1815*. Gallimard, Paris, 1997, 387-389.
- ¹¹ Pomian: *Nation et patrimoine ...* 89.

- ¹² Az emlékezés jelenlegi kultuszát Tzvetan Todorov három okkal magyarázza: 1/ a globalizációt kísérő uniformizálódás során erejüket veszítik a régi identitások, így ezeket újra kell értelmezni, valamint új csoportok keresik történeti legitimitásukat; 2/ a múlttal való foglalkozás lehetővé teszi a múlttól való elfordulást és egyfajta nosztalgiát; 3/ háttérbe került hajdani hősök/szemtanúk újra elismerést és figyelmet kérnek. Todorov, Tzvetan: Az emlékezet csapdái. *Világosság*, 1996, 10. 28-53.
- ¹³ Niedermüller Péter: A nacionalizmus kulturális logikája a posztszocializmusban. *Századvég*, 2000, tavasz, 91-109.
- ¹⁴ Niedermüller Péter: A nacionalizmus ..., 105.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ *Compendium of basic texts of the Council of Europe in the field of cultural heritage*. Strasbourg, 1998. 9. (kiemelés tőlem).
- ¹⁷ Eddig három ilyen konferenciát tartottak. 1969-ben Brüsszelben, 1985-ben Granadában és 1992-ben Vallettában. Az 1992-es konferencia egyik fő témája a kelet- és közép-európai államok kulturális örökség-szakembereivel való kapcsolat módozatainak kidolgozása volt.
- ¹⁸ *Convention concerning the protection of the world cultural heritage and natural heritage*. UNESCO, 1972, *Orientations devant guider la mise en oeuvre de la Convention du patrimoine mondial*, UNESCO, Centre du Patrimoine mondial, 1999 mars.
- ¹⁹ *Convention concerning the protection of the world cultural heritage and natural heritage*. UNESCO, 1972, III. Article 8.2., 3.
- ²⁰ Ecuador (2 helyszín), Etiópia (2 helyszín), Kanada (1 helyszín), Lengyelország (2 helyszín), NSZK (2 helyszín), USA (2 helyszín).
- ²¹ A 690 helyszín közül 529 kulturális, 138 természeti és 23 ún. vegyes (kulturális és természeti) helyszín.
- ²² A közép-európai országok világörökségi helyszínei a következő táblázat foglalja össze típusuk szerint:

ország	világörökségi helyszín	kulturális	természeti	ebből közös (mely országgal)	Táj	elismerés éve
Csehország	11	10	0	0	1	1992-2000
Lengyelország	9	7	1	1 (Belorusszia)	1	1978-1999
Bulgária	9	7	2	0	0	1979-1985
Románia	7	6	1	0	0	1991-1999
Horvátország	6	5	1	0	0	1979-2000
Magyarország	6	4	2	1 (Szlovákia)	0	1987-2000
Szlovákia	5	4	1	1 (Magyarország)	0	1993-2000
Szlovénia	1	0	1	0	0	1988

- ²³ *Orientations devant guider la mise en oeuvre de la Convention du patrimoine mondial*. UNESCO, Centre du Patrimoine mondial, 1999 mars, 6-12.
- ²⁴ A Japánra vonatkozó példákat Masahiro cikke alapján állítottam össze. Lásd Masahiro Ogino: La logique d'actualisation. Le patrimoine et le Japon. *Ethnologie française*, 1995, 25. 57-63.
- ²⁵ Ogino: i. m. 57.
- ²⁶ A japán példa jobban hasonlít a népművészet (ifjú) mestere cím adományozásának gyakorlatához, mint a világörökségi helyszínek kanonizálásához. A különbség az, hogy az „élő kulturális kincstár” cím egy adott hagyományhoz (pl. bizeni fazekasság) kapcsolódik,

egyszerre csak egy személy birtokolhatja, általában haláláig. Ha nem találnak arra méltó követőt, akkor a cím akár évekig is betöltetlen marad.

- ²⁷ A másik a budapesti Duna-parti panoráma volt az itt található épületekkel együtt.
- ²⁸ *Breves descriptions des sites sur la Liste du patrimoine mondial*. UNESCO, 1999 janvier, 21.
- ²⁹ Henry Cleere: The uneasy bedfellows: universality and cultural heritage. *World Archeological Congress, Intercongress: The destruction and preservation of cultural property*, Brac-sziget, Horvátország, 1998. május 3–7, előadás.
- ³⁰ Rátz Tamara – Puczkó László: A world heritage industry? Tourism at Hungarian World Heritage Sites. *Cross Gazes at the Heritage Concept Worldwide at the End of the 20th Century* symposium, 1999. október 7-9., Laboratoire „Espace et Culture” CNRS, Paris IV-Sorbonne.
- ³¹ A jelentések a következő web-oldalon érhetők el:
http://www.international.icomos.org/e_towns.htm.
- ³² Leniaud, Jean-Michel, *L'Utopie française...*, 157.
- ³³ Anne-Marie Thiesse: *Petite et grande patrie*. In *Patrimoine et passions identitaires*. Szerk. Jacques Le Goff. Fayard-Éds du patrimoine, 1998, 85.
- ³⁴ Itt Wolf Lepenies kifejezését használom. Lásd Lepenies, Wolf: *Önkritikus modernség, Regio*, 1996. 4. 14.

A „kulturális örökség” recepciójának kezdetei Magyarországon (1997-2000)

Miért kezd egy történész azzal a jelenséggel foglalkozni, amit a „kulturális örökség” fogalom ír le? Miben különbözik ez legjobban a vele rokon „hagyomány”, és a hozzá kapcsolódó „emlékezet” fogalomtól? Mivel a jogi terminológiából ered, az örökölt javak és kezelésük mellett az örökös és az örökhagyó kölcsönös viszonyát is jobban kiemeli, mint a másik kettő. Az örökölt javak, még ha fizikai értelemben nem is változnak meg számottevő módon, az idő múlásával új és új jelentésekre tehetnek szert. Vajon mit jelentett az örökhagyó és az örökös számára ugyanaz a dolog? Kettejüket egyenrangúnak kell tekintenünk. A történetet értelemszerűen az időbeli változások érdeklik: leírhat egy állapotot, de akkor oldja meg igazán a feladatot, ha egy történetet is elmondhat. Honnan hová jutunk? Van-e középút a múlt két-féle megközelítése között: az egyik csupán jelenbeli konstrukciónak tekinti a múltat, a másik fenntartások nélkül a múlt örökösének vallja a mát.

Nem lehet egészen pontos a kultúrtörténeti hasonlat, de a „kulturális örökség” a tárgyakat a ritkaság, különlegesség jegyében felhalmozó *Kunstkammert*, *Wunderkammert* juttathatja eszünkbe a reneszánsz udvarok világából, vagy a többféle gyűjteményt egyesítő és országos nyilvánosság elé táró nemzeti múzeumok létrejöttének pillanatára emlékeztethet. Az „örökség” fogalma azért is érdeklődésre tarthat számot, mert közös nevezőt ad a tárgyi emlékekkel foglalkozó tudományos szakterületeknek (régészet, muzeológia, könyvtár- és levéltártudomány stb.). Másrészt a tárgyi felől a szellemi felé is terjeszkedik, így vonja be az irodalomtudományt, a néprajzot vagy a kulturális antropológiát.

Tanulmányomban megkísérlem áttekinteni, hogyan jelenik meg Magyarországon az örökség fogalma a közelmúltban, a Horn-kormány alatt és milyen kiterjedést ér el az Orbán-kabinet működése során. A vizsgált periódus 1997-től, a kulturális törvény megjelenésétől 2000-ig tart. A kulturális örökség védelméről szóló, 2001. évi LXIV. törvény előkészületeivel, parlamenti vitájával és tartalmi elemzésével már újabb tanulmányban foglalkozom. A témának négy szintjét jelölhetjük ki: elmélet, jogalkotás, politikai gyakorlat és társadalmi recepció. Hogyan szerepel ezekben az „örökség” kifejezés, létezik-e valamilyen határozott elképzelés erről? A négy megközelítés közül itt a középső kettőt választom. Ennek a munkának – mint általában a jelenkori történelem kutatásának – alapkérdése, hol található a téma forrásai, egyáltalán források-e ezek a történész szakma kritériumai szerint. A nyilvános rendeletek, határozatok megfelelnek ezeknek a kritériumoknak, így nagyrészt rájuk alapozom a vizsgálatot.¹ Az ilyen típusú normatív szövegektől persze nem mindig várható

el, hogy kész definíciókat adjanak a kifejezés körül bontakozó vita számára, de ez nem mentesíti a politikai és szellemi életet a meghatározás gondjától. A rendelkezésre álló szövegek elemzése annyit tehet, hogy kimutatja a fogalom aktuális jelentéstartalmát, fényt vet a szóhasználat tudatosságára vagy lazaságára, a törvényhozók tudatos vagy spontán előfeltevéseire.²

Hogy Magyarországon a fogalom mai formájában megjelent, annak döntő oka lehetett az Európai Unió állásfoglalásának alakulása. Az Európa Tanács által kezdeményezett kormányközi együttműködés már az 1960-as évektől foglalkozott a kiemelkedő történelmi műemlékekkel; ez később az épített örökség körére bővült. 1992-től ezt helyettesítették a kulturális örökség fogalmával, amivel egyelőre az épített környezet tárgyköréhez ragaszkodtak, de újabb komponenseit is bevonták: a mezőgazdasági, technikai, ipari környezetet, a kulturális értékű tájakat, az ingó örökség bizonyos elemeit és a jövő nemzedék számára örökséget képző városszerkezetet is számításba vették. 1993-ban mondták ki, hogy a kooperáció kiterjesztendő a közép-kelet-európai országokra, négy évvel később pedig megfogalmazták azt a jelenleg érvényes koncepciót, mely a közös európai örökséget és a különbözőséget egyszerre kívánta megmutatni helyi, regionális, országos és nemzetközi szinten. Ezt a gazdasági fejlődés lendítő erejének tekintette, kiemelte a kulturális turizmus jelentőségét. Sürgette az állami és magánszektor együttműködését; ajánlotta, hogy az állam a felügyeletre, kezdeményezésre, összehangolásra korlátozza szerepét a számos országban zajló decentralizáció és reorganizáció folyamatában, de ne mondjon le teljesen a kulturális örökség védelmének felelősségéről. A kulturális örökség „üzenetét” a tudományon és az oktatáson keresztül kívánták ismertté tenni, és elvárták, hogy az érdekelt szakemberek egy európai információs hálózatban hangolják össze munkájukat.³

Magyarországon az „örökség” szó azóta szerepel nagyobb súllyal a politikai közbeszédben, hogy 1998-ban az új kulturális tárca nevébe is beiktatta, és karakterének védjegyeként használja. Ám a fogalom már az előző kormányzati ciklus alatt is felbukkant, ami nem meglepő, ha az EU ajánlásainak egyidejűségére gondolunk: az akkori Művelődési és Köznevelési Minisztériumban működött a Kulturális Örökség Főosztálya; ebben az időben alakult meg a Világörökség Magyar Nemzeti Bizottsága és a Kulturális Örökség Igazgatósága.⁴ Az 1997 júniusában elkészült műemlékvédelmi törvény a bevezetőjében, mintegy hivatkozásként veti be a fogalmat. A törvény célja, hogy védje „azokat az építészeti, műszaki és a velük összefüggő művészeti alkotásokat, amelyek történelmünk pótolhatatlan emlékei és kulturális örökségként a társadalom számára – a nemzeti vagyon részeként – különleges értéket jelentenek.” Ezek „az ország és az egyes települések arculatának jellegzetes meghatározói, kulturális hagyományainak hordozói, s egyben a történelmi és nemzettudat formálói.”⁵ Látható tehát, hogy itt a régebbi keletű „történelmi emlék”, „hagyomány”, „identitás” fogalmak társadalmi, nemzeti kontextusát vázolja fel az „örökség”; ezután a szöveg nem tér vissza hozzá, hanem a műemlékes szakma önálló terminológiáját használja.⁶

1997 decemberében született „a kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről” szóló törvény.⁷ Már a címből is látható, hogy meglehetősen heterogén alkotásról van szó. Paradox módon az szélesíti tovább a kört, hogy mire *nem* terjed ki a hatálya: az 1995-ös levéltári, a természetvédelemről szóló 1996-os, az épített környezet alakításáról és védelméről, illetve a műemlékvédelemről szóló törvényekben szabályozott kérdésekkel nem foglalkozik, de már a felsorolásuk is jelzi, hogy mindez értelemszerűen egy problémakörbe tartozik az általa kezelt ügyekkel.⁸ Vajon a törvény tesz-e kísérletet arra, hogy e sokféle területet közös nevezővel írja le? A kulturális javak szinonimája a „kulturális örökséghez tartozó javak”, illetve „a kulturális örökség javai” fordulat. Ezeknek „a történelem alakulásában, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai kisebbségi önismeret formálásában” van szerepük: megismerésük állampolgári jog, védelmük pedig társadalmi kötelesség. Itt tehát ismét azzal van dolgunk, hogy régebbi fogalmak új kontextusba kerülnek, akárcsak a műemlékvédelmi törvényben. A szöveg szerkezetéből kiderül, hogy „a régészeti jelentőségű földterületek és a műemlékek ingó tartozékai” a kulturális örökség fogalomköréhez sorolandók, de már a könyvtári dokumentumokkal kapcsolatban ezt se nem állítja, se nem tagadja. Ugyanakkor ide tartoznak a védetté nyilvánított, de „nem közgyűjteményben, illetőleg muzeális intézményben őrzött, pótolhatatlan és kiemelkedő jelentőségű javak”. Összegzésként elmondható, hogy a törvény – mely EU-jogszabályok figyelembe vételével készült, és a későbbi miniszteri rendeletek forrásaként működött, s működik a 2001-es örökségvédelmi törvény megjelenéséig – hivatkozásként vagy laza gyűjtőfogalomként kezelte a kulturális örökséget, definiálására nem tett kísérletet, még abban a mellékletben sem, mely kimondottan a szövegben alkalmazott fogalmakat írta körül. Érdemes elgondolkodni rajta, hogy ez gyengeség vagy inkább erény, mely a praxisnak adja az elsőbbséget. Ez a törvény írta le a Kulturális Örökség Igazgatóságának feladatkörét: az új intézmény alapító okirata egy évvel később, 1998 nyarán jelent meg.⁹ A két rendelkezés, túl azon, hogy az Igazgatóságot a kulturális örökségről nevezi el, nem használja többet ezt a szófordulatot. Annál inkább beszél „kulturális javakról”: a definíció hiányáért talán kárpótol az a tény, hogy az új közigazgatási hatóságnak egyik feladata nem más, mint a kulturális javak körének gyakorlati meghatározása, amennyiben folyamatosan ellenőrzi az alakulását: dönt védetté nyilvánításukról, a védettség megszüntetéséről, régészeti feltárások engedélyezéséről, nyilvántartja az eltulajdonított kulturális értékeket stb.

A FIDESZ-Magyar Polgári Párt választási programja azt kifogásolta a Horn-kormány művelődéspolitikájában, hogy „a nemzeti kulturális örökség épített és tárgyi részének megőrzése, felújítása” elsikkad benne. Ezt azzal hozta összefüggésbe, hogy a Nemzeti Kulturális Alap finanszírozási rendszere nem alkalmas a beruházások támogatására. A problémát centralizációs eljárással kívánta megoldani: „csakis a nemzeti örökség védelmére hivatott központi állami eszközök koncentrálása és növelése segíthet ezen a téren.” Kilátásba helyezte, hogy az addig három minisztériumhoz tartozó területek, a kultúra, műemlékvédelem és idegenforgalom összefogására

– külföldi példák, főleg az angol alapján – önálló kormány szervet hozna létre, és azt is előre bocsátotta, hogy ez a nemzeti örökség védelmét szolgálja. A programban nem hangzott el, hogy mindez együtt jár majd a Művelődési és Köznevelési Minisztérium szétválasztásával, de nem volt nehéz kitalálni abból a mondatból, hogy „az új struktúra kialakításakor nem veszítjük szem elől a kultúra és az oktatás közti fontos kapcsolatot”, hiszen a kulturális értékek piaca az oktatást feltételezi. Az örökség feltérképezése ebben a szövegben nem történt meg: részletesen kidolgozták a műemlékvédelemre vonatkozó koncepciót, de tisztázatlan maradt, hogy mi értendő az említett tárgyi örökség körébe. A műemlékek kapcsán ugyanakkor megfogalmazódott, hogy gazdaságfejlesztő, turisztikai potenciál rejlik bennük, integrált védelmük hozzájárul a településrehabilitációhoz, és itt jelent meg az az általánosabb érvényű elgondolás, miszerint „a kulturális örökség fejlesztési forrás lehet az ország számára az európai uniós csatlakozás idején is.” A program egyfelől a kultúra finanszírozásának állami eszközeit akarta koncentrálni, másfelől kívánatosnak tartotta, hogy létrejöjjenek az „integrált védelem” önfinszírozásának feltételei, és kijelentette, hogy „a közös örökség egybehangolt és együttes cselekvést igényel – az állampolgárok, a civil szerveződések és az állam részvételével.” A „közösség” eszerint arra is képes, hogy fenntartsa és növelje a kulturális értékek „piacának” keresletét. Bár az állami beavatkozás terén mértéktartást ígért, az ország geopolitikai helyzetére és hosszú távon remélt sikereire való tekintettel stratégiai jelentőségűnek ítélt kulturális politika feladatának jelölte meg, hogy „a történeti-kulturális identitás tudatosításával felvértezze polgárait a „nemzetközivé váló világban” várható kihívásokra, ugyanakkor képessé tegye őket a pozitív hatások eredményes befogadására.”¹⁰ A célkitűzések mögött könnyű észrevenni az EU 1997-es koncepciójának hatását.

A FIDESZ-Magyar Polgári Párt a választások napjaiban már nyíltan kimondta, hogy győzelme esetén oktatási és kulturális tárca választaná szét a Művelődési és Köznevelési Minisztériumot.¹¹ A sajtóban a koalíciós tárgyalások és a kormányalakítás egy hónapja alatt rendszerint csak kulturális minisztériumként emlegették az új kormányhivatalt, és előbb lehetett találgatni, majd tudni a kijelölt miniszter és az államtitkárok kilétét, mint hogy a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma név elhangzott volna.¹² A koalíciós egyeztetés során inkább más minisztériumok ügyében bontakozott ki vita, az új név kihirdetése a tárgyalások időszakában váratott magára. Erre négy nappal a kormányprogram nyilvánosságra hozatala előtt került sor. Ekkor még az új tárca feladatkörével kapcsolatban is adódtak bizonytalanságok: vajon az egyházi ügyek az új minisztériumhoz tartoznak-e vagy a Miniszterelnöki Hivatalhoz, ahová az előző kormány alatt kerültek? Amikor a parlamentben megvitatották a kormányprogramot, ellenzéki oldalról az a kifogás hangzott el, hogy jobb lenne egyszerűen „kulturális minisztériumnak”-nak hívni a szaktárcát, mert a nemzeti örökség szó bevétele a név nem fejezi ki a kultúra sokszínűségét és a múltba fordul.¹³ Hogy ez az ellenvetés felmerülhetett, a fogalom használatában rejlő ellentmondásra utal: ha úgy tetszik, érthetünk rajta nemzeti értékkonzervativizmust, de az EU által elvárt kulturális közösség és sokszínűség megjelenítésére is alkalmas.

A minisztérium megalakulásának első évében korántsem az örökség körülírásának kísérleteire összpontosult a közvélemény figyelme. A Nemzeti Színház építése, a helyszín módosítása, tervpályázata, a Nitsch-kiállítás, a Frankfurti Könyvvásár kavart vitát, valamint az, hogy a Nemzeti Kulturális Alap, a kultúra finanszírozásának addig elkülönített pénzalapként működő intézménye az NKÖM költségvetési fejezetének része lett.¹⁴ Pröhle Gergely államtitkár az átszervezéssel is elfoglalt szakárca első évének hiányosságaként értékelte egy interjújában, hogy nem sikerült „az egyházak tevékenységét a szekularizált közvélemény szemében is” elfogadtatni. „Amikor az egyházi ügyeket a kulturális tárca tevékenységi körébe vontuk, az volt a célunk, hogy értékteremtő és értékmegőrző szerepüket minél szélesebb körben világossá tegyük... Nehéz elfogadtatni ezt a szemléletet, mert vagy az a vád ér bennünket, hogy klerikalizálni akarjuk a kultúrát, vagy pedig az, hogy el szeretnénk „világiasítani” az egyházakat.”¹⁵ A kérdés az örökség mibenlétének, hovatartozásának dilemmájaként is felfogható.

Mennyire tekinthető át a nyilvánosság számára, hogy mi a szerepe az örökség fogalmának a minisztérium politikájában, a szakmák koordinációjában, és milyen területeket fednek le vele? 1998. szeptember 16-án elkészült a nemzeti kulturális örökség miniszterének feladat- és hatásköréről szóló kormányrendelet.¹⁶ A bevezető után hangsúlyosan, külön paragrafusban szól a műemlékvédelemről, az egyházakkal való kapcsolattartásról, a nemzeti és etnikai kisebbségek kultúrájának ápolásáról, a nemzetközi kulturális kapcsolatokról. Hogyan jelenik meg ebben az „örökség” kifejezés? A miniszter „a művészeti élet szabadsága, a lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása, a nemzeti kultúra fejlődése, a kulturális örökség és a műemlékek védelme érdekében” működik közre a kormány kulturális politikájának megvalósításában. Ha közelebbről nézzük, itt a kulturális örökség és a műemlékek mellérendelt kifejezésként állnak, amit érthetünk úgy, mintha az utóbbi nem lenne az előbbinek a része, de úgy is, hogy a műemlékes terület pontosan megragadható, míg az örökség fogalma itt és most nem definiálendő. Nem tűnik el a „kulturális javak” kifejezés sem: védelmükről a miniszter „elsősorban a Kulturális Örökség Igazgatósága útján” gondoskodik, a műemlékvédelemmel kapcsolatos feladatait pedig az Országos Műemlékvédelmi Hivatal útján látja el. Mindkét esetben azt látjuk, hogy a szöveg önkéntelenül is különbséget tesz a műemlékek és a *rajta kívül* lévő kulturális javak vagy örökség között, ezeket pedig nem pontosítja. Ugyanazzal a felosztással van itt dolgunk, mint a FIDESZ-MPP programjában, mely az örökség épített és tárgyi részéről beszélt. A kulturális örökség nemzeti és egyetemes részre osztható, a vele kapcsolatos ágazati feladatokat pedig hármas felsorolás foglalja össze: megóvás, tudományos feltárás és közkinccsé tétel. Ez a hármasság későbbi szövegekben is előfordul.

Bár az 1997-es törvény már az EU-jogszabályok figyelembe vételével készült, az NKÖM feladata maradt a kulturális javak illegális kereskedelmével, exportjával, a szellemi tulajdonnal kapcsolatos jogharmonizáció. 1999-ben járt le az Európa-Bizottság *Raphael* programja, amelyre Magyarország társult országgént két EU-tagállammal nyújthatott volna be pályázatot az ingó kulturális örökség megőrzésére,

hasznosítására, szakmai tapasztalatcserére, az ingatlan kulturális örökséghez való hozzáférés elősegítésére.¹⁷ A Kultúra 2000 program az örökséget tágabban értelmezve folytatta ezt. Ebbe a körbe tartozik a nemzetközi fesztiválokon, például a brüsszeli Europalia '99-en, vagy a „Krakkó mint kulturális főváros” rendezvényein való részvétel. Az Európa Tanács által szervezett „Örökség Kampány” a vallási helyek, a nagy útvonalak kereszteződései, az egyetemi utak, városszövetségek történeti emlékeinek bemutatásával próbálja terjeszteni a közös örökség eszményét. Promóciós igényekkel lép fel a Kulturális Örökség Napjai program is, de már inkább a helyi vagy országos identitást veszi célba, amikor olyan épületeket nyit meg egy hétvégére a nagyközönség előtt, amelyeket csak bizonyos körök, rétegek ismernek vagy mindig zárva vannak: 2000-ben középkori templomokat, templomromokat, a következő évben oktatási intézményeket.¹⁸

További támpontokat kapunk arról, hogy mi tartozhat az örökség tárgykörébe, ha szemügyre vesszük az NKÖM számunkra releváns rendeleteit, az általa előterjesztett kormányhatározatokat, a minisztérium pályázatait. A rendeletek, határozatok között hármat találunk, mely témánk szempontjából fontos: egy a kulturális intézményrendszer (múzeumok, könyvtárak, műemlékvédelem) felügyeletéről szól, a másik az egyházakkal, hitközségekkel való megállapodásról, a harmadik a Millennium megünnepléséről intézkedik.¹⁹ Számunkra legérdekesebb a „régészeti feltárásokról és az engedélyezési eljárásról” szóló, 1999-ben kiadott NKÖM-rendelet.²⁰ Ebben a „régészeti örökség” kifejezés bukkan fel. Ásatásnak számít „minden földmunkával egybekötött feltárás, amely a régészeti örökség elemeit tárja fel.” Ezek szerint az örökség látens módon megvan akkor is, ha még nem ismerjük, így tartunk igényt a majdani leletre. Létezik ezen kívül „feltárt régészeti örökség”, amit őriznünk kell. Nem kimondottan ebbe a kategóriába tartozik, de vele együtt említetnek meg a „természettudományi kulturális javak” is.

Tartja magát az a különös megközelítés, mely a jobban definiálható területek mellé általános kategóriaként illeszti a kultúrát: egy 1999-es pályázatban „művészeti, közművelődési, épített vagy kulturális örökséget védő, vagy ilyen tevékenységi körű” szervezetekről olvasunk.²¹ (Kiemelés tőlem – E.P.) Fogalmunk ritkán asszociálódik intézményekhez, testületekhez, kivéve „az egyházi kulturális örökség értékeit”. A Klebelsberg Kunó-ösztöndíjat „a kulturális örökségünk külföldön található tárgyi és írott emlékeinek feltárását, megóvását, kiadását szolgáló kutatások támogatására” hirdetik meg; egy másik szövegváltozat elhagyja ezt a fordulatot, és könnyedén felcseréli a hagyományosabb formulával, „a magyar nyelv és kultúra írott és tárgyi emlékeivel.”²² Ebben a szellemben nyilatkozik a külföldi magyar intézetek kapcsolatépítési, népszerűsítő teendőiről is a 2000. évi kormányhatározat.²³ Itt tehát a lappangó örökség országhatárokon túli, virtuális kiterjesztésével van dolgunk.

Az „Örökségünk, értékeink” pályázat azt várja a településektől, hogy a „kutató-, feltáró-, elemző munka eredményeként váljanak közkinccsé a közvélemény előtt eddig nem ismert nemzeti kulturális értékek, mindazok, amelyekre az adott település

és az ország egyaránt büszke lehet.”²⁴ Itt az ismertség szintjei adják a probléma lényegét: ami helyi szinten már ismert, országosan is legyen az.

1999 márciusában egyszerre jelenik meg pályázat a múzeumok, a könyvtárak, a levéltárak részére, illetve a „magyar kulturális örökség szempontjából fontos információs vagyoni digitalizálásának” céljából.²⁵ Érdekes az a szóhasználatbeli eltérés, hogy míg a múzeumokat és könyvtárakat a szellemi örökség szempontjából értékes gyűjtemények feltárására, közkinccsé tételére invitálják, a levéltárak esetében pusztán „anyagot” mondanak. Az örökség ezekben az esetekben a *már megvolt*, az *újjonnan megtalálható* tartományában helyezkedik el, a digitalizálás pedig a *meglévő újszerű átalakítása*, a *terjesztés* jelentését hordozza.

A millenniumi felkészülés részét képezték a Nemzeti Örökség Program támogatásával elkészülő munkálatok.²⁶ A program „az épített és régészeti kulturális örökség megóvása, fenntartása és restaurálása” érdekében indult, s a királyi városok, kastélyok, Árpád-kori kistemplomok, egyházi műemlékek mellett forrásokat biztosított azoknak a településeknek is, melyek különben nem kerültek volna előtérbe, sőt, országhatáron kívüli feltárásokat is lehetővé tett, vagyis a hazai társadalomban vertikálisan, a földrajzi térben pedig horizontálisan kereste az örökség színhelyeit. A program keretében a „szellemi örökség védelmére” is lehetett pályázni. Egy Nógrád megyei kimutatás szerint ezekre körülbelül egynegyedét költötték annak az összegnek, amennyit a műemlékvédelmi projektekre fordítottak. A megyei levéltár mellett könyvtárak, múzeumok voltak a nyertesek, a témák között pedig helytörténeti és néprajzi feltárások, kiadványok, kiállítások szerepeltek.²⁷ A külön meghirdetett Szellemi Örökség Program sem közvetlenül a szellemi tradíciók elemzésére, értékelésére jött létre – ahogy az elnevezés alapján várnánk –, hanem inkább az emlékek felkutatására, archiválására, és a múzeumi, könyvtári, levéltári területen hirdették meg.²⁸

További kutatás témája lehetne, milyen kontextusokban kerül elő az „örökség” kifejezés a politikai döntéshozatalon kívül, társadalmi szervezeteknél, kulturális alapítványoknál, egyesületeknél, a publicisztikában vagy a kiállításokon. Csupán két példát említenék. A történeti kiterjesztéssel, mondhatnánk, visszavetítéssel találkozunk a összegyűjtött anyag szempontjából egyébként kitűnő „Európa közepén” kiállítás egyik magyarító feliratán, mely „új örökségként” írja le a közép-európai történelemnek azt a fordulatát, mikor a térség országai felvették a kereszténységet és csatlakoztak az akkori Európához. Másik példánk a Magyar Örökség-díj: ezt a Magyarorszáért Alapítvány hozta létre, s a kilencvenes évek során azzal a céllal adományozta, hogy az utódokra hagyományozza az elmúlt fél évszázad megpróbáltatásai közepette maradandót alkotó személyiségek nevét. Itt tehát a „magyar örökség” nem elsősorban tárgyilag megragadható, nem is szellemi hagyaték, inkább a nevekre, illetve a nevek szimbolizálta egyéni erőfeszítés értékére vonatkozik, az elismerő gesztus pedig egyrészt azt fejezi ki, mintha az örökség a hagyományozás mostoha viszonyai ellenére maradt volna fenn, másrészt önmaga kínálkozik hagyományozóként.²⁹

Az elmondottakból talán kivehető, hogy a fogalom gyakorlati alkalmazásában jelenleg az örökség mibenlétének, hollétének keresése nyilvánul meg. Az örökség-

hez sorolt dolgok több szempontból is mozgásban vannak. Bővül a műemlékek köre (feltűnő a népi, ipari építészet, helyenként a szocialista korszak emlékeiről való gondoskodás), míg egyes épületek védelmét megszüntetik; közben a szakma koncepciói is átalakulnak.³⁰ A II. világháborúban eltulajdonított műkincsek restitúciója érdekében átvizsgálják a múzeumokat és az országos levéltárat, elkészül a magyar állam által visszakövetelt műkincsek listája.³¹ Felújítják az „elbontott, megcsonkított, megromlódott” köztéri alkotásokat: ezek közt van, ami régen, egy adott politikai-ideológiai közegben emlékeknek vagy jelképeknek számított, s hosszú idő után ismét azzá lép elő.³² A műemlékeket használatba vevő társadalmi események szintén „mozgósítják” az örökséget; az irattárak anyagának publikálása a diffúziót készíti elő. A II. világháborúval megszakadt népzenei gyűjtést kezdi újra a beszédes című Utolsó óra program, melyhez az Új Pátria lemezsorozat csatlakozik. Nemzeti Kegyeleti Bizottság alakul, mely temetőket, temetőhelyeket jelöl ki egy „nemzeti panteon” részeként.³³ A kortárs szerzők műveit is közreadó Digitális Irodalmi Akadémiát egy ideig Digitális Halhatatlanok Társaságának akarták nevezni; a számítógép és a panteon közti frigy végül mégsem kötött meg.³⁴

Nemcsak az örökségnek tekintett anyagi realitást jellemzi képlékenysége, hanem az örökség fogalmának alakulását is. Úgy tűnik, ennek jelenleg egyetlen stabil pontja van: az épített örökség. Nem véletlenül, hiszen e ponttól indult a jelentésmező terjedése. Ami ezen kívül van, hol az ingó, a tárgyi, a kulturális jelzőt kapja, hol szakmai hatáskörök szerint próbálják meghatározni. A legnehezebben definiálható „szellemi örökség” inkább anyagi, tárgyi hordozókban jelenik meg.

Kérdéses, hogy az egyes tudományterületek, szakmák mennyire kapcsolódnak a nemzetközi tudományos életben zajló örökség-diskurzushoz, mennyit profitálnak ennek elméleti és gyakorlati konzekvenciáiból. Az új tudományos diskurzus lehetőségét adna rá, hogy az érdekelt szakmák felmérjék, miként alkalmazható, vagy egyáltalán alkalmazható-e területükön az örökség fogalma. Nyer valamit ezáltal az adott szakma vagy épp ellenkezőleg, hátrányosan módosítja a tudományos életben belüli státusát, ha egy kalap alá veszik másokkal? Úgy tűnik, egyes szakmák számára (ilyen a műemlékvédelem, a régészet vagy a muzeológia) komoly elméleti, technikai és anyagi probléma, mit tekintsen az örökség részének, míg a tárgyi emlékekkel csak közvetve vagy alig érintkező szakmák lazábban alkalmazhatják a terminust.

A közösség és különbözőség Európai Unió által képviselt gondolatának, e gondolat magyarországi adaptációjának, vagy akár a szocializmus utáni nemzetépítésnek – melyben az örökség elemei építőkövek – kedvezhet az a pályázati rendszer, mely a felvázolt koncepción belül kevés megszorítást alkalmaz, és így különböző társadalmi szinteket próbál mobilizálni, de a fogalom elméleti definíciójának aligha. Az örökség alakulását a recepció kezdeteinek időszakában a gyakorlat szentesíti. Ennek kapcsán kell jeleznünk egy kultúrpolitikai dilemmát: a kormányzat a kultúra-finanszírozás összpontosításának programjával állt elő, majd többek közt az örökség közös védelmére, használatba vételére felhívó pályázati rendszerrel tette érdekeltté a helyi társadalmat. Vajon ez átmeneti szakasz annak az EU által elképzelt folyamatnak

a hazai adaptációjában, mely a kultúra lokális és regionális önffinanszírozása felé mutat, vagy végső soron az állam pozícióit szilárdítja meg?³⁵

Tegyük itt kitérőt a Magyar Millennium témájában. Bár sok érintkezési pont van az örökség diskurzusa és a millenniumi ünneppsorozat között, célszerű elkülöníteni a kettőt. Az ünnepi alkalom a fogalomban rejlő lehetőségeket az identitás alakításának jegyében aktualizálja. Erre a szándékra már az előző kormány alatt látunk példát. Az „ezeréves államiságunk megünnepléséről” hozott 1996-os kormányhatározat, mely úgy kívánta megünnepelni a millenniumot, „hogy az hozzájáruljon nemzeti önismeretünk és önbecsülésünk, valamint nemzetközi tekintélyünk erősödéséhez”, a „magyar állam ezer esztendejét reprezentáló épített örökség” megújításának felgyorsításáról (főleg a királyi és királynői emlékhelyekről), illetve a „kulturális örökség nemzeti intézményeinek” rekonstrukciójáról beszélt.

Az Orbán-kormány „új kulturális paradigmaváltást” tűzött ki célul a millenniumi rendezvényekről szóló határozatában. Ha közelebbről megnézzük, a szóban forgó passzus mégsem a kultúrán belüli strukturális vagy intellektuális átalakulásról beszél, hanem a váltás *célszerűségére* utal, és csak ennyiben definiálja: „Magyarország polgárai – önmagukba és az országba vetett bizalmukban megerősödve – képessé válhatnak arra, hogy a világ globális kihívásaival szembenézzenek, és olyan új kulturális javakat alkossanak, amelyek gazdagítják a világ és Európa kultúráját.”³⁶ Emlékezzünk rá, hogy a globalizáció negatív kihívásaival szembeni „felvérteződésnek” és pozitív értékei befogadásának gondolatát már a FIDESZ-MPP programjában is megtaláljuk. A Millenniumra közösen meghirdetett hét pályázat általános bevezetője hozzáteszi, hogy „az ünnepre bel- és külföldi programsorozattal, nemzeti örökségünk megerősítésével és megújításával készül az ország.”³⁷

Mi mondható el a mai események hosszú távú hatásáról? A felújított épületek, a kiadott történeti források kétségtelenül a millenniumi időszak tartós eredményei.³⁸ De hogyan hat valójában a kulturális örökség – mely nálunk az elmúlt években a Millenniumhoz kapcsolódik – a sokszor emlegetett identitásra? A kultúrtörténeti kutatás ismert alaptétele, hogy „lent”, a befogadó közegben nem feltétlenül az megy végbe, amit „fent”, az üzenet kibocsátásának szintjén gondolnak.³⁹ A múzeumi tárlat vagy ünnepség a helyi és országos politikusok, szakértők „üzenete”, de vajon hogyan foglalják el az ünnepi idő elmúltával a felújított műemlékek a maguk helyét a hétköznapiakban, hogyan marad meg az ünnepek emléke az egyéni és (ha van ilyen) a „kollektív” tudatban? Másképp fogalmazva: az örökség hol helyezkedik el azon tényezők sorában, melyek egy személy vagy közösség tudatára hatnak? A sokszínűséget, a különbözőséget vállalja a millenniumi program, de ezt a nagy nemzeti keretben képzei el: mivel nemzeti ünnepről van szó, a hangsúlyok a dolog természeténél fogva afelé tolnak el, hogy a színeket ne önmagukban nézzük, hanem az összképhez való hozzájárulásuk szempontjából. Vajon milyen eredményt kapunk, ha az olyan elméleti kategóriákat, mint „polgár”, „közösség”, „örökség”, az adott településsel, lakosaival, emléktárával helyettesítjük be? Ez már a következő évek történeti, kulturális antropológiai kutatásai-

nak témája lehetne, viszont a szükséges dokumentumok összegyűjtését, a jelenségek megfigyelését most kellene elkezdni.

A kissé atyai „patrimonium” fogalom mellett még számos metafora, modell írja le és értelmezi a kultúrát, más-más aspektusát emelve ki. Hiba lenne tehát azt képzelni, hogy egyetlen fogalom, univerzális törekvései ellenére is, maradéktalanul felöleli a kultúrát: nincs olyan szem, amely a maga teljességében és mélységében átláthatná. Nehéz szabadulni attól a benyomástól, hogy az állami-hatósági invitálás mögött, mely a társadalmat kulturális tevékenységre szólítja, mégiscsak egyfajta megrendelői akarat ölt testet, miközben nyilván maradnak olyan kulturális irányzatok és produktumok, amelyre nem kerül rá a patrimoniális pecsét. Mi a kulturális örökség viszonya a modernitáshoz, a jelen, vagy jövőorientált kulturális kereséshez, irodalomban, művészetben (ahhoz, amit valaha avantgarde-nak hívtak)? Támogathatja-e ezt a kultúrpolitika az örökség jegyében, anélkül, hogy az élő alkotót az öröklét imperatívuszának fogságába ejtené, miközben muzeális értékekbe – helyesen – életet lehel? Hogyan képzelik el az országos, regionális, helyi intézmények a „társadalmat”, melyet az örökség védelmére invitál? Tudja-e ez a társadalom „olvasni”, értékelni az örökséget? Mintha a mozgalom világszerte a társadalmi és gazdasági modernizáció hatásait akarná ellensúlyozni, kiküszöbölni. Nem lép-e fel emiatt tudathasadás? Ha nem sikerül bekapcsolni a modern élet áramába, akkor a kultúrára betokosodott állapot várhat.

Komolyan vehetnénk az örökség fogalmát, ha már a nemzetközi politikai konstelláció megajándékozott vele bennünket. Ahogy a műemlékvédelemben is azt látjuk, hogy az emlékek a környezetében való elhelyezése válik nagy kihívássá, úgy általánosan is elmondható, hogy önmagában nem a múltbeli kultúra pusztá „feltározása” az igazi intellektuális tét, noha már ez is elismerésre méltó, és nagy erőfeszítést kíván. Olyan többlettudást szerzünk önmagunkról, mely egyesíti az elfogadást és az önkritikát, vagy reflektálatlan önisméltést végzünk? Az „örökség” fogalmában benne rejlik az utódlás kérdése: ki tart rá jogot? Nemzeti kulturális örökségről beszélünk: de mi a nemzet?⁴⁰ A Magyar Millennium megünnepléséről szóló kormányhatározat úgy szól, hogy az ünnepségsorozat „részese a magyar nemzet minden tagja, minden magyar, a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozók, nemre, felekezetre és származásra való tekintet nélkül”. Ne feledjük, hogy valójában olyan örökségről beszélünk, amely nagyjából a 19. századi nemzetfogalom létrejötte előtti történelmi korban alakult ki. Ezt először a 19. század veszi birtokba: de mennyit tartunk meg belőle, mit sorolunk ma a nemzeti örökséghez? Érdemes ezt szem előtt tartani, különben az a benyomásunk támad, mintha az örökség nem folyamatos kreáció lenne, hanem eleve adott, örök kategória, amelyet csak készen át kell venni. Mi az elsajátítás módja? Ha megvannak a gyűjtemények, az emlékek: hogyan kelnek életre?

Az EU által proponált örökség-fogalom a kultúrát használó, élvező, befogadó közegetől olyan újfajta szemléletmódot vár, mely a meglévő kulturális javak nem-statisztikus, hanem dinamikus megközelítését teszi lehetővé. Más kérdés, hogy az *identitás*

alakulásához mennyiben járul hozzá, de a kulturális javakhoz kreatívabb viszonyt eredményezhet. Magyarországon az örökségről szóló gondolkodásnak még nincsenek szélesebb körű hagyományai – bár egyes komponensei, melyek az új logika szerint aktualizálhatók, eddig is megvoltak, és szakmai körökben az új fogalom is terjedni kezd –, a politikai szándék próbálja bevezetni ezt a szemléletmódot. E fordított helyzetben egyelőre nehéz megítélni, hogy a kultúra milyen köreiben beszéljük majd az örökség nyelvét, ha úgy tetszik, nyelvjárását, és milyen mélységig értik azt meg. Csupán hivatkozási alap, termék címke lesz-e a fogalom, mely például a sikeres pályázás érdekében használandó, vagy valóban átgondolt szellemi irány? Az említett szellemi mozgalmasságtól nagyon elüt, ha a nemzeti önkép statikus és tablószerű. A történész, akit nem a tablószerű múlt érdekel, hanem a folyamatok és töréseik, vajon részt vesz (részt vehet-e) az örökség alakításában? Lehet, éppen azzal használ, hogy megmutatja a politikai, „államéletrajzon” kívül milyen csomópontok vannak az ország történetében, ahelyett, hogy az örökség fogalmával próbálná lefedni, s úgyszólván egyneműsíteni azt.⁴¹

Ha már az átalakulást és változást mutattuk ki e problémakörben, azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy mi lesz a sorsa a diskurzusnak és a hozzá fűződő gyakorlatnak? Túléli-e az európai egységfolyamat jelenlegi szakaszát? A magyarországi átvétellel kísérletének pillanatában a nyugati örökség-gépezet lassan eléri teljesítőképességének maximumát, mikor a fogyasztókban, vagy legalább a szkeptikus megfigyelőben csömört kelt, hogy szinte minden örökséggé válik.⁴² Egyelőre szó sincs arról, hogy nálunk a gyakorlatban bekövetkezett volna a „totális muzeifikáció”, de az elméleti tisztázatlanság efelé vihet. Vajon az „örökség” Magyarországon komponense vagy kerete lesz az olyan, trendektől függetlenül is létező tényezőknek, mint az országról alkotott kép, a kulturális turizmus, az identitásképzés; esetleg az „örökség” szerepét másik fogalom veszi át, amely másfajta, egyelőre nem látható szempontból rendezi a kulturális életet? Lesz-e új paradigma, melyhez ismét alkalmazkodni próbálunk? Ha igen, hogyan használjuk majd az „örökség” jegyében formálódó tapasztalatunkat?

JEGYZETEK

- ¹ Forrásproblémát jelent az internet-oldalak használata, de az információ jelentős része csak itt található meg. Már természetesnek mondható, hogy egy-egy intézmény internet-oldalán több információ érhető el, mint nyomtatott kiadványaiban. Például a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának honlapján (<http://www.nkom.hu>) jóval nagyobb anyag olvasható, mint Krónikás című lapjában.
- ² A későbbiekben további források bevonásával, az említett témák együttes elemzésével lehet választ adni arra a kérdésre, hogy az itt elvégzett vizsgálat mennyire reprezentatív.
- ³ *Compendium of basic texts of the Council of Europe in the field of cultural heritage*. Strasbourg, 1998. 10-17, 23-25, 61-67. Köszönöm Deák Ildikónak (NKÖM), hogy rendelkezésemre bocsátotta ezt az anyagot.

- ⁴ A MKM korábbi Közgyűjteményi Főosztálya kapta a Kulturális Örökség Főosztálya nevet 1996-ban, a holland minisztériummal kötött megállapodás után. (Köszönöm Wollák Katalinnak [Kulturális Örökség Igazgatósága] ezt az információt, és a tanulmányommal kapcsolatos észrevételeit.) 1998 februárjában könyvtáraknak, közgyűjteményeknek ír ki pályázatot: *Művelődési Közlöny*, 1998. 27. sz. 3180-3182.; a Világörökség Magyar Nemzeti Bizottsága: 44/1997.(XII. 29.) KTM-rendelet; a Kulturális Örökség Igazgatóságának alapító okirata, mely az 1997. évi CXL. tv-re hivatkozik: 29/1998. (VI. 11) MKM-rendelet, *Művelődési Közlöny*, 1998. 19. sz. II. k. (július 10.) 2476-2477.; ennek módosítása az Orbán-kabinet alatt: 13/2000 (VII. 11.) NKÖM-rendelet, *Kulturális Közlöny*, 2000. 15. sz. (augusztus 24.) 569-570. A KÖI az előző kormány döntése alapján jött létre, de munkáját már a parlamenti választások után kezdte meg.
- ⁵ 1997. évi LIV. tv. a műemlékvédelemről.
- ⁶ Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Magyarországon először a műemlékvédelem területén jelenik meg a fogalom. Román András már a nyolcvanas évek végén építészeti örökségről beszélt egy 1988-as előadásának szövegében: „Azt hiszem, elfogadhatjuk szabálynak azt a megállapítást, hogy minden közösségnek szuverén joga, hogy építészeti örökségének határait – legalább lefelé – maga állapítsa meg. Emberek egy meghatározott csoportja számára – leginkább egy település lakóinak – az az építészeti örökség, ami a saját identitásuk kifejezése szempontjából lényeges.” Ember – nemzet – emberiség. Az identitás kérdései az építészeti örökségben. In *Műemlék, építészeti örökség, város*. Budapest, OMvH, 1996. 18. „A műemlékek jelenlegi köre és az azon kívül rekedt, de a település története, építésze, városképe szempontjából fontos emlékek együttesen alkotják azt az állományt, amit leginkább építészeti örökségnek lehet nevezni.” Ennek megóvásában kulcsszerepe lenne a helyi védelemnek, az önkormányzatoknak, civil szervezeteknek. Építészeti örökség és/vagy műemlék? A helyi védelem lényege és tapasztalatai. Uo. 32, 35-36. Magyarország 1990-ben ratifikálja az 1985-ös Granadai Konvenciót, mely az építészeti örökség részeként kezeli a „kultúrtáját”. Ennek nyomán 1993-ban kerül sor Keszthelyen a Kultúrtáj – történeti táj – műemlékvédelem című nemzetközi konferenciára, ahol több hozzászóló is használja az örökség fogalmát; az előadásokat ld. az OMvH hasonló című kötetében.
- ⁷ 1997. évi CXL. Törvény. *Magyar Közlöny*, 1997. 112. sz. 8369-8391.
- ⁸ Az akkori minisztérium elvileg a területenkénti törvényhozás logikáját is folytathatta volna tovább; lehetséges, hogy a kultúrára szánt állami támogatás növelése érdekében lépett a területek egyesítése felé. (S e tekintetben talán a következő kormány politikáját előlegezte meg.)
- ⁹ *Művelődési Közlöny*, 1998. 19. sz./II. k. 2476-2477.; módosítása: *Kulturális Közlöny*, 2000. 15. sz. 569-570.
- ¹⁰ *Szabadság és jövő. A polgári jövő programja 1998*. FIDESZ-Magyar Polgári Párt. Az Épített környezeti értékek védelme, Kultúra finanszírozása, Kulturális politika c. fejezetek foglalkoznak a problémával, 54-56, 121-125. o. Már az 1997. évi CXL. törvény tervbe vette, hogy „a kulturális örökség védelmére közalapítványt hoz létre.” (52. paragrafus, d. pont) A FIDESZ-MPP programjában szerepel, hogy „kormányra kerülésünk után azonnal felállítjuk a Nemzeti Örökség Alapot, mely megkezdhetné működését.” (122.)
- ¹¹ *Magyar Hírlap*, 1998. május 18., 8.

- ¹² *Magyar Hírlap*, 1998. május 26., 1; *Népszabadság*, 1998. június 3., 5.; június 13., 4.; június 16., 4.; június 17., 4.; június 18., 4.; június 25., 4.
- ¹³ Az 1998. június 25-én és 30-án zajlott parlamenti vita jegyzőkönyve: <http://www.mkogy.hu>; ld. még *Népszabadság*, 1998. július 1., 4.
- ¹⁴ *A Nemzeti Kulturális Alapprogram Évkönyve 1999.* szerk. Tasnádi Attila. Budapest, 2000. 9-14, 15-19.
- ¹⁵ *Magyar Nemzet*, 1999. július 17., 19. A nemzeti kulturális örökség minisztereivel több interjú is olvasható a tárca céljairól, működéséről. Hámosi Józseffel: *Magyar Hírlap*, 1999. július 10., 13., *Magyar Napló*, 1998. szeptember 3., 6., *Magyar Napló* 1999. december 5., 8., a hivatalba lépő Rockenbauer Zoltánnal: *Magyar Nemzet*, 1999. december 24., 25.
- ¹⁶ *Művelődési Közlöny*, 1998. 32. sz. I. k. (nov. 10.) 3293-3295. o.
- ¹⁷ *Kulturális Közlöny*, 1999. 2. sz. 46. o.
- ¹⁸ A Budapesten megnyitott helyek közül némelyik nem kapcsolódott a tematikához, így a Nemzeti Bank és az Országos Rendőr-Főkapitányság épülete.
- ¹⁹ *Kulturális Közlöny*, 1999. 1. sz. 4-5.; 2000. 1. sz. 1-2.; 2. sz. 49-51.
- ²⁰ *Kulturális Közlöny*, 1999. 19. sz. 633-636.
- ²¹ *Kulturális Közlöny*, 1999. 4. sz. 95.
- ²² *Kulturális Közlöny*, 1999. 12. sz. 379.; 15. sz. 457.
- ²³ *Kulturális Közlöny*, 2000. 5. sz. 137-138.
- ²⁴ *Kulturális Közlöny*, 1999. 7. sz. 178-179.
- ²⁵ *Kulturális Közlöny*, 1999. 6. sz. 132-137.
- ²⁶ *Kulturális Közlöny*, 1999. 7. sz. 181-186.
- ²⁷ *Kulturális Közlöny*, 2000. 3. sz. 116-118.
- ²⁸ A program rövid leírása: <http://www.nkom.hu/kiemelt/mill/tart/ptd.shtml>, és a pályázati nyertesek listája: <http://www.nkom.hu/kiemelt/mill/tart/pa6.shtml>
- ²⁹ *Népszabadság*, 1998. június 22., 5.
- ³⁰ Lővei Pál: A műemlékvédelem táguló körei, illetve uő: Gyorsjelentések a kilencvenes évekről. *Műemléklap. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal tájékoztatója*, 2000. 3-4. sz. 21, 28.
- ³¹ Itt a műtárgy, ott az igény. Szőnyi Tamás interjúja Visy Zsolttal, az NKÖM helyettes államtitkárával. *MaNcs*, 1998. (http://www.net.hu/mancs/1_9/globusz4.html)
- ³² *Kulturális Közlöny*, 2000. 5. sz. 142. Néhány „országzászló-emlékmű” is szerepel a felújítandó alkotások között. Ezeket a két világháború közötti revíziós propaganda jegyében állították fel.
- ³³ *Kulturális Közlöny*, 1999. 23. sz. 897-898.
- ³⁴ *Népszabadság*, 1998. június 3., 9.
- ³⁵ Hozzá kell tennünk, hogy az EU alapszerződése ugyan általános ajánlásokat adnak az örökségvédelem terén, mégis az egyes tagországokon múlik, hogy milyen jogosítványokkal látják el az államot, pl. a kulturális javak szabad migrációja vagy az állami szerepvállalás igencsak problematikus kérdéseiben. Előfordulhat azonban, hogy az EU-pénzekből megvalósított projektek esetén az Unió igényekkel lép fel.
- ³⁶ *Kulturális Közlöny*, 1999. 1. sz. 4-5.
- ³⁷ *Kulturális Közlöny*, 1999. 7. sz. 174-177.
- ³⁸ Ld. például: *Oszlopokat emeltünk, hogy beszéljék a múltakat. A millenniumi műemlék-helyreállítások lexikona.* Szerk. Tamási Judit. Budapest, NKÖM-OMvH, 2000.

- ³⁹ Sőt, az is lehetséges, hogy a megemlékezések közösségi szinten kigondolt „alkalmi történelme” sem a tulajdonképpeni múlthoz, hanem a „jövőre vetülő közösségélményhez” köti az ünneplőket. K. Horváth Zsolt: Elképzelt múlt, felidézett jövő. Három séta az „örökség” érdekében. *Múltunk*, 2000. 3. sz. 199.
- ⁴⁰ Egy EU-csatlakozás előtt álló országban nyilván különös paradoxont eredményez, hogy a posztszocialista nemzetépítés szakaszában próbálja átvenni azt a kulturális diskurzust, mely fellazuló nemzetfogalommal rendelkező országokban alakult ki.
- ⁴¹ Millennium és társadalomtörténet. Benda Gyula társadalomtörténésszel beszélget Kovács Éva és Melegh Attila. *Regio*, 2000. 2. sz. 35-36. A társadalmi és gazdasági folyamatok „egyáltalán nem esnek egybe a fontos politikai döntések idejével és a szimbólikussá vált időpontokkal. Más kérdés az, hogy akkor mi marad a társadalomtörténésznek, ha valamilyen módon részt akar venni ebben az ünneplési játékban. [...] Nem akarok az „ezerévre” rímelve ezer év társadalomtörténetéről írni, mert valószínűleg más szakaszokban kell gondolkodni.” Keith Thomas (többek közt a *Religion and the Decline of Magic*, illetve a *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England* szerzője, aki jelenleg a brit örökségvédelemben is részt vesz) a Közép-Európa Egyetemen, 2000. november 6-án tartott, *History and Heritage* című előadásában azt fejtegette, hogy összefér-e az örökség-típusú gondolkodás, mely általában a jelen igényei szerint konstruálja a múltat, a történetírással, mely elvileg önmagáért tanulmányozza azt. Végül igennel válaszolt, de azzal a kikötéssel, hogy a „heritage” nem kerülheti meg a történelem kínos konfliktusait, töréseit, a „history” pedig saját szakmai kritériumaihoz ragaszkodva veheti hasznát az örökség népszerűségének.
- ⁴² A Collegium Budapest 2000 januárjában tartott konferenciáján több előadó is utalt erre a problémára, mely nyugati országokban már tapasztalati tény. Erdősi Péter: Feljegyzések az örökség diskurzusáról. Két konferencia tanulságai. *Regio*, 2000. 1. sz. 269, 273. A konferenciát szervező Sally Humphreysszel történt beszélgetése nyomán felötlő gondolatairól ld. Babarczy Eszter cikkét: Vidámabb múltat tessék vágni! A nemzeti örökségről. *MaNcs*, <http://mancs.hu/legfrissebb.tdp?azon=0008publ>. A szerző úgy látja, hogy „Magyarországon a *heritage business*nek, az örökségiparnak nincs igazi hedonisztikus, fogyasztói kultúrája”, és felteszi a kérdést, „mit kell hozzáadnunk ehhez az egész megörökölt magyar kultúrtörténethez, hogy abból nemzeti örökség legyen?”; a nemzeti örökség kialakulásítása akadályának tekinti „a folyamatosság körüli konszenzus” hiányát. A francia esetben a „nemzeti emlékezet patrimonialis öntudattá alakulását” három szakadással (az ellenállás hivatalos történetének bukása De Gaulle lemondása után; a modernizáció hatása a társadalomra; a francia baloldal kijózanodása) magyarázza K. Horváth Zsolt: *Három séta az „örökség” érdekében*, i.m. 181-187. Érdemes lenne országonként elemezni az örökségmozgalom kialakulásának okait.

II.

ÁLLAMPOLGÁRSÁGI POLITIKÁK

A határon túli németek jogállása a magyar Schengen-probléma tükrében

Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása után új fejezet kezdődik majd a határon túli magyarok és az anyaország kapcsolatában. Az Unión belülről kerülő kisebbségek szempontjából ekkor a második világháború óta alighanem a legnagyobb – és egyelőre fölmérhetetlen – előrelépés következhet be, méghozzá a magyar-magyar és a szomszéd-magyar viszonylatokban egyaránt. A kívül maradó országok és az ottani magyarok viszont távolabb kerülnek Magyarországtól. Az új akadályok egyike lesz a Schengen névvel fémjelzett vízumkérdés. Azonban sokkal többről van szó: az Unió a személyek, áruk, szolgáltatások és a tőke szabad mozgására épül, kiegészülve az egyre szaporodó közös ügyekkel a mezőgazdaságtól a kultúráig. Ma a jogszabályok harmada-fele nem nemzeti, hanem uniós szinten születik meg. Az egész építmény alapelve pedig az, hogy a nemzeti – idegen megkülönböztetés helyébe *minden téren* az uniós – idegen megkülönböztetés lép. Minden tagállam igyekszik az egyre szűkülő nemzeti hatáskörök hatékony fölhasználására saját érdekei védelmében. A magyar politikának, a nagy változás küszöbén, először is a saját mozgásterét kell felderítenie. Az Unión kívül maradó magyar kisebbségek ügyében a kulcskérdés az, hogy az etnikai-nemzeti összetartozás okán lehet-e egy tagállam tehet-e kivételt egy Unión kívüli országgal – vagy annak egy régiójával – a gazdasági, politikai kapcsolattartásban, vagy az adott ország *bizonyos* polgáraival, például a személyforgalom vagy a munkavállalás terén. Általánosságban megállapítható, hogy a nyugati világrész joga ma nem enged ember és ember között különbséget tenni úgy, ahogyan azt a római vagy a feudális jog tette. „Az emberek szabadnak és egyenjogúnak születnek, és azok is maradnak” – hirdette meg a *Függetlenségi nyilatkozat* nyomán az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata*. A római jogi *libertas* teljessége ettől kezdve minden embert egyformán megillet. A 20. századra sok minden más mellett eltűnt az a megkülönböztetés is, amelyet a *familia* (családi állapot) és a nem alapján tettek a korábbi jogrendszerek a szellemileg ép, nagykorú emberek között. A magyar alkotmány például kijelenti, hogy „biztosítja minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül” (70/A.§ (1)). Ugyanígy rendelkezik a német alkotmány: „Senkit sem lehet nemi hovatartozása, származása, faja, nyelve, hazája vagy eredete, meggyőződése, vallási vagy politikai nézetei miatt hátránnyal sújtani vagy előnyben részesíteni” (3. cikkely (3)). A megkülönböztetésnek ma lényegében egyetlen elfogadott oka

lehet, amit szintén a francia forradalom hirdetett meg: „Minden főhatalom lényegénél fogva a nemzetben gyökerezik”. A római jogi *civitas* az, ami tovább él a nemzet-állami *állampolgárság* intézményében.

Németország határaitól keletre ma körülbelül kétmillió német él. Tekintélyes részük az elmúlt évszázad viharaiban hazáját igen, de állampolgárságát nem veszítette el. Az etnikai elvet esetünkben „fedezi” az állampolgársági elv. Más részüknél a német állam kénytelen etnikai megkülönböztetést alkalmazni, de ezt úgy teszi, hogy végeredményben – tudniillik bevándorlás útján – állampolgársági jogviszonyt teremt. A német jog ezért – bár mint látni fogjuk, konfliktusoktól terhelten – végül a nyugati jog imént felvázolt hagyományaiba illeszti bele a határon túli németekre vonatkozó rendelkezéseit.¹

A külföldön élő állampolgárok

A korábbi német területek lakossága

Németország háború előtti területének 24 százaléka (115 000 km²), lakosságának 14 százaléka (9,6 millió fő, majdnem 100 százalékban német nemzetiségű) Lengyelországhoz és a Szovjetunióhoz került az 1945-ös potsdami egyezményvel. Az NDK 1950-ben államközi szerződésben ismerte el a „lengyel-német államhatárt”. Az NSZK 1970-ben a moszkvai és a varsói szerződésekben ismerte el „Lengyelország nyugati államhatárát”, de kormánya a szerződések aláírása előtt jegyzékben közölte a nyugati hatalmakkal, hogy a *deutsche Ostgebiet*ről csak független össznémet kormány rendelkezhet véglegesen. A szerződések joghatálya ezért máig vitatott. Az Alkotmánybíróság nem volt hajlandó dönten az ügyben, hanem kijelentette: „Az egyedüli szerződéskötés igényéről szóló politikai elméletről az Alkotmánybíróság sohasem nyilvánított véleményt. Nem volt, és most sincs oka arra, hogy megvizsgálja és eldöntse: következik-e az alkotmányból, hogy a Német Szövetségi Köztársaság egyedül, egész Németország nevében köthet szerződéseket”.² Az 1970-es szerződéseknek a területekről lemondó hatályát a német alkotmányjogászok többsége nem ismerte el, hanem a keleti területeket ez után az időpont után is belföldnek tekintette. Az 1990. szeptemberi „négy plusz kettő” szerződésben, illetve a novemberi lengyel-német határszerződésben viszont Németország vitathatatlanul lemondott a háborúban elvesztett területeiről.³

A háború utáni kitelepítést és a későbbi kitelepülést követően a becslések szerint ma kb. 800 000 német él Lengyelországban, a kitelepítés sajátosságai miatt szinte kizárólag az egykori német területek lakosai és leszármazói (az Oroszországhoz tartozó kalinyingrádi területről viszont a háború után a teljes német lakosságot kitelepítették).⁴ Állampolgárságuk kérdését az említett szerződések egyike sem érintette, sőt, az 1991 júniusában kötött lengyel-német jószomszédsági és barátsági szerződésben a felek kijelentették, hogy az állampolgársági kérdések rendezésétől eltekintenek. A döntő kérdés: következik-e a nemzetközi jog általános szabályaiból, hogy területváltozás esetén automatikusan megváltozik az ott élők állampolgársága?

A német Alkotmánybíróság 1955-ben, az osztrák-német állampolgársággal kapcsolatban úgy vélte, hogy erre az esetre nincs általános nemzetközi jogi szabály.⁵ Az 1970-es szerződéseket becikkelyező törvények kapcsán pedig kijelentette, hogy azok nem eredményezték a német állampolgárság megszűnését, mert nem tartalmaznak erre vonatkozó rendelkezést, továbbá – a jövőre vonatkozóan is – hogy a német alkotmány (a 16. cikkely) megtiltja az államnak az állampolgárság megvonását.⁶ 1990 után volt aki úgy vélte, megszűnt a most már végleg Lengyelországhoz illetve a Szovjetunióhoz került területeken élők német állampolgársága.⁷ E kérdésre az alkotmány és az állampolgársági jog mértékadó kommentátorai viszont az utóbbi években egybehangzóan nemmel felelnek. Érvelésük szerint az állampolgárság megváltozását szerződéssel szokás rendezni, ami az első világháború után Németország vonatkozásában megtörtént, de a második világháború után és azóta nem. Az egykori *Ostgebiete német polgárainak (és leszármazottaiknak) állampolgári jogviszonya változatlanul fennáll*, bár Németország „köteles hozzájárulni ahhoz, hogy a volt keleti területein élő polgárainak – akik rendszerint lengyel vagy orosz állampolgárok is egyben – állampolgársági helyzete tisztázódjék” (Müncch – Kunig), sőt, más vélemény szerint, köteles „azokat a polgárait, akik az utódállamok állampolgárságát megszerzik vagy megszerezték, az állam kötelékéből elbocsátani. *Elképzelhető és területváltozás esetén szokásos az opciós jog biztosítása*” (Hailbronner – Renner).⁸ Ebben az ügyben mostanáig – a következő bekezdésben említett rendelkezés kivételével – semmi sem történt.

Az állampolgársági jogviszony természetesen a német állampolgársági törvény keretei között áll fenn. A törvény 1999-es gyökeres revíziója során új, a megszűnésére vonatkozó okot iktattak be (4.§ 4. bek.). E szerint a vér jogán való öröklődés megszakad a második külföldi generációnál: ha az 1999. december 31-e után külföldön született német polgár gyermeke is külföldön születik, már nem lesz német állampolgár. Viszont a szerzés mégis bekövetkezik, ha a születést egy éven belül bejelentik a német külképviseleten. A rendelkezés így hosszú távon a bizonytalan állampolgársági helyzet tisztázását fogja eredményezni, de semmiképpen sem a lengyelországi németek állampolgárságának akaratuk ellenére való megszűnését. A reformtörvény még egy, a külföldön élő állampolgárokat érintő megszűnésre vonatkozó okot is bevezetett: aki idegen fegyveres erőben *önként* – tehát nem hadkötelezettség alapján – és a német állam engedélye, illetve nemzetközi szerződés hiányában szolgálatot vállal, elveszti német állampolgárságát (új 28.§).

Korábbi megszűnési ok a 25.§ szabálya, mely kimondja: akinek nincs *belföldi* lakóhelye, akkor, amikor *saját elhatározásából* másik állam polgárává válik, annak megszűnik a német állampolgársága. Mivel a lengyel, illetve szovjet állampolgárság megszerzése általában nem egyéni kérelemre történt, hanem kötelező eljárás során; továbbá – legalábbis Lengyelországban – 1951 előtt befejeződött az állampolgárság rendezése, márpedig a keleti területek 1990-ig (de legkevesebb az említett szerződések 1972-es törvénybe iktatásáig) a német jog szerint belföldnek minősültek, e szakasz miatt csak a legritkább esetben következhetett be az állampolgárság elvesztése.

Többeket érinthetett viszont az 1953-ig hatályos 17.§ 6. pont, mely szerint elveszti állampolgárságát az a német nő, aki *idegen állam polgárával házasságot köt*.

Lengyelország nem ismeri el a kettős, lengyel és német állampolgárság létezését, bár nincs olyan egyezmény a két ország között, amely azt kizárná. A lengyel állampolgársági törvény 2. cikkelye szerint „aki a lengyel jog szerint lengyel állampolgár, annak idegen állampolgársága nem ismerhető el”. Ez azt jelenti, hogy a lengyelországi németek Lengyelország területén nem hivatkozhatnak német állampolgárságukból eredő jogaikra, például nem kérhetik a német külképviselet diplomáciai védelmét a lengyel hatóságokkal szemben. A nyugat-német Alkotmánybíróság 1973-ban – az NDK kapcsán, de elvi értelel – kijelentette, hogy „A Német Szövetségi Köztársaság számára egy német nem veszti el állampolgárságát azért, mert egy másik állam azt nem ismeri el. Egy ilyen el nem ismerést a Német Szövetségi Köztársaság jogilag nem értékelhet, annak nincs számára semmilyen joghatása”.⁹ A német állampolgárság megállapítását a Szövetségi Közigazgatási Hivataltól kell kérni. Igenlő válasz esetén a külképviseleti szerv útlevelet állít ki a kérelmező számára.

A háborúban megszállt területek német lakossága

Jogi és történeti érdekessége miatt említem meg, hogy Németország nem csak a volt területein élők állampolgárságát tartotta fenn, hanem azokat is, akik a háború alatt a megszállt területeken kapták azt. 1939 és 1942 között azok kaptak rendelettel német állampolgárságot, akiket német nemzetiségűeknek minősítettek. Elzász-Lotharingia és Luxemburg esetében a Szövetséges Főbizottág 1949-ben érvénytelenítette ezeket, az Ausztriára vonatkozó állampolgársági rendeletet pedig az osztrák államszerződést követően a német törvényhozás 1945-re visszamenőleg hatályon kívül helyezte.¹⁰ A Csehországban, a Litvániától visszacsatolt Memel-vidéken, Lengyelországban és Ukrajnában kiadott rendeleteket viszont egy 1955-ös törvény fönntartotta a hatályukban azokra vonatkozóan, akik német nemzetiségűek, és akik ezt kifejezett nyilatkozattal nem zárták vagy zárják ki további egy éven belül. Ez a törvény első olvasásra a nemzetközi jogba és így a nemzetközi jog elsőbbségét előíró német alkotmányba ütközik. A nemzetközi jog szerint ugyanis a háborús megszálló hatalom intézkedései érvénytelenek, amiből következik, hogy az 1955-ös törvény ugyan visszamenőleges hatállyal, de csak frissen adományozhatott állampolgárságot. Ehhez viszont a nemzetközi jog azt követeli meg, hogy szoros, belső kapcsolat álljon fenn az állam és az érintett személyek között, ilyen pl. a *ius soli* vagy a *ius sanguinis* elve. Ez 1955-ben nem teljesült.¹¹

Ezen a ponton rá kell mutatni arra, hogy a Kelet-Európában élő németekre vonatkozó jogalkotást a súlyos szükséghelyzet határozta meg. A háború befejezésekor a becslések szerint 18 millió német élt az Odera-Neisse határvonaltól keletre, ebből csaknem 13 millió embert 1950 előtt elűldöztek lakóhelyéről.¹² Németországnak be kellett fogadnia azokat, akiket háborús bűneinek következményei a legjobban érintettek. Az Alkotmánybíróság ezért 1952-ben kimondta, hogy „az állampolgárság kényszerű adományozását, ami a megszálláson alapult, hatálytalannak kell tekinteni,

amennyiben azok az államok, amelyek megszállás alatt voltak, saját állampolgáraiként igényt tartanak az érintettekre”. Ha azonban ottani állampolgárságuktól megfosztva elüldözik a németeket, a „hatályban tartás” nem ellentétes ezeknek az országoknak a nemzetközi jog által védett érdekeivel. Az említett törvény erre az állásfoglalásra épített, s bár szövegében ez nem található meg, a szakirodalom szerint csak azokra vonatkozott, akikre az Alkotmánybíróság döntése alkalmazható volt, vagyis a ténylegesen elüldözöttekre.¹³

A kitelepülők

A *Bundesvertriebenen- und Flüchtlingsgesetz* szintén a katasztrofális menekülthelyzet rendezésére született meg 1953-ban. A 4.§ szerint a kelet-európai és a volt Szovjetunió területén élő német nemzetiségűek bizonyos feltételek mellett áttelepülhetnek a Német Szövetségi Köztársaságba. Őket nevezi a szaknyelv *Spätaussiedler*nek, azaz kései kitelepülőknek. A lehetőség azok számára is nyitott, akik német állampolgársággal rendelkeznek. Nekik az áttelepüléshez természetesen nincs szükségük arra, hogy a menekültügyi törvény feltételeit teljesítsék, de az ezzel járó – az utóbbi években jelentős mértékben csökkentett – anyagi támogatás miatt ez alapvető érdekük volt. Ám látni fogjuk, hogy 1993 óta a lengyelországi német állampolgárok gyakorlatilag már nem minősülhetnek kitelepülőknek, így a két személyi kör ma elválik egymástól.

A „német jogállás”

A kitelepülők 1999 augusztusa előtt két lépésben szerezhették meg az állampolgárságot. Az NSZK-ban való letelepedéssel először „német jogállású”-nak minősültek. Ezt a jogállást az alkotmány – átvéve a nyugati zónák tartományi menekülttörvényeinek megfogalmazását – így határozza meg: „más törvényi rendelkezés hiányában az alkotmány értelmében német az, aki német állampolgár vagy üldözöttként illetve menekültként (Németországban) letelepedett” (116. cikkely 1. bek.).¹⁴ Mivel az idegenrendészeti törvény a „külföldi” fogalmát a 116. cikkely tükörképeként határozta meg, a „német jogállásúak” nem minősültek külföldinek: a külföldi és az állampolgár mellett egy harmadik kategóriát hoztak létre (Statusdeutsche, sonstige Deutsche, Gleichgestellte, quasi Staatsbürger elnevezéssel), és tulajdonképpen az állampolgári jogok teljességét (pl. választójogot is) élvezték, bár a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság döntése szerint a nemzetközi magánjog és a polgári perjog szempontjából külföldinek minősültek.¹⁵ Külön eljárásban, alanyi jogon – egy állambiztonsági klauzula alkalmazása mellett – kaphattak állampolgárságot. Most viszont az állampolgársági törvény új 7.§-a alapján a kitelepülés állampolgárságot létrehozó jogi tény.¹⁶

1993 óta automatikusan kitelepülőnek minősülnek a volt Szovjetunió és a három balti állam területén élő német nemzetiségű kérelmezők; a volt Kelet-Európa többi országában élők viszont csak akkor, ha valószínűsítik, hogy nemzetiségük miatt hátrány éri őket vagy ilyen hátrány utóhatásaitól szenvednek.¹⁷ Az áttelepülési

kérelmet 1990 óta Németország határán kívül, előre kell beadni, a hatóságok pedig 1993 óta éves kvóta szerint adják ki az engedélyt.¹⁸ Két kérdés merül föl. Először: ki minősül német nemzetiségűnek? Másodszor: miért van különbség a törvényben a fenti két országcsoport között?

A német nemzetiséghez tartozás

A menekültügyi törvénybe egy 1939-es belügyminiszteri iránymutatás szövege került.¹⁹ A törvény 6.§-a szerint „német nemzetiségű (*deutscher Volkszugehöriger*) az, aki hazájában annak vallotta magát, és ezt bizonyos ismérvek – például származás, nyelv, neveltetés, kultúra – is megerősítik”. A németiséghez való tartozás vizsgálata a kitelepülési eljárás során történik, törvényi feltételeit végrehajtási rendeletek és a közigazgatási bíróságok számtalan döntése értelmezte. Az 1980-as rendelet szerint a német nemzetiséghez tartozás nem etnológiai, hanem jogi fogalom, amely nem lehet mérlegelés tárgya. Így nem azonos a német származás fogalmával, s nem is tény, hanem kizárólag a törvény 6.§-ában felsorolt két fogalomhoz, mégpedig a hovatartozás megvallásához és az azt megerősítő ismérvekhez fűződő jogi következmény. Az utóbbiak törvényi felsorolása nem kizárólagos, és egy is elegendő lehet közülük a kedvező elbíráláshoz. A bírói gyakorlat szerint a hovatartozás *megvallása* azt jelenti, hogy a kérelmező *nyilvánosan és kötelező jelleggel kinyilvánította azt a meggyőződését és akaratát, hogy kizárólag a német néphez tartozik*. Ez történhet kifejezett nyilatkozattal (pl. népszámláláskor, gyermekei beiskolázásakor, személyi adatok bejelentésekor, személyi igazolvány vagy útlevél kiállításakor), vagy ráutaló magatartással. Ez utóbbira példa a német nyelv nyilvános használata a mindennapos érintkezésben. A német nemzetiségű vagy éppen más nemzetiségű személlyel kötött házasság és a vegyes házasságból született gyerekek nevelésének módja viszont általában nem minősül ráutaló magatartásnak. A *nyelvi* ismerv akkor adott, ha a kérelmező a németet anyanyelveként vagy első érintkezési nyelvként használja, legkevesebb pedig egyszerű beszélgetésre képes kell, hogy legyen. Karl A. Otto szerint ez csak a kitelepülők ötödének esetében teljesül.²⁰ A *kultúra* előfeltétele általában a nyelv megléte, mégis elképzelhető, hogy a kérelmezőnek csak passzív nyelvtudása van, de ünnepek megtartásával, a népcsoport életében (egyesületek, könyvtárak) való folytonos részvétellel, újságok előfizetésével kifejezésre juttatja kulturális hovatartozását. A *neveltetés* csak a kultúra megléte esetén állhat fenn. A törvény az 1923 után születettek esetében kifejezetten megköveteli a német állampolgártól vagy német nemzetiségű személytől való *származást*, a hovatartozás megvallása és a megerősítő egyéb ismérvek megléte tekintetében viszont kivételezést enged, ha a hovatartozás megvallása „az élet vagy a testi épség veszélyeztetésével, illetve súlyos foglalkozásbeli vagy gazdasági hátránnyal” járt volna, a megerősítő ismérvek továbbadása pedig nem volt lehetséges vagy elvárható. A rendelet ez utóbbi idejét országonként meghatározza.²¹

Az üldöztetés: valóság, vélelem...

A menekültügyi törvény 1953-ban az alkotmány említett 116. cikkelye 1. bekezdését értelmezte úgy, hogy meghatározta, ki minősül „üldözött”-nek illetve „menekült”-nek (és ezért német jogállásúnak). Az 1.§ 1. bekezdése a korábban *ténylegesen elüldözöttekre* („Vertriebener”), kitelepítettekre vonatkozott. Az 1.§ 2. bekezdés 3. pontja viszont *megdönthetetlen vélelemként* rögzítette, hogy a német nemzetiségűeket Kelet-Európában a korábbiakhoz hasonló fizikai hátrányok elszenvedése nélkül ugyan, de továbbra is üldözik, ezért joguk van kitelepülni Németországba. A tényleges kitelepítések lezárulta után érkezőket nevezte e törvény „Aussiedler”-nek, azaz kitelepülőnek. Bár a parlamenti bizottság a törvényjavaslat indoklásában „a németeket szabadságukban veszélyeztető intézkedések”-re hivatkozott, nyilvánvaló, hogy nem csak a német nemzetiségűekre a háborús múlt miatt nehezedő nyomásra voltak tekintettel, hanem *a szocialista országok általános viszonyaira* is, ami eltérést jelent a törvény eredeti céljától.²² 1990-től egyes német tartományok megtagadták a kitelepülő jogállást a Magyarországról, Lengyelországból, Csehszlovákiából érkezőktől, mert úgy ítélték meg, hogy ezekben az országokban már nincs üldözés; márciusban és májusban ilyen értelmű körlevelet adott ki Niedersachsen (Alsó-Szászország) tartomány szövetségi és európaügyi minisztere az említett három ország és Jugoszlávia tekintetében. A Szövetségi Közigazgatási Bíróság azonban helyt adott az új joggyakorlat ellen emelt panaszoknak, kijelentve, hogy a törvényi vélelmet nem lehet felülbírálni, bár „kivételes, nem jellemző esetek kikerülhetnek a (törvény) alkalmazási köréből, mégpedig azok, amelyeknek egyértelműen semmi köze nincsen az üldözés utóhatásaihoz”.²³ 1993-tól végül a már említett új szabály szerint a háborús múlt miatti üldöztetés *megdönthető vélelme* csak a volt Szovjetunió és a balti államok területén élőkre vonatkozik. Ennek az az indoka, hogy a volgai németeket a háború végén csoportosan elhurcolták lakóhelyükről Szibériába és Közép-Ázsiába, és nagy részük ma is szétszórta, idegen környezetben él; amiből levezethető az, hogy ezek a németek még mindig a háború következményeit szenvedik el. A többi országból érkezőknek *valószínűsíten*i kell nemzetiségükből fakadó hátrányaikat vagy a korábbi hátrányok utóhatásait. A végrehajtási rendelet szerint az előbbieik közé sorolandók például a következők: *iskolai vagy foglalkozásbeli hátrányok* elszenvedése a más nemzetiségű polgárokhoz képest; a német népcsoportra jellemző *vallás gyakorlásának korlátozása*; *kisebbségi jogok megsértése* állami intézkedések által; a többi német kitelepülése miatti *elmagányosodás*, ha ez a német óvodák, iskolák, kulturális intézmények bezárásához vezetett, és ezért a nemzeti hovatartozás ápolása vagy a német istentiszteletek megtartása jelentős mértékben nehezebbé vagy lehetetlenné vált. Korábbi hátrányok utóhatásai lehetnek: *korábbi iskolai vagy foglalkozásbeli hátrányok*; *vagyonekiesés* a nemzetiséghez tartozás miatt; *üldöztetés, elhurcolás miatti egészségi ártalmak*; az *elhurcolás idejének figyelembe nem vétele* a nyugdíj kiszámolásánál; a szülők, nagyszülők által elszenvedett hátrányok, ha ezek a kérelmező tár-

sadalmi helyzetének drasztikus romlásához vezettek, és iskolai, szakmai előrejutását megnehezítették.²⁴

A kitelepülők kérdése 1989-ben került az érdeklődés középpontjába. Ennek fő oka az volt, hogy a jelentős szociális kedvezményekben részesülő kitelepülők létszáma – az „Umsiedlernek”, azaz áttelepülőnek nevezett NDK állampolgárok és a politikai menekültek létszámának megugrásával egy időben – az 1986. évi tízszeresére emelkedett. Egy közvélemény-kutatás szerint 1989 novembere és 1990 áprilisa között a befogadási készség a vendégmunkások családtagjai tekintetében 56 százalékról 19 százalékra, a politikai menekültek tekintetében 48 százalékról 23 százalékra, a kitelepülők tekintetében 38 százalékról 12 százalékra, egyéb külföldiek vonatkozásában pedig 17 százalékról 4 százalékra csökkent Nyugat-Németországban.²⁵ Az évtized elején föllángolt, de még ma sem lezárt vita három probléma köré csoportosítható. A következőkben ezeket tekintem át.

Felelősség a határon túli németekért

A keleti blokk megszűnése a határon túli németekkel kapcsolatos politika átértékelését tette szükségessé. Míg korábban ez a kitelepülés lehetővé tételére korlátozódott, az új helyzetben a német kormány hármass célrendszert fogalmazott meg. Ez olvasható ki a háború következményeit rendező törvények megreformálását célzó 1992. szeptemberi törvényjavaslat indoklásából.²⁶

A kormány célja első helyen a kelet-európai országokban élő német népcsoportok kulturális önazonosságának a megőrzése, továbbá a feltételek megteremtése ahhoz, hogy *a jelenlegi hazájukban maradhassanak*. Ezt a célt szolgálják az 1990 és 1992 között az érintett országokkal kötött barátsági és jószomszédsági egyezmények, amelyek mindegyikében hosszabb-rövidebb kisebbségvédelmi rendelkezések szerepelnek.²⁷

Másodsorban – gyakorlatilag a volt Szovjetunió és a balti államok területén élőkre korlátozva – *fenntartották a kitelepülés lehetőségét*, annak ellenére, hogy korábban jobb- és baloldali politikusok, sőt, az 1992 őszi vita során a Bundesrat többsége annak megszüntetését javasolták.²⁸ A jelenlegi szabályozást komoly jogi és politikai kritikák érték és érik. A Münch-Kunig kommentár szerint például a menekültügyi törvény túlságosan tágan értelmezi az alkotmány 116. cikkelyének „üldözött illetve menekült” fogalmát – másképpen fogalmazva: az üldözöttség ma nem vélelem, hanem fikció, mégpedig alkotmányellenes fikció.²⁹ Van olyan vélemény is, amely szerint a négy plusz kettő szerződéssel magának a 116. cikkelynek a fenntartása is megkérdőjelezendő.³⁰ A fenntartás mellett érvelők szerint viszont „a németek befogadása (...) erkölcsi kötelesség”, és „aki az alkotmány 116. cikkelyét eltörli, az ellen a német népcsoport ellen vétkezik, amelyik máig a leginkább hordozza a második világháború terhét”.³¹ A Maunz-Dürig kommentár szerint a 116. cikkely alkotmányos alapelv, amelynek tartalma törvény által nagymértékben alakítható, de eltörlölni nem lehet.³² A kitelepülőkkel szembeni *szociális juttatásokat* mindenestre *javarészt*

megszüntették, másrészt 1992-ben az is bekerült a törvénybe, hogy „kitelepülésre” csak az 1993 előtt születettek lehetnek jogosultak. Az eltörlés kérdésében radikálisabb szociáldemokraták és zöldek kormányra kerülésük óta nem változtattak a korábbi állapoton. Harmadik célként a kormány az említett tervezetben a kelet-európai német *kulturális örökség megőrzését* jelölte meg.³³

Bevándorlás

Évente 100 000 politikai menekült és 100 000 kitelepülő érkezik Németországba. Németország hivatalosan nem tekinti magát bevándorlási területnek, a menekülteket és a kitelepülőket pedig bevándorlónak.³⁴ Mégis – a kritikák szerint – a kitelepülés lehetővé tétele ma nem más, mint *etnikailag privilegizált bevándorlás*. Ez pedig sérti az alkotmány 3. cikkelyét, amely tiltja az emberek származás, faj, nyelv stb. alapján való megkülönböztetését. Mi olyan különleges egy németben az egyetemes emberi jogok korában? – teszik föl a kérdést. E vélemények szerint az alaptörvény 16a cikkelyében biztosított alanyi politikai menedékjog előnyt élvez a vitatott 116. cikkellyel szemben.³⁵ A zöldek már 1991-ben a menekültügyi törvény hatályon kívül helyezését és bevándorlási törvény megalkotását javasolták.³⁶ A bevándorlás szabályozása persze politikai kérdés, és etnikai szempontokat más országok is érvényesítenek³⁷; kérdés, hogy a formálódó közös európai uniós bevándorlási politika mennyiben és milyen alapon tesz majd lehetővé nemzeti megoldásokat.

Nép, nemzet(iség), állampolgárság

A vita háttérében – véleményem szerint – végső soron a „Volk” fogalom kétféle értelmezése áll. Az egyik szerint a nép *közös szocializáción alapuló állampolgári közösséget*, a másik szerint *leszármazáson alapuló nemzetet* jelent. Az utóbbi jellegzetes megfogalmazása a következő részlet, mely Waffensmidt belügyminisztériumi államtitkár 1990. november 10-ei, a külföldi lakosok helyi választójogáról szóló parlamenti beszédéből való: „Az államhatalom kiindulópontja a nép, amely – bár minduntalan ezt bizonygatják nekünk – nem egy terület tetszés szerint összeállított lakossága, hanem az államalkotó nép, az állampolgárok és az alkotmány 116. cikkelye alapján velük azonos jogállású német nemzetiségűek együttese”.³⁸ A „romantikus német népiség”, „németkedés” bírálói viszont az állampolgári lojalitás kizárólagossága mellett érvelnek, azt hangsúlyozva, hogy *állampolgárság* (Staatsbürgerschaft) és *nemzetiség* (Nationalität) két össze nem tartozó dolog.³⁹ A jogfejlődés ebbe az utóbbi irányba halad.

Jelképes jelentőségű az alkotmánynak az újraegyesítés alkalmából megfogalmazott preambuluma, mely kimondja, hogy „A németek a ... tartományokban (itt ezek felsorolása következik) megvalósították (...) Németország egységét és szabadságát. Így ez az alaptörvény az egész német nép számára érvényes”, azaz a *nép* fogalmába itt az új Németország 16 tartományában honos németek tartoznak bele.⁴⁰ Dön-

tő változás az, hogy – az 1992-es, kisebb jelentőségű állampolgársági jogi reform (pl. német nyelvismeret meg nem követelése az állampolgárság megszerzésekor) után – a korábban említett 1999. évi revízió gyakorlatilag megteremtette az *idegen nemzetiségű német állampolgárok* kategóriáját, amikor bevezette a német állampolgársági jogban eddig ismeretlen *ius soli* alapján való szerzési elvet (amely a bevándorló országokra jellemző). Ebből arra lehet következtetni, hogy Németországban – a kitelepülőket is magába foglaló vagy a kitelepülés lehetőségét megszüntető – bevándorlási törvény megalkotása, és a nemzetállami gondolaton túlmutató többnemzetiségű, többkultúrájú állampolgárság elvének a továbbfejlesztése várható. Viszont a legújabb fejlemény ezzel ellentétes. A 2000 januárjában még a Bundesrat előtt lévő rendelet, amely az új állampolgársági jog végrehajtását hivatott segíteni, újra megköveteli a német nyelv ismeretét ahhoz, hogy valaki (felnőtt korban) német állampolgárságot szerezzen. Bajorország érvelése szerint a társadalmi integráció csak úgy lehet sikeres, ha a kisebbség tud élni jogaival és tudja teljesíteni kötelességeit, ehhez pedig szükséges a német nyelv ismerete.⁴¹

„Minden főhatalom lényegénél fogva a nemzetben gyökerezik.” Az újkori nemzetállam azon a feltételezésen alapult, hogy nemzet és állampolgári közösség egy és ugyanaz. Két évszázad véres konfliktusai mutatták meg azt, hogy e feltételezés mennyire volt fikció, s a fentiekből kitűnik, hogy a kérdés máig nem oldódott meg. Nem véletlen, hogy az „alapító atyák”: Adenauer, Monnet, Schuman, de Gasperi a *nemzetek feletti* Európa megteremtésében látták a kiutat. A politikai ellentéteket ma is sokszor a nacionalizmus táplálja Európában, csak a kontinens két felében egészen más módon kezelik őket. Ezt látván azt lehet mondani, hogy az európai egyesülés – azon a területen, amelyet megérintett – már elérte a célját.

1. TÁBLÁZAT Az NSZK-ba menekült és kitelepült németek száma

év	fő	év	fő
1945-1950	12 750 000	1992	230 000
1951-1985	1 250 000	1993	220 000
1986	40 000	1994	220 000
1987	80 000	1995	220 000
1988	200 000	1996	180 000
1989	380 000	1997	130 000
1990	400 000	1998	100 000
1991	220 000	1999 (előzetes becslés)	100 000
		Összesen	16 700 000

Forrás: *Info-Dienst Deutsche Aussiedler*, Nr. 104, *Beauftragten der Bundesregierungen für Aussiedler*, 1999. szeptember

2. TÁBLÁZAT

Német népcsoportok a volt Kelet-Európában és Szovjetunióban*

állam **, terület	a háború végén	1999-ben
Lengyelország	9 880 000	800 000
Németország 1937-ben	8 350 000	
Lengyelország 1937-ben	1 150 000	
<i>Danzig/Gdańsk</i>	380 000	
Csehország	3 450 000	
(együtt)	100 000	
Szlovákia		10 000
Oroszország	2 000 000	800 000
Németország 1937-ben	950 000	0
Románia	750 000	80 000
Magyarország	600 000	200 000
Jugoszlávia	490 000	
(együtt)	0	
Horvátország		10 000
Ukrajna	400 000	40 000
állam **, terület	a háború végén	1999-ben
Balti országok	240 000	20 000
Moldova	80 000	10 000
Szlovénia	20 000	0
Kazahsztán	0	240 000
Kirgizisztán	0	20 000
Üzbegisztán	0	20 000
Összesen	18 000 000	2 350 000

*Tízezerre kerekített adatok. Valamennyi – különböző mértékben megbízható – becslésen alapul.

**Mai területi beosztás szerint.

Források: *Brockhaus Enzyklopädie in 20 Bänden*. 17. Auflage. 19. Band, 1974, 576.; *Info-Dienst Deutsche Aussiedler* Nr. 100, Beauftragten der Bundesregierungen für Aussiedler, 1999. április; Klaus J. Bade: *Ausländer, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland*. Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung, 1992, 30.

JEGYZETEK

- ¹ Az *Auslandsdeutsche* kifejezést a német nyelv nem használja olyan átfogó értelemben, mint a magyar a „határon túli magyarok” fogalmat. Vö. Hubert Heinelt – Anne Lohmann: *Immigranten im Wohlfahrtsstaat am Beispiel der Rechtspositionen und Lebensverhältnisse von Aussiedlern*. Leske+Budrich, Opladen, 1992. 48.
- ² BVerfGE 36, 1 (31.7.1973), III.2.
- ³ Ignaz Seide-Hohenveldern: *Völkerrecht*. 9. Auflage. Carl Heymanns, Köln-Bonn-Berlin-München, 1997. 1124-1125. Kay Hailbronner – Günter Renner: *Staatsangehörigkeitsrecht. Kommentar*. C.H.Beck, München, 1998. Einleitung G, 37-38.: Reinhard Marx: *Kommentar zum Staatsangehörigkeitsrecht*. Luchterhand, Neuwied-Kriftel-Berlin, 1997. RuStaG §25, 21-22.
- ⁴ Info-Dienst Deutsche Aussiedler, Nr. 100, 1999 április, 24.; *Brockhaus Enzyklopädie in 20 Bänden*. 17. Auflage, Band 14, 1972, 61.
- ⁵ BVerfGE 4, 322 (9.11.1955), IV.2.b.
- ⁶ BVerfGE 40, 141 (7.7.1975), Leitsatz Nr. 2 és indoklás.
- ⁷ Jürgen-Andreas Schiwy: *Die Rechtsstellung von Aussiedlern in der Bundesrepublik unter besonderer Berücksichtigung sozialversicherungsrechtlicher Leistungen*. Hamburg, 1992. 68.
- ⁸ Marx: Kommentar, RuStaG §17, 11. ; Hailbronner – Renner: id. mű, Einleitung G, 37. ; *Grundgesetz-Kommentar*. Band 3. Szerk. Igo von Münch – Philip Kunig. C.H.Beck, München, 1996. Artikel 116, 31. ; Seide-Hohenveldern: id. mű, 1325.
- ⁹ BVerfGE 36, 1 (31.7.1973), V. 5.
- ¹⁰ Luxemburggal kapcsolatban a német törvényhozás megállapította, hogy lakossága tárgyi-lagosan szemlélve német nemzetiségű, de „luxemburgi népi tudata” van. Vö.: Heinelt – Lohmann: i. m. 68.
- ¹¹ Marx: Kommentar, GG Art. 116, 24. .
- ¹² Gerhard Riechling: *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen*. Teil I. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen. Bonn, 1986. In *Info-Dienst Deutsche Aussiedler*, Nr. 104, Beauftragten der Bundesregierungen für Aussiedler, 1999. szeptember. A Szovjetunióban ugyanekkor kb. 1 millió németet deportáltak Szibériába és Közép-Ázsiába, akiknek kb. az egyharmada nem tért vissza. Vö. Karl A. Otto: *Aussiedler und Aussiedlerpolitik im Spannungsfeld von Menschenrechten und Kaltem Krieg*. In *Westwärts – heimwärts? Aussiedlerpolitik zwischen „Deutschtümelei” und „Verfassungsantrag”*. AJZ, Bielefeld, 1990. 29.
- ¹³ BVerfGE 1, 322 (28.5.1952), IV. Vö.: Maunz – Dürig: *Grundgesetz. Kommentar*. C.H.Beck, München. GG Art. 116, 10. . Ld. még BVerwGE 123, 278 (1966. május 28.): „a lakóhely és az üldözötti sors nemzetközi jogilag elismerendő kapcsoló tényezők a belső német állampolgárság rendezéséhez”.
- ¹⁴ Heinelt – Lohmann: i. m. 48.
- ¹⁵ BGH 17.10.1956.
- ¹⁶ A kérdés már évek óta napirenden volt, ld. pl. négy tartomány közös törvényjavaslatát 1995-ben: BR-Drs. 744/95.
- ¹⁷ Gesetz zur Bereinigung von Kriegsfolgesetzen vom 21.12.1992.
- ¹⁸ Az előzetes kérelmezés előírásának (Gesetz zur Regelung des Aufnahmeverfahrens für Aussiedler vom 28.6.1990), és az évi legfeljebb 225 000 fős kvóta bevezetésének (Gesetz

- zur Bereinigung von Kriegsfolgegesetzen vom 21.12.1992) az oka a kitelepülők létszámának rohamos emelkedése volt, ami egybeesett az NDK-ból való tömeges áttelépéssel és a menekült-jogállást kérelmezők számának növekedésével.
- ¹⁹ Heinelt- Lohmann: i. m. 48., 67.
- ²⁰ Otto: i. m. 55.
- ²¹ *Erläuterungen zum BVFG, §6. Das Deutsche Bundesrecht.* VF 10. Nomos, Baden-Baden.
- ²² Az Ausschuß für Heimatvertriebene indoklását a BVFG 1.§ 2. bek. 3. pontjához idézi: Heinelt- Lohmann: i. m. 66. Karl A. Otto szerint a törvényi rendelkezés célja volt a szocialista országok destabilizálása is. Otto: i. m. 7.
- ²³ Heinelt- Lohmann: i. m. 81. BVerwGE 91, 141 (3.11.1992).
- ²⁴ *Erläuterungen zum BVFG, §4.* 11-15.
- ²⁵ Klaus J. Bade: *Ausländer, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland.* Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung, 1992. 36.
- ²⁶ BT-Drs. 12/3212, BR-Drs. 509/92.
- ²⁷ *Erläuterungen zum BVFG, Einführung 4.*
- ²⁸ Ld. Dietmar Schlee baden-württembergi belügyminiszter nyilatkozatát: Status der Aussiedler soll allmählich auslaufen. *Frankfurter Rundschau*, 1990. december 23-24.; és Bréma tartomány törvényjavaslata: „Bundesvertriebenenabschlussgesetz”, BR-Drs. 498/92. (1992. július 17.); *Erläuterungen zum BVFG, §4, 6.*
- ²⁹ Münch – Kunig: i. m., Art. 116, 54-55. Ld. még Marx: Was garantiert das Grundgesetz? Pro Asyl, Tag des Flüchtlings, 1990. szeptember 28., idézi Bade: i. m. 113-114. Otto: i. m. 56-57.
- ³⁰ Bade: i. m. 36.
- ³¹ Dieter Obendorf: *Nationalismus und Republikanismus im Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland: Konsequenzen für die Integration von Ausländern.* In *Die Würde des Menschen ist unantastbar. Ökumenischer Vorbereitungsausschuß zur Woche der ausländischen Mitbürger*, 1989, 7-11. Idézi Bade: i. m., 142-144.; Reinhardt Olt: Jelzin und die Rußlandsdeutschen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1991. december 12.
- ³² Maunz – Dürig: i. m. Art. 116, 4.
- ³³ *Erläuterungen zum BVFG, Einführung, 8.*
- ³⁴ Ezt egy 1977-es állampolgársági irányelvben fogalmazták meg, és ma erősen vitatott (főleg a baloldali pártok által).
- ³⁵ Marx: Was garantiert, 113.; Otto: i. m. 9-10. és 57.
- ³⁶ BT-Drs. 12/1714 (1991.december 4.).
- ³⁷ Vö. Hartmut Behr: *Zuwanderung im Nationalstaat. Formen der Eigen- und Fremdbestimmung in den USA, der Bundesrepublik Deutschland und Frankreich.* Leske + Budrich, Opladen, 1998.
- ³⁸ Idézi: Behr: i. m. 132.
- ³⁹ A „Deuschtümelei” Oskar Lafontaine kifejezése, idézi Otto: i. m. 5., ld. még Bade: i. m. 66.; Helmut Rittstieg: Plädoyer für das Ende der Vertriebenengesetzgebung. *Die Tageszeitung*, 1990. január 26.
- ⁴⁰ Az értelmezési problémákról ld. Behr: i. m. 38-39.
- ⁴¹ Geht der Arbeiter in dem, der oder die Fabrik? *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1999. december 31., 3.

A magyar nemzetpolitika és a státustörvény

2001. június 19-én az Országgyűlés elfogadta a „Törvény a szomszédos államokban élő magyarokról” szóló törvényt. Ilyen módon 1918 után először alakult ki olyan politikai keretet, amelyben a határon túli intézmények és a szomszédos országokban élő magyarok helyzetét egyszerre kezeli. A törvény kerettörvény és hatályba lépése után várható, hogy azt a döntéshozók igazi tartalommal töltik meg.

A probléma

A státustörvény kérdését módszertanilag a nemzetpolitika keretében célszerű elemezni. Felvállalva vagy nem, minden állam folytat valamilyen nemzetpolitikát. A huszadik századi nemzetállam, amely az etnokulturális semlegesség látszatát igyekszik fenntartani, a gyakorlatban valamelyik etnikum/nemzet – vélt vagy valós – érdekeit érvényesíti. A globalizáció, a modernizáció hatása megkérdőjelezi az állam szuverenitását, viszont ez csak egyes területekre igaz, s a minket érdeklő nemzetpolitikát érinti a legkevésbé.¹ Elég csak a régi-új német állampolgársági törvényre vagy a francia állam kultúratámogatási politikájára gondolnunk. A nemzetpolitikának két vetülete van, amelyek vizsgálatát módszertanilag külön kell választanunk. Az egyik a saját nemzetállamban érvényesül, amit nemzeterosztó politikának (nacionalizmusnak) nevezhetünk, míg a másik az állam határain túl élőkre irányul, ezt anyaországi nacionalizmusnak definiálhatunk (nacionalizmuson – értéksemlegesen – egyszerűen nemzeti elven alapuló politikát értve).² Ebben a tanulmányban ez utóbbi kérdéssel foglalkozunk. Elgondolásában a státustörvény nem egyedi: térségünkben például Szlovákia, Horvátország és Románia is különleges elbánásban részesíti az etnokulturális nemzethez tartozókat.

1918 óta minden magyarországi kormány valamilyen módon kénytelen volt viszonyulni ahhoz a helyzethez, hogy a magyar nemzet és a magyar állam határai nem esnek egybe, s ez a magyarországi külpolitika egyik központi kérdésévé vált. Hosszú lenne vázolni a probléma történetét, ezért jelen tanulmányban csupán az 1989 utáni időszakra vonatkozóan foglalkozunk a magyar állam és a határon túli magyarok kérdésével. Jelenleg nem képezi vita tárgyát a határon túliak támogatásának elve, különbségek csak a koncepciókat illetően vannak.

A jelenlegi helyzet úgy foglalható össze, hogy Magyarország politikailag, erkölcsileg és anyagiilag – az erre a célra létrehozott közalapítványok, miniszteri keretek, befektetési alapok és minisztériumi főosztályok által – támogatja a határon túli magyar intézményeket és szervezeteket. Ez a támogatás nem tudja ellensúlyozni a környező országok gazdasági helyzetéből fakadó hátrányokat és a perspektí-

vahiányt.³ Emiatt sokan választják a magyarországi letelepedést vagy a magyarországi (hivatalos vagy fekete) munkát. A magyarországi munkavállalást, letelepedést különböző törvények szabályozták, amelyek nem tesznek különbséget a nemzeti hovatartozás tekintetében. A letelepedésnél a magyar állampolgárságú felmenőkkel rendelkezők kedvező elbírálásban részesülnek, de egyetlen olyan kitétel sincs, amely nemzeti vagy etnikai alapon tenne különbséget a külföldiek között. Igaz, a magyar etnokulturális közösséghez tartozók magyar nyelvtudásuk és kapcsolataik révén könnyebben jutnak munkához, illetve a szükséges engedélyekhez, valamint nagyobb valószínűséggel rendelkeznek magyar állampolgárságú felmenőkkel.⁴ A határon túli magyarságra vonatkozó jogszabályokat és kedvezményeket mintegy 150 jogszabályban rögzítették,⁵ és a jelenlegi törvény, amely deklaráltan kerettörvény, ezeket kísérli meg összehangolni. Ezen túl pedig egy új nemzetpolitikai szándékot is kifejez. A már létező kedvezmények egyrészt formális jogszabályba rögzítettek, másrészt informálisak és a hivatalok belátására bízta az elbírálást. Jelenleg a kedvezményezettek köre nincs meghatározva és alanyi joron nem jár semmi. A kedvezményeket nyújtók feltételezik, hogy ezek a határon túli magyarokra érvényesek, de formálisan sehol sem rögzítették, hogy ki számít annak.

A törvénytervezet előkészítése

A határon túl élő magyarok kérdése a mindenkor magyar kormányok számára megoldandó problémát jelentettek, mind a hozzájuk való viszonyulásban, mint a konkrét lépések területén. Magyarország és a határon túli magyarok viszonyát – legalábbis elméleti szinten – többféleképpen próbálták rendezni: az 1990-es évek végén a kettős állampolgárság körülötti viták vetették fel e kérdést⁶, majd a FIDESZ választási kampánya során hangzott el ugyanez a gondolat. A törvénytervezet mint státustörvény vált ismertté, amely azután kedvezménytörvénnyé vált. A végső, hivatalos neve a törvénynek végül „A szomszédos államokban élő magyarokról” lett.

A törvénytervezet előkészítésében – a MÁÉRT⁷ keretében – a kormány és az ellenzéki pártok képviselői mellett részt vettek a határon túli magyar pártok és szervezetek küldöttei, tehát a Kárpát-medencében élő (összes) magyar politikai szervezet képviselői is. A MÁÉRT második, 1999. november 12-i ülésén a résztvevők felkérték a Magyar Köztársaság kormányát, hogy vizsgálja meg a határon túli magyarok magyarországi jogállása törvényi szabályozásának lehetőségét. A MÁÉRT, a kormány és a különböző szakbizottságok az első változatot 2000 júliusában készítették el, majd további egyeztetések – a MÁÉRT 2000. decemberi harmadik ülése – után 2001 márciusában a kormány véglegesítette a törvénytervezetet. Ezt a változatot 2001 áprilisában terjesztette a parlament elé.

A MÁÉRT

1999. februárjában a Magyarország és a határon túli konferencián megalakul a MÁÉRT:

„[A] magyarországi és határon túli magyar kapcsolattartás folyamatosságának biztosítása érdekében a konferencia résztvevői állandósították a jelen konferenciát Magyar Állandó Értekezlet néven. Ez politikai konzultatív testületként működik. A Magyar Állandó Értekezletet a parlamenti, illetőleg tartományi képvisellel rendelkező határon túli magyar szervezetek, a magyarországi parlamenti pártok, a Magyar Kormány, valamint a nyugati magyarság képviselői alkotják, de minden esetben biztosítva a térség valamennyi magyar nemzeti közösségének részvételét. A Magyar Állandó Értekezlet évente legalább egy alkalommal a Magyar Köztársaság Miniszterelnöke meghívására ül össze. Munkarendjéről maga határoz.”⁸

A paragrafus értelmében, a testületben a térségünk összes, magyarországi és határon túli magyar párt, szervezet képviselteti magát. Ezeket a pártok, szervezetek a saját országukban választások során jutottak be az illető állam vagy tartomány törvényhozó testületeibe. Mivel ezekre a pártokra, szervezetekre elsősorban magyarok szavaztak, a MÁÉRT-et egy olyan testületnek tekinthetjük, amely a különböző országokban, a magyarok által megválasztott magyar politikai szervezeteket egy testületbe tömöríti. A Külügyminisztérium politikai államtitkára, Németh Zsolt a politikai kapcsolatok intézményesítést emelte ki, amely a magyar államhoz legitim testületként folyamodott a törvény megalkotás érdekében:

„a Magyar Állandó Értekezlet létrehozása a politikai kapcsolatokat intézményesítette Magyarország és a határon túli magyar közösségek között. Ennek az intézményes politikai közösségnek a döntése nyomán mára elkészült egy olyan törvény tervezete, amely elsősorban a személyes kapcsolatépítést könnyíti meg.”⁹

Ennek szimbolikus jelentőségét pedig így magyarázta:

„A magyarság ma már nem csupán kulturális nemzet ilyen értelemben, hanem olyan közösség, amelynek politikai teste is van. A Magyar Állandó Értekezlet politikai téren képviseli, megjeleníti a 15 milliós magyar nemzetet. Ehhez a politikai testhez nemcsak a politikai szervezetek tartoznak, nemcsak a politikai elit integrációja jelenti a politikai integrációt, hanem a státustörvénnyel immáron a közember számára is hétköznapi valósággá válik mindez.”¹⁰

Mint ilyen összmagyar testület, a MÁÉRT szimbolikusan felkérte a magyar kormányt, hogy keressen megoldást a határon túli magyarok számára Magyarország közelgő EU csatlakozása utáni helyzetre:

„A konferencia résztvevői egyidejűleg felkérlik a Magyar Kormányt, hogy a konferencia munkájának elősegítése érdekében a Magyar Állandó Értekezlet bevonásával hozzon létre határon túli magyar és magyarországi szakértőkből álló bizottságokat, melyek mindenekelőtt az oktatás,

a gazdasági és szociális kapcsolatok, a jogi és önkormányzati együttműködés, a kultúra, valamint az európai uniós csatlakozással összefüggő kérdések (különös tekintettel a schengeni egyezmény következményeire) területén fejtik ki tevékenységüket.”¹¹

A következő MÁÉRT ülésen már expliciten megfogalmazták ezt az igényüket:

„3. A különböző országokban élő nemzetrészek közötti kapcsolatok sokrétűsége felveti a magyarországi jogi szabályozás szükségességét. A résztvevők, tekintettel a határon túli magyarság ez irányú igényére, felkérlik a Magyar Köztársaság Kormányát, hogy Magyarország és a határon túli magyarság együttműködéséből fakadó előnyök érvényesülése érdekében, megerősítve a nemzeti összetartozás tudatát, Magyarország és a szomszédos országok közös integrációs törekvéssel összhangban vizsgálja meg a határon túli magyarok magyarországi jogállása törvényi szabályozásának megteremtését. Ennek elsődleges célja a szülőföldön maradás esélyeinek és lehetőségeinek erősítése.”¹²

A 2000. decemberében megtartott MÁÉRT ülésen, a résztvevők megköszönték a magyar kormánynek a státustörvény előkészítése érdekében kifejtett munkáját:

„Elismerésüket fejezik ki a MÁÉRT munkáját segítő szakbizottságok elnökeinek és titkárainak, valamint tagjainak az eddigi munkáért, melynek során az 1999. novemberi ülés Zárónyilatkozatában foglaltak értelmében kidolgozták a szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény koncepcióját. Megállapítják – az SZDSZ fenntartásai mellett –, hogy a koncepció alapján készült törvénytervezet fő elemeiben megfelel az abban lévő elveknek és törekvéseknek, és megfelelőképpen szolgálja a szülőföldön maradás esélyeinek és lehetőségeinek erősítését. Felkérlik a magyar kormányt, hogy a MÁÉRT-ülésen elhangzottakat figyelembe véve véglegesítse a törvénytervezetet és terjessze a parlament elé.”¹³

A MÁÉRT a magyar nemzet politikai egységét kifejezni szándékozó testület. Ebben az értelemben, a pusztá megléte, szimbolikus volta sokkal fontosabb, mint a tényleges súlya.

A státustörvény körüli viták néhány kulcskérdés körül forognak: 1. a koncepció; 2. a törvény hatására vonatkozó előfeltevések; 3. a törvény hatálya alá kerülő személyek köre; 4. az igazolást kiállító hatóság kérdése; 5. a lehetséges következmények.

A koncepció

Mielőtt a státustörvény koncepciója megszületett volna, a vita központjában a ketős állampolgárság kérdése állt. Miután ez utóbbi elfogadása több jogi és politikai akadályba ütközött, a státustörvény megalkotása mindenki számára elfogadható köztes megoldásnak ígérkezett. Bár a státustörvény elnevezés megmaradt, később kedvezményeket nyújtó törvénnyé alakult, míg a legvégső változat egyszerűen a szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényként került a parlament elé. A státustörvény első változata után a Magyarok Világszövetsége elkészítette a Külhoni Állampolgárságról szóló törvénytervezetét, amelyben központi szerepet kapott a magyar útlevél megadása a határon túli magyarok számára – mint a schengeni kérdésre adandó válasz.

A törvény egy potenciális jogi viszonyt ajánl a határon túli magyarság számára. Ahogy Borbély Zsolt Attila is megjegyzi, ez a magyar nemzet egységének jogi megjelenítése: „A státustörvény nem más, mint eme jelenleg is – politikai szándékoktól és törekvésektől függetlenül – fennálló kötelék megjelenítése a jogszabályok nyelvén.”¹⁴

A szomszédos államokban élő magyarok a többségi nemzetek tagjaihoz képest – kimondva vagy kimondatlanul – hátrányos helyzetben vannak. Habár jogilag az illető államok nem tesznek különbséget állampolgáraik között, ez a gyakorlatban nem így működik. Ebben az értelemben az anyaország állami támogatása, valamint a státustörvény egyfajta kompenzációként is felfogható. Nem lenne szükség státustörvényre és magyar állami támogatásra, ha igaz lenne az az állítás, hogy az illető országok, ha nem is pozitívan, de legalább etnikulturális értelemben semlegesen viszonyulnának a nemzeti kisebbségekhez. Szabó Tibor megfogalmazásában:

„A törvény nem titkolt célja, hogy – ellentétben az 50 év tendenciájával, amikor nagyon sok határon túli magyar úgy érezte, hogy nem igazán érdemes magyar lenni, magyarul tanulni, vállalnia magyarságot – hozzájáruljon e mentalitás megváltozásához, ahhoz, hogy valóban akár az érdek mentén is érdemesnek tartsa valaki a magyar nyelvet tanulni, magyar nyelven érettségizni, magyar nyelven jární egyetemre.”¹⁵

A törvény szándékát a legvilágosabban a törvénytervezet preambuluma fejezi ki, miszerint a magyar országgyűlés „a szomszédos államokban élő magyaroknak az egységes magyar nemzethez való tartozása, szülőföldjükön való boldogulása, valamint nemzeti azonosságtudata biztosítása” végett alkotta meg a törvényt.

A törvény hatására vonatkozó előfeltevések

1990 után felgyorsult a határon túli magyarok Magyarországra vándorlása/telepedése, ami komoly gondként fogalmazódott meg mind Magyarországon, mind a határon túli magyarok körében. A törvény megalkotói abból az előfeltevésből indultak ki, hogy a magyar nemzetpolitika szempontjából az lenne a legkedvezőbb, ha a határon túli magyarok szülőföldjükön maradnának, és ez lett a deklarált hivatalos álláspont:

„arra biztatjuk a határon túli magyarokat, hogy ne egzisztenciájuk áthelyezésével szerezzenek a magyar állampolgárokkal azonos jogokat, hanem ennek a törvénynek az igénybevételével részesüljenek a magyarországi fejlődés gyümölcseiből saját közösségeik és szülőföldjük javára.”¹⁶

Hozzá kell tennünk, hogy Magyarországon a népesség száma hosszabb ideje csökken, és az európai trendekhez hasonlóan, egyre nagyobb szükség van Magyarországon is szakképzett munkaerőre. Ebből a szempontból nem kerülhetjük meg azt a kérdést sem, hogy Magyarország – a határon túliak „helybetartása” mellett – a legolcsóbban és a legkisebb beilleszkedési gondokkal határon túli magyar szakemberekkel tölthetné fel a keletkezett és folyamatosan keletkező szakemberhiányt. Ezt a dilemmát fogalmazta meg Varga Attila:

„Politikai szempontból pedig a legdilemmatikusabb kérdés, hogy miközben természetes törekvése, óhaja (feltehetően) a mindenkori magyar politikai vezetésnek, hogy csökkenő tendenciát mutató demográfiai állapotán elsősorban a határon túli magyarok révén javítson, legalább olyan magától értetődő elvárása, szándéka vagy éppen érdeke, hogy a határon túli magyar társadalmak megmaradjanak erős kultúrát, sajátos szellemiséget, hagyományokat, gazdasági érdekeket hordozó magyar közösségeknek.”¹⁷

A jelen pillanatban nem lehet eldönteni, hogy vajon a törvény az elvándorlást vagy az otthonmaradást segíti-e elő.¹⁸ A magyarországi politikai diskurzusban mindkét érv felbukkan. A törvénytervezet úgy kívánja szolgálni a határon túli magyar közösségek megmaradását, tagjaik azonosságtudatának megőrzését, hogy egyúttal a szülőföldjükön való maradásra ösztönöz. Habár nem tartozik a tárgyunkhoz, a külhoni állampolgárságra vonatkozó törvénytervezet is hasonló célokat fogalmaz meg.

A törvényalkotók azt feltételezték, hogy amennyiben a határon túli magyarok különösebb korlátozások nélkül utazhatnak Magyarországra, illetve ott valamilyen kedvezményekben részesülnek, akkor kevesebben fognak dönteni szülőföldjükön elhagyása mellett. A tervezettel csak részlegesen vagy egyáltalán egyet nem értők ezt másképp látják. Tabajdi Csaba szerint „elképzeltető, hogy a most beterjesztett törvénytervezet az átcsábítás törvénye lesz.”¹⁹ Ugyanezt állítja Szent-Iványi István: a kormányzat által formába öntött elképzelés „végül is nem az otthonmaradást, hanem az elvándorlást ösztönzi majd”²⁰. Ezt a politikai dilemmát Varga Attila a következőképpen fogalmazta meg:

„Összegzésként elmondható, hogy a magyarországi bevándorlási politikának egyidejűleg két irányba kell hatnia, mely részint a párhuzamos stratégiában, másrészt a differenciált stratégiában nyilvánulhat meg egy rendkívül körültekintő egyensúly megteremtésének feltételei között. Értve a párhuzamos stratégia alatt a fokozatos felkészülést az EU-s normarendszer követelményeihez és a differenciált stratégia alatt a magyar bevándorlók, letelepedést kérelmezők előnyös megkülönböztetését olyan mértékben, hogy ne legyen erőteljes elszívó hatása, hiszen a szülőföldről nézve a dolgokat, taszító, az ország elhagyására késztető tényezők bőven vannak.”²¹

Kérdéses, hogy a kivándorlásra befolyással lesz-e egyáltalán a státustörvény hatályba lépése. A magasabb kereseti lehetőségek, valamint a perspektívikusabb állások vonzó hatást gyakorolnak a határon túli magyarságra. Ráadásul sokan félnek attól, hogy Magyarország EU-csatlakozása után nehéz lesz Magyarországra utazni, munkát vállalni vagy letelepedni.

A korábbi – szervezeteket, intézményeket támogató politika – mellett, a státustörvény egy újfajta magyar állam – határon túli magyar egyén közötti – jogviszonyt létesít. Ez egy meghatározó külpolitikai fordulathoz kell minősíteni, amely feltehetően abból a felismerésből indult ki, hogy a kétoldalú megegyezések, amelyet az alapszerződések politikájának is nevezhetjük, nem vezettek eredményre. Ezt a váltást Bauer Tamás képviselő is érzékeli, aki támogatta az alapszerződések politikáját:

„Miben tér el ez a politika az alapszerződések politikájától? Először is abban, hogy a nyelvű kulturális intézményrendszernek a kisebbségi integrációjával egyidejű fejlesztése helyett személyre szóló közjogi kapcsolatot teremt a kisebbségi magyarok és a magyar állam között, s ebben a keretben a támogatást a határon túli magyar közösségi intézmények helyett az egyes személyekre, családokra szabja.”²²

Itt világosan kivehető két koncepció közötti különbség: az egyik arra helyezi a hangsúlyt, hogy a nemzeti kisebbségek ügyét az illető államban kell és lehet megoldani, a másik pedig szkeptikus ezzel a nézettel és az anyaország támogatására helyezi a hangsúlyt. Ha a politikumot nem vennénk figyelembe, akkor azt is mondhatnánk, hogy tulajdonképpen egy elméleti vita folyik arról, hogy milyen módon lehet a legjobban támogatni a határon túl élő nemzeti kisebbségeket.

A kisebbségi és többségi társadalom, illetve a kisebbséghez, illetve a többséghez tartozó egyének közötti viszonyáról is eltérőek a vélekedések. Borbély Zsolt Attila a nemzetpolitikai szemponttal kapcsolatban kiemelte, hogy „a törvény nem egyes egyénekben, hanem makroszinten gondolkodik, s a törvény prognosztizálható disszimilatív hatásának erősítése végett az érintettek körét tágan kívánja megszabni”. Nem a magyar állam és a határon túli magyarok egyének közötti viszonyra helyezi a hangsúlyt, hanem a társadalmi változásokat helyezi a központba:

„Vélhető ... hogy a státustörvény *disszimilatív* hatással fog járni, hogy a Magyarországgal szomszédos államok többségi nemzeteinek asszimilációs politikája következtében a magyar érzelmi-kulturális-szolidaritási kollektívumból kiszakadtak egy része visszatál saját közösségéhez”²³

A disszimilációra vonatkozó hatásra utalt Duray Miklós, amikor az iskoláztatási támogatás igénybevételéről szolt. A probléma gyökere az, hogy hogyan veheti igénybe az iskoláztatási támogatást az a család, amely szórványban él és nincs lehetősége magyar iskolába jártni a gyerekeit.

[A] törvénynek lehet olyan hatása, hogy aki megkapja a magyarigazolványt és élni akar azokkal a lehetőségekkel is, amelyekkel egyébként a helyzete miatt nem élhet, esetleg kereset olyan életformát, amelyben kihasználhatja a törvény biztosította lehetőségeket.”²⁴

Az előbbi állításával ugyanakkor Borbély Zsolt Attila alátámasztotta e tanulmány szerzőjének azt a vélekedését, hogy a törvénynek egy kompenzatórikus jellege is van, ami abban nyilvánul meg, hogy amit a szomszédos államok nem nyújtanak a kisebbségi magyaroknak, azt a státustörvény némiképp ellensúlyozza. Egyben felértékeli a kisebbséghez és egyidejűleg a magyar nemzethez való tartozás értékét. Hasonlóan gondolkodik Duray Miklós is, aki a szomszédos államok a magyarok rovasára történő nemzetépítő politikára utalt:

„[M]indegyik szomszédos államban, a számbeli többségben élő nemzet tagjainak egy jelentős része, közösségként is, az ott élő magyarok rovasára jutott többletjavakhoz a magyar adófizetők kárára, vagy úgy általában a magyarok számlájára azáltal, hogy szervezeten kizsorították a magyarokat a közéletből, gazdasági életből, a hatalomból és mindenből. Ez folyik mintegy nyolcvan

éve. A státustörvény teremtené először lehetőséget arra, hogy egy csöppnyi kárpótláshoz jussanak ezek a szerencsétlen, kisemmizett magyar tömegek, mintegy hárommilliónyi, önhibáján kívül külföldivé vált magyar. A törvényadta lehetőségeket számba véve, hatása inkább lélektani lesz, mintsem más.”²⁵

Egy másik lehetséges hatásra, mint a törvény szimbolikus vetületére, Bodó Barna hívta fel a figyelmet:

„Bizonyosra vehető, hogy a státustörvény hatására a határon túli kisebbségi nemzettárs a jövőben nem – vagy: kevésbé – fogadja el a társadalmi kiszolgáltatottságot, önnön életének sokkal inkább alakítója lesz, mint kisebbségiként eddig bármikor. Ez valós belpolitikai kérdés minden országban, ahol megszokták: a kisebbségeknek parancsolni lehet.”²⁶

A törvénytervezet bizonyára hatással lesz a migrációs döntésekre, viszont más tényezők – például a gazdasági helyzet – ezeket a döntéseket inkább befolyásolják. A státustörvény csak Magyarország EU-csatlakozásáig nyújt kedvezményeket, bizonyos területeken azután is, viszont az igazán fontos kérdés – vízum nélkül Magyarországra utazni – nincs megoldva. Értelemszerűen, nem mindenki élhet majd a kedvezményekkel. Státustörvénnyel vagy anélkül Magyarország – a közeljövőben várható – csatlakozása a schengeni egyezményhez új helyzet elé állítja a határon túli magyarságot, ami a státustörvényénél erősebb döntésbefolyásoló tényezőnek bizonyulhat.

A törvény hatályba lépése és alkalmazása fog majd választ adni arra, hogy vajon a koncepció és annak megvalósulása mennyire volt reális és milyen mértékben értették meg a törvényhozók a szomszédos államokban végbemenő folyamatokat.

A törvény hatálya alá kerülő személyek köre. „Ki a magyar?”

A nemzet, valamint a nemzetállam jövőjéről különböző elképzelések léteznek és e kérdések különösen időszerűek a kelet-közép-európai térség politikai formációi számára az Európai Unió csatlakozás közelében.

A státustörvény körül kibontakozó vitában fontos helyet foglalt el a „ki a magyar” kérdése. A hozzászólók az egyik legaggályosabb kérdésnek a státustörvény hatálya alá eső személyek meghatározását látták. Ezt kivédendő a törvény szövegezői, azt a megfogalmazást használták, hogy ki a jogalany, illetve személyi hatályról beszéltek. „A jogszabály bevallott célja és kizárólagos értelme, hogy a kisebbségben élő magyarok számára olyan kedvezményeket teremtsen, amelyek megkülönböztetik őket a hazánkkal kapcsolatba kerülő más külföldi állampolgároktól. Tehát, amikor a törvény jogalanyait kijelölik, akkor elkerülhetetlenül a szomszédos országokban élő magyar nemzettag fogalmát töltik meg tartalommal”²⁷ Elméleti szempontból ez a törvénytervezet kulcskérdése. Azért csupán elméleti és nem jogi szempontból, mert a jog nem megfelelő eszköz a nemzethez való tartozás meghatározására. Varga Attila ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A jog általában, illetve a jogszabályok nem alkalmasak arra, hogy meghatározzák bárkinek is a nemzeti hovatartozását. A jog csupán azt határozhatja meg, hogy ki adott esetben a magyar állampolgár, kik azok

a személyek, akikre nézve a magyar állam főhatalmi jogosítványait gyakorolja. Ez azonban nem zárja ki, hogy a magyar jogalkotó jogosítványokat, kedvezményeket, vagy éppen kötelezettségeket írjon elő más országok állampolgáira nézve, különösen, ha azok Magyarországon tartózkodnak.”²⁸ Ezt így látta Tóth Judit is: „a magyar nemzethez tartozás jogi szempontból érdemben nem határozható meg, legfeljebb formálisan (például anyanyelve magyar, vagy – a szabad identitásválasztás alapján – az illető nyilatkozatot tehet magyar nemzetiségéről)”²⁹.

A törvény hatálya alá kerülő személyek körének meghatározását végigkísérte az objektív és szubjektív kritériumok közötti vita. Az identitás szabadságának – szubjektív – elve ütközött itt a nyelvismeret, illetve a magyar intézményekhez (egyház, párt, szervezet) való tartozás – objektív – kritériumaival. A határon túli magyarok jogállása körülötti vita – elméleti síkon – lényegében a nemzet meghatározása körül forgott. Annak ellenére, hogy a „ki a magyar” kérdést a kedvezményekről szóló törvénytervezet nem érinti, lényegében arról van szó, hogy a határon túl élők közül ki tartozik a magyar nemzethez. A törvénytervezet úgy próbálja meghatározni a törvény hatálya alá kerülők körét, hogy csak a magyar etnikulturális nemzethez tartozók kerüljenek a hatálya alá.³⁰

Mivel a törvénytervezet csak a szomszédos államokban élő magyarokra vonatkozik, arra hivatkozva, hogy az első világháborút lezáró békeszerződések következményeként kerültek más állam uralma alá, a tervezet koncepcióját nem tekinthetjük tisztán az etnikulturális nemzetdefiníció alapján állónak. Tóth Judit helyesen állapította meg, hogy „a külmagyarok között éles különbséget alakított ki a politika: kiemelte a Kárpát-medencében élőket a világ más tájaira került magyarokhoz képest”.³¹ Viszont az etnikulturális és a területi elvet összekapcsolva, a státustörvény egyfajta *etno-territoriális* nemzetmeghatározásra épül. Elméleti szempontból a törvénytervezet akkor lett volna koherens, ha a világon élő összes magyarra vonatkozik.³² Ezek után, részben az eddigi gyakorlatnak megfelelően, de most már kodifikálva, háromféle magyarságról beszélhetünk: a magyarországi és a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyarságról, valamint a nyugati magyar emigrációról.

A különféle nemzetmeghatározások két csoportra oszthatók. Az egyik megközelítés a nemzetet a modern kor termékének tekinti, amely bizonyos társadalmi változások következményeképp és az államhoz kötötten jött létre. A másik megközelítés az etnikai magot hangsúlyozza, amely jóval a modern nemzetek megjelenése előtt is létezett. Ezek a megközelítések elsősorban a nyelvet és a kultúrát, valamint az etno-szimbólumokat hangsúlyozták. Az említett nemzetdefiníciók hivatkozási pontjai, előfeltevései különbözőek, esetenként egymást kizáróak. Viszont, amennyiben egy kicsit alaposabban megvizsgáljuk a helyzetet, észrevehetjük, hogy a különböző politikai csoportosulások politikai érdekeiknek, ideológiájuknak megfelelően használják a számukra leginkább kedvezőbbnek vélt meghatározást.³³

Elméleti szinten, a kérdést a legkomolyabban Bauer Tamás vetette fel.³⁴ Szerinte a romániai magyarok a romániai politikai közösség tagjai azáltal, hogy a romániai magyarok román állampolgárok és részt vesznek a romániai politikai életben.

De ettől a román politikai nemzet tagjai is egyben? Ehhez tisztáznunk kell a kulturális és politikai nemzet fogalmát: az előbbi etnokulturálisan határozza meg a nemzetet, és a közös nyelvre és kultúrára helyezi a hangsúlyt, az utóbbi pedig az egy államon belül élőket tekinti egy nemzet tagjainak. A politikai a jelző, az alany pedig a nemzet. A kulturális (más szóhasználatnál az etnokulturális) nemzet esetében a kulturális a jelző, az alany ugyancsak a nemzet. A hangsúly a nemzet fogalmán van. A kérdés ugyanúgy merül fel, mint a polgári, illetve etnikai nacionalizmus esetében.³⁵ A Bauer Tamás által használt értelemben a magyar politikai nemzet és a magyar állampolgárok egymást átfedő fogalmak. E logika mentén a romániai, szlovákiai, stb. magyarok a román, szlovák, stb. politikai nemzet tagjai. Amennyiben a politikai nemzetet azonosítjuk az állampolgársággal, ez így is van. Viszont ebben az esetben szinte felesleges a politikai nemzet fogalmát használni. Magyarországi szémszögből tekintve talán jogos ezzel a fogalommal élni, lévén, hogy a magyarországi kisebbségek részesei voltak a 19. századi modern nemzet kialakulásnak és a nemzetépítési folyamatnak. A jelenleg a kisebbségekhez tartozókról pedig elmondható, hogy kettős nemzeti identitással (így magyarral is) rendelkeznek. A Magyarországgal szomszédos államok magyar kisebbségei esetében ez nincs így. A jelenlegi magyar kisebbségek nem vettek részt a szomszédos nemzetek kialakulásában, s az 1918 utáni nemzetépítési folyamatok részben e kisebbségek ellen irányultak³⁶. Kettős identitásról pedig nem beszélhetünk, legfeljebb a vegyesházasságok esetében.

Az, hogy a romániai magyarok, közvetlenül vagy szervezeteiken keresztül részt vesznek a romániai politikai életben, hogy Romániában, Szlovákiában és Jugoszláviában a kisebbségi pártok kormányzati szerepet töltöttek/töltenek be, hogy a kisebbségek az illető ország állampolgárai és ezáltal az adott ország politikai közösséghez tartoznak, még nem jelenti, hogy az illető állam politikai nemzetéhez is (!) tartoznának. A politikai értelemben vett nemzet és a kulturális értelemben vett nemzet elsősorban a különböző nemzetek kialakulására vonatkoznak, illetve az állam valamely nemzeti elven való szerveződését kifejező különböző politikák. Semmiképpen sem tényt kifejező állítások. Ez a gyakorlatban úgy jelenik meg, például Románia esetében, hogy a román állam az országban élő kisebbségek irányában a politikai nemzet elvére támaszkodó politikát folytat és a nemzet kulturális elvére támaszkodó politikát a Románia határain kívül – elsősorban a Moldvai Köztársaságban – élő románok irányában. Magyarország a politikai nemzet elvén alapuló politikát folytatott a Magyar Királyság területén 1867 és 1918 között, és ezt folytatta 1918 után Magyarország területén, párosítva ezt egy a kulturális nemzet elvén alapuló politikával, a szomszédos országok magyarsága irányába. Ezekkel a példákkal csak azt akartam megmutatni, hogy mennyire helyzetfüggő valamelyik meghatározás kritikátlan használata.

Bauer Tamás, a státustörvényt radikálisan elutasító SZDSZ képviselője szerint e törvény tulajdonképpeni üzenete a következőképpen fogalmazható meg: „A ti voltaképpeni hazátok a magyar állam, és nem az, amelynek polgárai vagytok. ... a magyar állam szíve szerint megadná ... amit attól az államtól, amelynek fennhatósága alá Trianon rendelt titeket, hiába vártok. ... ne reméljetez integrálódást annak az

államnak a politikai közösségébe, amelynek polgárai vagytok ... továbbra is reménykedjetekek valami másban, holott az valójában sohasem valósulhat meg”.³⁷ Bauer szerint ez a törvény különösen azért ártalmas, mert már elindult egy olyan folyamat, amely végeredményeként a kisebbségi magyarok hazájuknak fogják tekinteni azt az államot, amelyben élnek. Ezt a folyamatot törné meg a státustörvény, amely szembe fogja állítani a kisebbségi magyarokat a többségi lakossággal, s ezáltal a szomszédos államokban élő magyarok hazátlanságát tartósítaná.

Bauer konkrét állításaival nem kívánok vitába szállni, de megjegyzem, hogy a mögöttük rejlő szemléletmóddal szembe lehetne állítani egy másik, természetesen nem igazabb, hanem ugyanolyan relatív – és pont annyira vitatható – szemlélet. A szerző felfogásában a kisebbségi kérdés a megoldás felé halad, a határok „légiesítésével” közömbössé válik, hogy egy illető milyen nemzethez tartozik. Nézete szerint a kérdés addig kérdés, ameddig Magyarország és a szomszédos országok nem válnak az EU tagjaivá. Nem osztom ezt az optimista nézetet, mert az általam elfogadott – de elismerem: pont annyira vitatható – nézet szerint ezt nem támasztja alá sem a nemzetállam, sem a kisebbségi nemzetépítés logikáját. Lehet azt gondolni, hogy a nemzeti elv meghatározó jellege megszűnik, viszont ennek egyelőre semmi jele nem mutatkozik, és a nemzeti versengés – nézetem szerint – továbbra is meghatározó marad. A morális jellegű elvárás a szociológiai folyamatokkal szembeállítva azt állítom, hogy a hazátlanság érzése nem szűnik meg, és valamilyen formában továbbra is fennmarad a többségi és kisebbségi lakosság szembenállása is.

Bauer Tamás szemléletével rokon Tamás Gáspár Miklós megközelítése. Tamás megfogalmazásában:

„A törvény – szemben alkotmányunk szellemével – újradefiniálja a „nemzet” fogalmát, etnicista módon, a szalonképtelen szélsőjobboldal ujjmutatását követve. Ebbe a nemzetfogalomba a vérségi leszármazás és a kulturális hovatartozás függvényében tartoznak bele fizikai személyek, tekintet nélkül állampolgárságukra. Ez a magyarországi nemzeti/etnikai kisebbségekre nézve azt jelenti, hogy az egyenlő honpolgári méltóságot és jogigényt letromfolja az etnokulturális önazonosság, hogy a politikai közösség (a honpolgárok nemzete) elválik az etnokulturális közösségtől. Ez egyrészt visszaveszi – egyelőre jelképesen – a honpolgári emancipáció évszázados vívmányait, másrészt pedig kirekesztő, etnokulturális-vérségi jelentésarányral ruhazza föl a „magyarság” képzetét.”³⁸

Tamás Gáspár Miklós két igen fontos megállapítást tesz. Az egyik a nemzet etnicista újra-meghatározására, a másik a magyarországi kisebbségek másodrendűvé válására vonatkozik. Vegyük sorba mindkét állítást. Tamásnak teljes mértékben igaz van, amikor azt állítja, hogy a nemzet újradefiniálását implikálja a törvény. Viszont nem biztos, hogy ez a magyar alkotmány szellemével áll szemben. Tamás szövegéből az *eticista meghatározási mód*, valamint a *kirekesztő, etnokulturális-vérségi jelentésarány* azt a szemléletet tükrözi, amely élesen szembeállítja az úgynevezett politikai nemzet és kulturális nacionalizmus felfogásokat.³⁹ Tamás a klasszikus „keleti” és „nyugati”⁴⁰, illetve etnikai és polgári tipológiákból⁴¹ indul ki. Ezek-

ben a tipológiákban a kulturális nemzet, valamint az etnikai és „keleti” nacionalizmus a származáshoz, vérséghez kötődnek, viszont a státustörvény nem köti származáshoz vagy vérséghez az igazolványra jogosultak körét. A törvényben egy szó sincs arról, hogy valaki olyan alapon kérheti az igazolványt, hogy szülei, felmenői magyarok. Mint ahogy Magyarország alkotmánya, amely szellemével Tamás állítása szerint ellentétes a státustörvény, nem etnikai, származási alapon határozza meg az állampolgárokat. Magyarország alkotmánya, több szomszédos állammal ellentétben, nem definiálja magát nemzeti államnak, viszont – a kisebbségi jogok elismerésével – jelzi, hogy etnokulturális értelemben nem homogén. Ennek értelmében biztosít jogokat a Magyarországon élő kisebbségeknek. A sokat idézet 6.3. paragrafus alapján viszont a törvényhozók jelezték, hogy a magyar állam különleges csoportként kezeli a határon túl élő magyarokat. Az alkotmány nem tér ki arra, hogy az a bizonyos felelősség mire terjed ki, de a speciális viszony jelzése az etnokulturális nemzetfelfogást sugallja. Tehát, a státustörvény nem ellentétes a magyar alkotmány szellemével és a státustörvény nem klasszikus etnicista szemléletű.

A második felvetett kérdés ennél súlyosabb, és igencsak meglepő, hogy ennek a kérdésnek milyen kevés figyelmet szenteltek. Annak ellenére, hogy a státustörvény kizárólag a határon túli magyarságra vonatkozik és semmilyen formában nem érinti a magyarországi kisebbségeket, a nemzet újrameghatározásával közvetlen módon mégiscsak kihatással van rájuk. Magyarország alkotmánya 68. paragrafusa 1. bekezdése szerint „A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők”. A státustörvény csak a határon túli magyarokat részesíti kedvezményekben és támogatásban.⁴² Tehát a státustörvény jogilag semmilyen összefüggésben nincs a magyarországi kisebbségekkel, viszont két elméleti probléma merült fel. Először is, az etnokulturális meghatározás kiemeli, megerősíti azt a nemzetfelfogást, amely jelzi, hogy Magyarország elsősorban a magyar etnokulturális közösséghez tartozók állama. Ugyanis, amennyiben a Magyarországon élők is államalkotó tényezők, a státustörvényt úgy is megfogalmazhatták volna, hogy a többi államalkotó kisebbség Magyarország határain túl élő etnokulturális csoporthoz tartozók is részesülhetnek volna a státustörvény által nyújtott kedvezményekben.

Mintegy Tamás Gáspár Miklós írására adott válaszként is értelmezhető Bakk Miklós írása. Az ő értelmezésében a „státustörvény eredetisége abban rejlik, hogy miközben deklaratív nemzetpolitikai és kisebbségvédelmi célokat fogalmaz meg, valójában azt az utat jelöli ki, amelyen térségünkben megkezdődik a területi állam – a vesztfáliai paradigma – leépülése. A státustörvény eredetisége – ebben az összefüggésben – az, hogy nem a területén belüli homogeneitás „kiteljesítésével” készül az európai integrációra, hanem a területén kívüli kulturális-szimbolikus terek szervezésével”.⁴³ Bakk Miklós a koncepció újszerűségére helyezi a hangsúlyt, és arra a hipotézisre épít – amellyel e tanulmány szerzője nem ért egyet – hogy egy újfajta politika van kialakulóban, amelynek egyik lényeges eleme a nemzetállam gyengülése. Ennek következményeképp, az elavult nemzetállami politika helyét átveszi egy új, poszt-nemzetállami korszak, amelybe a státustörvény koncepciója tökéletesen

beleillik. A „területen kívüli kulturális-szimbolikus terek szervezésével” Bakk Miklós nem tudja megkerülni az etnokulturális nemzetfelfogást. Ezt a következő megállapítása is alátámasztja:

„A határon túli kisebbségek körében a nyugati értelemben vett állampolgári nemzet fogalma ki sem alakulhatott. Hiszen a magyar nyelvű és kultúrájú embert az adott államok másodrangú polgárnak tekintették. Számára a nemzethez való tartozás csakis a magyar kulturális nemzethez, s – a magyar kultúra letéteményesének tekintett – Magyarországhoz való (képzeltbeli) tartozás jelenthette.”⁴⁴

E rész összegzéseképpen megállapítható, hogy két nemzetfelfogásra alapuló politika helyezkedik egymással szemben. Az egyik elsősorban államokat, a másik elsősorban nemzeteket lát, amikor a térség térképére tekint. A kettő közötti feszültség feloldhatatlan, és a szakirodalomban még nem is találtak rá megoldást⁴⁵. Az axiomatikus előfeltevésekből kiindulva értelmes vitát ezen kérdést illetően nem is lehet folytatni, csupán szemléletbeli, ideológiai álláspontokat szakmai érvekkel „alátámasztani”.

Ebben a tanulmányban nem térek ki részletesen a további, ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódó témákra, viszont röviden jelezni kívánom ezeket. Az első ilyen a törvény hatálya alá kerülő házastárs kérdése. Az igazolvánnyal rendelkező személy nem magyar nemzetiségű házastársa – amennyiben ezt kérvényezi – alanyi jogon megkapja a „Magyar hozzátartozói igazolvány”-t. Így a törvény nem zárja ki a kedvezményekből a nem magyar házastársat, de ugyanakkor nem kényszeríti arra, hogy – kedvezmények fejében – magyarnak nyilvánítsa magát. A második ilyen kérdéskör a határon túl élő, magukat magyarnak (is) valló németek, zsidók, cigányok, stb. kérdése. Elvben minden további nélkül kérvényezhetik és megkaphatják a „Magyar igazolványt”, viszont kérdéses, főleg a cigányok esetében, hogy hogyan fognak viszonyulni az ajánlószervezetek tisztviselői a kérelmezőkhöz, illetve a kérelmek elbírálásához.

Az igazolást kiállító hatóság kérdése

A törvény szerint nem a magyar állam, hanem a majd később megalakuló határon túli magyar szervezetek által létrehozott testületek (irodák) illetékesek a jogosultságról határozni. Gyakorlatilag ezek a testületek döntenek el, hogy ki tartozik az illető nemzeti kisebbséghez, tehát, hogy ki a magyar. A státustörvény alapján a határon túli magyar testületek gyűjtenék össze az igényléseket, és ezt továbbítanák a magyar államhoz, amely kiállítaná a jogosultságot igazoló iratot. Az elbírálás mindenképpen tartalmazni fog szubjektív elemeket is, mint ahogy a magyarság meghatározásánál láttuk, viszont ez a kérdés elméletileg nem oldható meg, és csupán bízni lehet a testületek és az azokban dolgozó személyek elfogulatlanságában. „Akinak nem ítélik oda az igazolványt, azt magyarnak sem ismerik el” figyelmeztet, jogosan, a szlovákiai Öllös László, a lehetséges buktatókat szemügyre véve.⁴⁶

A magyar állam csupán kiállítja az igazolványt. Paradox helyzet alakulhat ki abból (és ennek fontos jogtechnikai vonatkozásai vannak), hogy a magyar állam nem

működtethet közhivatalokat egy másik állam területén.⁴⁷ Éppen ezért a határon túli szervezetekből delegált testületek csupán ajánlást tehetnek arra vonatkozóan, hogy kit lehet magyarnak tekinteni, de magát a döntést a magyar állam hatóságai hozzák meg. Az etno-territoriális nemzetmeghatározás, valamint a kétlépcsős magyarság-meghatározás így végeredményben a határokon átnyúló magyar nemzet intézményszerűsítésévé is felfogható.

Az ajánlószervezetek a státustörvény egyik leginkább vitatott rendelkezése. A Magyar Szocialista Párt egyáltalán nem ért egyet az ajánlószervezetek létrehozásával:

„Az MSZP nem ért egyet új, ún. ajánlószervezetek létrehozásával. Az ajánlás feladatát el tudják látni a tényleges politikai súllyal bíró, legitim határon túli szervezetek, pártok, mérvadó civil szervezetek és egyházak. Új szervezet létrehozása helyett az MSZP javasolja, hogy az ajánlások kiadására jogosult szervezeteket a törvény országokként tartalmazza.”⁴⁸

Nézetük szerint az ajánlószervezetek feladatait a jelenlegi szervezetek is meg tudják oldani. Ezzel szemben például mások megkérdőjelezzik, hogy létezik-e egy olyan legitim és reprezentatív szervezet, amely a feladatot el tudná látni:

„Azzal az előírással kapcsolatban, amely szerint ajánló szervezetként fogadhasson el az (3a) 'amely képes képviselni az adott államban élő magyar közösség egészét' megállapítjuk, hogy ilyen szervezet nincs. Még az olyan átfogó ernyőszervezet mint a mi RMDSZ-ünk sem tekinthető ilyennek.”⁴⁹

Mások pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy az ajánlószervezetek, legyenek azok már létező vagy megalakítandó szervezetek, bizonyos hatalommal fognak rendelkezni és félő, hogy ezáltal talán nem kellő belső legitimitással fogják a rájuk ruházott feladatokat ellátni és döntéseket hozni.

„Az az alapkérdés, hogy a törvénytervezet a határon túli magyar intézményrendszer gyarapodását és gazdagodását, új ötletek, kezdeményezések segítségével célozza-e, avagy néhány olyan szervezet fogja uralni az adott területet, amelyeket felruháznak az egész magyar kisebbség képviselői szerepének demonstratív jelzőjével.”⁵⁰

Mindenféleképpen számolni kell azzal, hogy a magyarországi kormány által, az ajánlószervezetek működtetésére nyújtott pénz, hatalmi pozícióba hozza az ajánlószervezetek fölötti ellenőrzéssel rendelkezőket.

A lehetséges következmények.

Többen aggodalmaikat hangoztatták a törvénnyel, illetve annak lehetséges hatásaival kapcsolatban. A lehetséges problémák forrásai: a többségi lakosság viszonyulása, az EU-konformitás, a törvény anyagi vonzatai, az igazolványt kiállítók szubjektivitása, a kivándorlás elősegítése, a státustörvénnyel párhuzamosan folyó idegenrendészeti szabályok szigorodása, a más törvények által később szabályozan-

dó kérdések, a belpolitikai, illetve a határon túli szervezetek közötti feszültségek. Meglátásom szerint két komoly, megoldásra váró gond van a törvénnyel kapcsolatban. Az egyik arra vonatkozik, hogy a törvénytervezet elsősorban a Magyarországon igénybevehető kedvezményekre összpontosít, és nem a határon túli szervezetek, intézmények megerősítésére. Igaz, hogy a törvény nem érinti az eddigi támogatási rendszert, viszont ez csak mellékesen jelenik meg a törvénytervezetben, és elképzelhető, hogy más forrásmegosztás jobban elősegítené a szülőföldön való maradást. A másik arra vonatkozik, hogy nincs válasz a Magyarország EU csatlakozása utáni helyzetre, ami tulajdonképpen a státustörvény megalkotásának talán legfőbb kiindulópontja volt.

A szomszédos államok kormányai vélekedésével nem kívánok ebben a tanulmányban foglalkozni. Röviden csak annyit említenék meg, hogy általában igen elit-élően viszonyultak a státustörvényhez, ami azt jelzi, hogy kisebbségi és szomszédsági ügyekben ezeknek az államoknak a politikája, a látszat ellenére, nem sokat változott. Ennek magyarázatát abban látom, hogy a kisebbségekkel rendelkező, nemzetépítő vagy nemzeterosztó politikát folytató államok a nemzeti kérdéseket csak mellékesen érintő kérdésekben viszonyulnak pozitívan a kisebbségi vagy anyaországi követelésekhez, illetve a kisebbségtámogató politikához.

A nemzetpolitikai értelmezés mellett, amelyet a szerzője e sorok szerzője leginkább használható elméleti keretnek tekint, meg kell említeni azokat az értelmezéseket is, amelyek magyarországi belpolitikai ügyként is értelmezik a státustörvényt. Régóta vita tárgya, hogy milyen jellegű és mértékű támogatást nyújtson a magyar állam a határon túli magyaroknak, illetve a magyar szervezeteknek. Ezáltal a kérdés nem csupán külpolitikai ügy, hanem egyben belpolitikaivá is vált. Tóth Judit szerint a határontúli támogatások kérdésének a célközössége mindig is a magyarországi választópolgár volt, valamint minden párt és koalíció a saját értékválasztása, vélt vagy valós társadalmi támogatottsága szerint foglalt állást.⁵¹ Kérdéses, hogy a határontúli magyarság ügyének zászlóra tűzésével lehet-e nyerni, illetve annak ellenzésével lehet-e veszíteni szavazatokat. Egy hasonló gondolatot fejez ki Tamás Pál is:

„A státustörvény másként fontos, s nem véletlenül robbant ki körülötte szenvedélyes vita. Az összecsapásoknak igazán nem a kisebbséghez, hanem a magyarországi politikai elitek önképéhez, jövővízióihoz van közüik. A státustörvény magyarországi többségi teszt. A játékban természetesen valamennyi magyarországi elitesoport részt vesz. A kezdeményezés kétségtelenül a konzervatívoké.

A parlamenti pártok a szabaddemokraták kivételével biztonsági játékra törekedtek. A közvéleményt kormányzati és ellenzéki oldalon egyaránt nemzetibbnek és hagyományörzőbbnek vélték, mint ahogyan az a kutatásokban megjelenik.”⁵²

A státustörvény úgy is értelmezhető, hogy a különböző kisebbségi nemzetépítések, valamint a magyarországi nemzetépítés helyett – amelyek egy szétfejlődő tendenciát mutatnak – egy egységes magyar nemzetépítés mellett teszi le a voksát. Ezt hivatott szimbolizálni a MÁÉRT, mint formális politikai testület és a státustör-

vény, mint a „nemzeti újraegyesítés törvénye”. Az természetesen a jövő kérdése, hogy a társadalmi változás, a kisebbségi nemzet- és társadalomépítés, valamint a magyarországi központú politika nemzetépítése milyen végkifejlethez vezet. Azt sem lehet elhallgatni, hogy ebben a viszonyban a közösségek nem azonos súllyal rendelkeznek. Egyértelmű, hogy a magyarországi fél, az állam támogatásával, óhatatlanul nagyobb szerephez jut. Nyitott kérdés, hogy egy vagy több nemzet(rész) lesz a magyarságból, és hogy milyen hatással lesz a törvény a különböző állami keretek között zajló folyamatokra. A társadalomtudományok erre természetesen nem tudnak választ adni, de a probléma az elkövetkező elemzések kulcskérdése lesz.

JEGYZETEK

- ¹ Michael Mann: „Nation-States in Europe and Other Continents: Diversifying, Developing, Not Dying”, *DAEDALUS*, 1993. 122. sz., Michael Mann: „Has globalization ended the rise and rise of the nation-state?” *Review of International Political Economy*, 1997. 3. sz.
- ² Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1996.
- ³ Ebben a tanulmányban nincs helyünk kifejtetni a Magyarországgal szomszédos államok közötti különbségeket, viszont mindenki számára nyilvánvaló, hogy a magyarországi munkavállalás, letelepedés sokkal fontosabb például egy kárpátaljai, mint egy felvidéki magyar számára.
- ⁴ A törvény nem tesz különbséget az erdélyi magyar és erdélyi román között, amennyiben magyar állampolgár felmenőkkel rendelkeznek. Elvileg mindkettő ugyanazokkal a feltételekkel megszerezheti a letelepedést, illetve ezt követően az állampolgárságot.
- ⁵ Tóth Judit: A diaszpóra a jogszabályok tükrében. *Regio*, 1999. 3-4. sz., 51
- ⁶ Lásd a *Magyar Kisebbség* folyóirat hasábjain folyó vitát az 1999/1. és 1999/2-3. számokban.
- ⁷ Magyar Állandó Értekezlet 1999. márciusában alakult meg.
- ⁸ „Magyarország és a határon túli magyarság – 1999” konferencia nyilatkozata, Budapest, 1999. február 20., 8.
- ⁹ Németh Zsolt: Bontsuk le a nemzeteket megosztó határokat. *Magyar Nemzet*, 2001. január 5.
- ¹⁰ Németh Zsolt felszólalása a szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényjavaslat általános vitájának megkezdése az Országgyűlés 2001. április 19-ei ülésnapján.
- ¹¹ „Magyarország és a határon túli magyarság – 1999” konferencia nyilatkozata, Budapest, 1999. február 20.
- ¹² A Magyar Állandó Értekezlet második ülésének Zárónyilatkozata, Budapest, 1999. november 12.
- ¹³ A Magyar Állandó Értekezlet harmadik ülésének Zárónyilatkozata, Budapest, 2000. december 14., 8. paragrafus.

- ¹⁴ Borbély Zsolt Attila: A státustörvény mint a magyar (re)integráció eszköze. *Provincia*, 2001. május, 5. sz.
- ¹⁵ Szabó Tibor: Szülőföldön magyar közösségben élni. *Családi kör*, 2001. július 12. (az Újvidéki Televízió „Napjaink” című magazinműsorban elhangzottakból készült válogatás)
- ¹⁶ Németh Zsolt: Bontsuk le a nemzeteket megosztó határokat. *Magyar Nemzet*, 2001. január 5.
- ¹⁷ Varga Attila: Státustörvény vagy vándorbot. *Romániai Magyar Szó*, 2001. május 16.-17.-18.
- ¹⁸ Habár több felmérés készült, nézetem szerint ezeket a kérdéseket nem lehet kérdőíves módszerrel megvizsgálni.
- ¹⁹ *Népszabadság*, 2001. április 10.
- ²⁰ *Népszabadság*, 2001. április 10.
- ²¹ Varga Attila: Státustörvény vagy vándorbot. *Romániai Magyar Szó*, 2001. május 16.-17.-18.
- ²² Bauer Tamás: Magyar állam – magyar kisebbségek. *Népszabadság*, 2001. április 20.
- ²³ Borbély Zsolt Attila: A státustörvény mint a magyar (re)integráció eszköze. *Provincia*, 2001. május, 5. szám
- ²⁴ Duray Miklós a *Beszélő*, 2001. július-augusztusi számában megjelent interjúbán, 72.
- ²⁵ Duray Miklós: Sosemvolt törvényünk lesz! *Beszélő*, 2001. 5. sz., 30
- ²⁶ Bodó Barna: Státustól státusig. *Krónika*, 2001. június 16.
- ²⁷ Neumann Ottó: Magyarságot igazoló hivatal. *Magyar Hírlap*, 2000. július 11.
- ²⁸ Varga Attila: A jogállástól a kedvezményekig. *Fundamentum*, 2000. 3. sz. 104.
- ²⁹ Tóth Judit: Státusmagyarság. *Mozgó Világ*, 2001. 4. sz. 14.
- ³⁰ A törvénytervezet hasonló kedvezményeket biztosít a magyar igazolvánnyal rendelkező fél nem magyar családtagjainak is, úgy hogy közben nem kényszeríti őket arra, hogy magyarnak vallják magukat.
- ³¹ Tóth Judit: i. m. 13.
- ³² Értelmezésemben, ennek hiánya elsősorban gazdasági okokkal magyarázható. Természetesen ehhez hozzájárul az is, hogy az EU-s tagállamok valószínűleg az EU-s állampolgárok közötti diszkriminációra hívta volna fel Magyarországot figyelmét. Részben ezzel magyarázható az is, hogy Ausztria végül lekerült a végső változatból.
- ³³ Nem állítom azt, hogy a politikai elitnek elméletileg koherens nézeteket kell vallania, és azok szerint cselekednie, viszont társadalomtudományi szempontból nem kerülhetjük meg ezeket.
- ³⁴ Bauer Tamás: A hazátlanság tartósítása. *Népszabadság*, 2001. január 10. Nem a Bauer Tamással való vita a célo, hanem az általa felvetett kérdések körülménye.
- ³⁵ Kántor Zoltán: Polgári nacionalizmus? *Provincia*, 2000. 7. sz.
- ³⁶ Erre a különbségre Molnár Gusztáv hívta fel a figyelmemet. – K. Z.
- ³⁷ Bauer Tamás, uo.
- ³⁸ Tamás Gáspár Miklós: A magyar külpolitika csődje. *Népszabadság*, 2001. június 30.
- ³⁹ Meineche, Friedrich: Cosmopolitanism and the National State. Princeton University Press 1970, 9-22.
- ⁴⁰ Kohn, Haus: „Western and Eastern Nationalism”, In Hutchinson, John és Smith, Anthony D. (szerk.): Nationalism. Oxford University Press, 1994, 162-165.
- ⁴¹ Plamenatz, John: „Two Types of Nationalism”, In Kamenka, Eugene (szerk.): Nationalism: the nature and evolution of an idea. Edward Arnold, 1973, 23-36.
- ⁴² A magyarországi kisebbségekre vonatkozó rendelkezéseket a „1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól”-ban rögzítették.

- ⁴³ Bakk Miklós: Két nemzetkonceptió európai versenye zajlik. *Magyar Nemzet*, 2001. július 7.
- ⁴⁴ Bíró Béla: Itt-hon vagy ott-hon? *Népszabadság*, 2001. január 6.
- ⁴⁵ Tom Nairn: *Faces of Nationalism: Janus revisited*. Verso, London, 1997.
- ⁴⁶ Öllös László: Hova tartozhatunk? *Fundamentum*, 2000. 3. sz. 101.
- ⁴⁷ Leszámitva természetesen a nagykövetségeket és konzulátusokat, viszont ezeket sem gyakorlatilag sem politikailag nem lett volna célszerű e feladat elvégzésével megbízni.
- ⁴⁸ A Magyar Szocialista Párt különvéleménye a Magyar Állandó Értekezlet 2000. december 13-14-ei ülésének zárónyilatkozatával. Budapest, 2000. december 14.
- ⁴⁹ Bucur Ildikó: A státustörvény margójára. *Szabadság*, 2001.
- ⁵⁰ Öllös László: Szomszédmagyarok. *HVG*, 2001. május 26.
- ⁵¹ Tóth Judit: Státusmagyarság. *Mozgó Világ*, 2001. 4. sz. 12.
- ⁵² Tamás Pál: Státus csont. *Magyar Hírlap*, 2001. augusztus 15.

IRODALOM

- A Magyar Állandó Értekezlet harmadik ülésének Zárónyilatkozata, Budapest, 2000. december 14.
- A Magyar Állandó Értekezlet második ülésének Zárónyilatkozata, Budapest, 1999. november 12.
- A szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvényjavaslat módosító javaslatainak határozathozatala az Országgyűlés 2001. június 12-ei ülésnapján.
- A szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvényjavaslat záróvitája és zárószavazása az Országgyűlés 2001. június 19-ei ülésnapján.
- A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényjavaslat általános vitájának megkezdése az Országgyűlés 2001. április 19-ei ülésnapján.
- A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényjavaslat általános vitájának folytatása és lezárása az Országgyűlés 2001. május 9-ei ülésnapján.
- A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényjavaslat részletes vitája az Országgyűlés 2001. május 29-ei ülésnapján.
- Andreescu, Gabriel: A határon túli magyarokról szóló törvény. *Provincia*, 2001. 5. sz. és *Beszélő*, 2001. július-augusztus.
- Ara-Kovács Attila: Státusigények és lehetőségek. *Népszava*, 1999. november 16.
- Az Országgyűlés 2000. március 20-i plenáris ülése jegyzőkönyve.
- Bakk Miklós: Egy törvény és jövőképei. *Provincia*, 2001. 5. sz.
- Bakk Miklós: Két nemzetkonceptió európai versenye zajlik. *Magyar Nemzet*, 2001. július 7.
- Bakk Miklós – Bodó Barna: „A státustörvény mint erőpróba”. In *Romániai Magyar Politikai Évkönyv*, 2001., megjelenés előtt.
- Balló Áron: A román külpolitika várható kudarca. *Beszélő*, 2001. július-augusztus.
- Bauer Tamás: A hazátlanság tartósítása. *Népszabadság*, 2001. január 10.
- Bauer Tamás: Puha irredentizmus vagy kisebbségi jogok? *Népszabadság*, 2001. február 5.
- Bauer Tamás: Magyar állam – magyar kisebbségek. *Népszabadság*, 2001. április 20.
- Bauer Tamás: Rendezni végre... *Népszabadság*, 2001. június 18.
- Benyhe István: Kettős állampolgárság a Kárpát-medencében. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2-3 (16-17.) szám.

- Bíró Béla: „Határokon innen és túl”. *Krónika*, 2001. július 7.
- Bíró Béla: Itt-hon vagy ott-hon? *Népszabadság*, 2001. január 6.
- Bíró Béla: Lélekátvilágítás. *Magyar Hírlap*, 2000. július 25.
- Bíró Béla: Státus és törvény, *Népszabadság*, 2001. május 17.
- Bodó Barna, Schengen, a kihívás. *Kisebbségkutatás*, 2000. 1. sz.
- Bodó Barna: Státustól státusig. *Krónika*, 2001. június 16.
- Borbély Imre: Külhoni állampolgárság vagy státustörvény: a leszakított nemzetrészek magyarországi jogállásának rendezési lehetőségei. *Kapu*, 2000. 8. sz.
- Borbély Imre: Külhoni magyarok: egy nemzetpolitikai szükségmegoldás. *Demokrata*, 2000. 37-38-39-40. sz.
- Borbély Imre: Pro vagy kontra. A magyar állampolgárság alanyi jogának kiterjesztése minden magyarra. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2-3 (16-17.) sz.
- Borbély Zsolt Attila: A státustörvény mint a magyar (re)integráció eszköze. *Provincia*, 2001. 5. sz.
- Bucur Ildikó: A státustörvény margójára. *Szabadság*, 2001. július 13.
- Bucur Ildikó: Néhány gondolat a státustörvényről. *Krónika*, 2001. augusztus 11.
- Cistelean, Alexandru: Magyar törvény román bonyodalmakkal, *Provincia*, 2001. 5. sz.
- Csapó I. József: Szabadon választott nemzeti önzonosság, önként vállalt kettős állampolgárság. *Magyar Kisebbség*, V. évf., 1999. 2-3 (16-17.) sz.
- Csuday Balázs: A státus- avagy kedvezménytörvény: a törvény koncepciójának létrejötte. *Pro Minoritate*, 2000. ősz-tél.
- Dobai István: Lelki Trianon készül: hozzászólás a státustörvény tervezetéhez. *Erdélyi Napló*, 2000. szeptember 26.
- Dobos Ferenc – Apró István: Integrációs esélyek és remények. Reprezentatív mintákon regisztrált határon túli és anyaországi vélemények a tervezett státustörvény néhány eleméről. *Pro Minoritate*, 2000 ősz-tél.
- Dobos László: A vádlott megszólal. Státustörvény: magyarázkodjanak inkább azok, akik létrehozták Trianont. *Magyar Nemzet*, 2001. augusztus 14.
- Dobrovits Mihály: Létszámmellenőrzés a magyarságelosztóban: státustörvény és nemzeteszme. *Magyar Narancs*, 2001. január 4.
- Duray Miklós: Sosemvolt törvényünk lesz! *Beszélő*, VI. évfolyam, 2001. 5. sz.
- Eörsi Mátyás: Egy érzés béklyójában: a státustörvényről. *Magyar Narancs*, 2001. június 28.
- Farkas János László: A politikai nemzet és az állam. *Népszabadság*, 2001. január 31.
- Fey László: Egy dühös írás. *Szabadság*, 2001. július 3.
- Fey László: Politikai nemzet és kultúrnemzet. *Romániai Magyar Szó*, 2001. július 22.
- Gerő András: 2001. augusztus eleje (Egy polgár naplója). *Magyar Hírlap*, 2001. augusztus 4.
- Gui Angéla: A státustörvény megállíthatja az asszimiláció folyamatát. Interjú Kocsis Károllyal. *Magyar Nemzet*, 2001. március 9.
- Harrach Gábor: Különleges státus és nemzetgyarapodás. Demográfiai tendenciák és anyaországi szerep. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2-3 (16-17.) sz.
- Irházi János: Forintmagyarok. *HVG*, 2001. május 5.
- Kántor Zoltán: A státustörvény és a magyar nemzetpolitika. *Provincia*, 2001. 5. sz.
- Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés: a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000/3.
- Kincses Előd: A külhoni állampolgárságról. *Népszabadság*, 2000. szeptember 1.
- Kis János: Liberalizmus Magyarországon. *Élet és Irodalom*, XLV évfolyam, 2001. 11-12-13 sz.

- Kivonat az Országgyűlés külügyi bizottságának 2001. február 28-án megtartott üléséről készült jegyzőkönyvből.
- Klein András: Gondolatok a státustörvényről. *Pro Minoritate*, 2001 tavasz.
- Kokes János: Európai integráció, Schengen és a határon túli magyarság. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2-3 (16-17.) sz.
- Korhecz Tamás: Otthon legyen magyar. *Fundamentum*, 2000. 3. sz.
- Kovács Péter: A schengeni együttműködés és a határon túli magyarság kapcsolattartása Magyarországgal. *Kisebbségkutatás*, 1999. 1. sz.
- Kovács Péter: *A schengeni kérdés*. Osiris, Budapest, 2000.
- Kovács Péter: Schengen és a határon túli magyarság. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2-3 (16-17.) sz.
- Kovács Péter: Schengen és a határon túli magyarság. *Magyar Napló*, 1998. szeptember.
- Küpper, Herbert: Kisebbségek, kapcsolattartás és a nyugati integráció. *Kisebbségkutatás*, 2000. 1. sz.
- „Magyarország és a határon túli magyarság – 1999” konferencia nyilatkozata, Budapest, 1999. február 20.
- Magyar Állandó Értekezlet Nyilatkozata, Budapest, 2001. június 27.
- Magyar Bálint: Európai és nemzeti integráció. *Magyar Hírlap*, 2000. augusztus 25.
- Molnár Gusztáv: A státustörvény és az erdélyi kontextus. *Provincia*, 2001. 5. sz.
- Németh Zsolt: Bontsuk le a nemzeteket megosztó határokat. *Magyar Nemzet*, 2001. január 5.
- Németh Zsolt: Mi nem szégyeljük a határon túli magyarságot. *Magyar Nemzet*, 1999. november 18.
- Oprescu, Dan: Primejdia „dreptului comunitar” al minorităților. *Revista 22*, 2001. 22. sz.
- Öllös László: Hova tartozhatunk? *Fundamentum*, 2000. 3. sz.
- Öllös László: Szomszédmagyarok. *HVG*, 2001. május 26.
- Papp Imre: Státuszjogok és idegenrendészeti kötelességek, *Fundamentum*, 2000. 3. sz.
- Parragi Mária: A magyar állampolgársági jog és a külföldön élő magyarság. *Kisebbségkutatás*, 2000. 1. sz.
- Pataki Gábor Zsolt: Közép-európaiság és többes állampolgárság. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2-3 (16-17.) sz.
- Pikó András interjúja, „Majd kijavítjuk, ha kell” szabad párbeszéd Duray Miklóssal és Józsa Lászlóval. *Beszélő*, 2001. július-augusztus.
- Preda, Cristian: Forme de antiliberalism. *Revista 22*, 2001. 22. sz.
- Riba István: A végek dicsérete: státustörvény után. *HVG*, 2001. június 23.
- Riba István: Csonka koncepció: kedvezmények a határon túli magyaroknak. *HVG*, 2000. július 22.
- Riba István: Új polgárok: törvénytervezet a határon túli magyarokról. *HVG*, 2000. december 16.
- Sághy Erna: Magyarság-passzus. *168 Óra*, 2001. február 15.
- Ștef, Traian: Magyar igazolvány. *Provincia*, 2001. 5. sz.
- Surányi Zoltán: Ki a magyar most? *Beszélő*, 2001. május.
- Surján László: Hazátlanság helyett két hazát. *Népszabadság*, 2001. január 31.
- Szabó Tibor: A határon túli magyarság és az európai integráció. *Romániai Magyar Szó*, 1999. május 19.
- Szarka László: Szerződéses nemzet. *Magyar Nemzet*, 1999. november 20.
- Szerbhorváth György: Nemzettestépítés. *Magyar Narancs*, 2000. augusztus 31.

- Szerbhorváth György: Nesze nektek: III. Magyar Állandó Értekezlet. *Magyar Narancs*, 2000. december 21.
- Szilágyi Mihály: A liberális modell és a román nacionalizmus. *Szabadság*, 2001.
- Tamás Gáspár Miklós: A magyar külpolitika csődje. *Népszabadság*, 2001. június 30.
- Tamás Pál: Státuscsont. *Magyar Hírlap*, 2001. augusztus 15.
- Tamás Sándor: Pro és contra a kettős állampolgárságról. *Magyar Kisebbség*, 1999, 1. (15.) sz.
- Tibori Szabó Zoltán: Státus – egyik magyarországi választási kampánytól a másikig. *Szabadság*, 2001. április 24.
- Tibori Szabó Zoltán: Státuskampány. *Beszélő*, 2001. május.
- Tóth Judit: A diaszpóra jogállása a Magyar Köztársaság jogrendjében. *Magyar Kisebbség*, 999. 2-3 (16-17.) sz.
- Tóth Judit: Státusmagyarság. *Mozgó Világ*, 2001. 4. sz.
- Tóth Mihály: Magyarságvizsga. *Beszélő*, 2001. május.
- Tóth Pál Péter: Az állampolgárságtól megfosztva. *Kisebbségkutatás*, 2000. 3. sz.
- Tóth, Judit (szerk.): *Schengen: a magyar-magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában*. Lucidus, Budapest, 2000.
- Törzsök Erika: Ragaszkodás a kelet-európai konstrukciók hagyományához. *Élet és Irodalom*, 2001. június 29.
- Törzsök Erika: Státus. *Élet és Irodalom*, 2000, március 17.
- Ungváry Rudolf: A hibás érvelés tartósítása. *Népszabadság*, 2001. február 1.
- Varga Attila: A jogállástól a kedvezményekig. *Fundamentum*, 2000. 3. sz.
- Varga Attila: Az állampolgárságról. *A Hét*, 1998. július 2.
- Varga Attila: Néhány észrevétel a kettős állampolgárság vitájához. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2-3 (16-17.) sz.
- Varga Attila: Státustörvény vagy vándorbot. *Romániai Magyar Szó*, 2001. május 16.-17.-18.
- Weber, Renate: Opinii despre proiectul de lege privind maghiarii din țările vecine. *Revista 22*, 2001. 22. sz.
- Weber, Renate: Törvény a határon túli magyarokról. *Beszélő*, 2001. július-augusztus.
- Zsebők Csaba: A magyar nemzet jogi közösség (interjú Németh Zsolttal). *Demokrata*, 2001. 2. sz.
- Zsebők Csaba: Külhoni állampolgárság: egyesülő magyarság (interjú Borbély Imrével). *Demokrata*, 2000/44.

III.

A REGIONÁLIS ÉS ETNIKAI IDENTITÁSOK ÁTALAKULÁSA

Virtuális vármegye: Sáros, 1820-1940

Nemzetiségközi kapcsolatok az emlékiratok tükrében

Sáros: irodalmi vármegye. A tájat elsősorban Mikszáth Kálmán *A gavalérok* című kisregényén keresztül ismerte meg a magyar olvasóközönség. Avatatlan szemlélő úgy vélné, hogy Mikszáth, mint a „felföld írója” jól ismerte és egyformán szeretete a régió egészét. Ez azonban – mint arra életművének ismerői felhívták a figyelmet – nem egészen így van. Mikszáth egy részben magyar jellegű megyéből, Nógrádból származott. A Szepeességről vagy Sárosról írott műveiben hangja jóval ironikusabb, hidegebb, de még a táj színei is barátságtalanabbak.¹ Sárosról írott, a kritika által 1898-ban kedvezően fogadott kisregényét a sárosiak nem köszönték meg neki.² Mikszáth munkásságában csakúgy, mint az eleinte az általa kitaposott nyomon haladó Krúdyban folyamatosan jelen volt a sárosi dzsentríreteg, mint vidám, zajos, a látszatra sokat adó, ám a látszat fenntartásához anyagi alapokkal nem rendelkező és a megyei, fővárosi hivatalokat elárasztó csoport.³ A megrajzolt alakok azonban valószínűleg egy széles körben elterjedt vélekedés tükrözései voltak csupán, Teleki Géza, a Magyar Történelmi Társulat elnöke például így írt Szilágyi Sándor történetírónak 1897. augusztusában: „*Ma éjjel Bpestre utaztam. (...) A Bubit (Schönherr Gyula történetíró – A. B.) nem találtam itt. Sárosban van!!! Milyen svihák lesz belőle! Ott tanulhat.*”⁴ Bár nem tartozik szorosan dolgozatunk témájához, de megjegyezzük, hogy a Sárosból való kiáramlás és a jellemző hivatalviselés nem feltétlenül a térvetés jele, hanem jól kidolgozott emelkedési stratégiát jelezhet.⁵

A Sárossal kapcsolatos alaphangot azonban kétségtől Mikszáth tette örökérvényűvé. A megye anekdotakincsét könyvformába öntő Szmrecsányi Géza meg is jegyezte az íróról: „*Tejben vajban fűrésztötték a nagy mesemondót. Négylovas hintóval, kúriáról kúriára vitték s ő valami nagyon szép dologgal igyekezett a szíves vendéglátást viszonzni. A jó sárosi napok hálás visszaemlékezéséül megírta a „Gavalérok” című humoreszkjét, mely azonban a sárosi publikumnak mégse tetszett annyira, mint ahogy azt remélte. Nem is hívták többé ide.*”⁶ Szmrecsányi egész műve azonban érezhetően függelék vagy módosítás a mikszáthi elbeszéléshez. Az alábbiakban azt próbáljuk meg szemügyre venni, hogy minek köszönhető Sáros markáns jelenléte a magyar és különösen a felvidéki irodalomban. Igyekszünk mérlegelni azt is, hogy a tekintélyes számú emlékirat, korabeli dokumentum lapjain hogyan jelenik meg a vármegyében élő nemzetiségek együttélése (nyelvhasználat, dialektus, identitás) és vajon mennyire igaz az az idilli kép, amely itt tükröződik. E fenti források új típusú felhasználására már éppúgy történtek kísérletek, mint egy-egy többnemzetiségű terület „mitikus terének” bejárására; ezek nyomán igyekszünk magunk is járni.⁷ Az emlékiratok áttekintése után, már az elején leszögezhető, hogy a címben jelzett

időhatárokon belül három korszakot különböztethetünk meg: 1820 és a század hetvenes éve között egy többé-kevésbé békés, és nemzetiségi villongásokat szinte meg sem említő beszédmód uralja az emlékiratokat. Ebben az időszakban a szlovák nemzet vagy nemzetiség szinte meg sem jelenik, hacsak nem úgy, mint a „föld népe”, amely történetesen nem magyarul beszél. A birtokosok köréből azonban számos utalásunk van két- esetleg többnyelvűsége is. Nagyjából 1880 és 1920 között a közéleti megnyilatkozásokat eluralja a nemzetiségekkel vagy a „nemzetiségi izgatással” szemben kialakított kemény hangütés. Az emlékiratok egy része ezzel párhuzamosan megkülönbözteti az „izgatók” kisszámú csoportját a föld „egyszerű és derék” népétől. Erre az időszakra megszaporodtak a nemzetiségi viszonyokra való utalások, és általában a birtokos és a falu népe között uralkodó harmóniát, érzelmi kötődést, egymásrautaltságot emelték ki. 1920 után a keménység, érthető okokból, eltűnt és az 1880 előtti időszak viszonyai felértékelődtek a memoárokbán. Nem lehet véletlen például, hogy ebben az időszakban kezdeményezték Dessewffy József *Bártfai leveleinek* – egy konzervatív és a nemzeti reformkorszak előtti időben született műnek – az újbóli kiadását. Az ekkoriban született emlékezések már mindannyian a nemzetiségi harmóniára helyezték a hangsúlyt. Ennek nyomán talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy Sáros vármegyében nem két rivális nemzeti gondolat állt egymással szemben, hanem 1880 és 1920 között a magyar nemzeti politika igyekezett a maga számára biztosítani a területet.

1. A vármegye és városai

Sáros eredete a XI-XII. századba nyúlik vissza, amikor a folyóvölgyekben a főként Abaúj vármegyéből kirajzó magyarság – elsősorban az Aba-, a Tomaj- és a Tekus-nemzetség – betelepítette a vidéket. Az eleinte Abaúj megyéhez tartozó, sőt egy darabig Újvár vármegyének nevezett terület lakosságát a tatárjárás erősen megritkította. Ezután tűntek fel nagyobb számban a sárosi városokban a németek. Szabó István úgy vélte, hogy a középkor kezdetén itt tolódtott legészakabbra a magyar etnikum településterülete, részben a sárosi sóbányák, részben „e völgyi vidéknek a magyarság gazdasági életformájára kedvező talaj- és éghajlati viszonyai” miatt.⁸ A magyarországi török hódoltság idején a magyar-szlovák etnikai határ is északabbra húzódott, a városokban nagy tömegekben jelent meg a magyar elem és a vármegye déli részén sűrűn előfordultak magyar falvak. A vármegye monográfusa, Tóth Sándor szerint itt a XVI-XVIII. század volt a magyarság virágkora a megyében. A nyelvi határ Tóth szerint ekkor nagyjából a Berzevice-Héthárs-Som-Ternye-Bártfa-Girált vonalon húzódott – ami azért minden bizonnyal túlzás.⁹ XVI-XVIII. századi dézsmajegyzékekre és ennek nyomán névelemzésre alapozva Dávid Zoltán foglalkozott a térség korai nemzeti viszonyaival. Ő úgy látta, hogy a XVI. században a Sárosi-medence északi részén még létezett egy összefüggő magyar nyelvsziget, amelyet az ekkor döntően német illetve szlovák lakosságú Eperjes, Enyicke és Gyülvész választott el a Kassától északra húzódó magyar nyelvhatártól.¹⁰

Ez a lakosság azonban a XVII. században a régióban dúló háborúk, a török kiűzése miatt, és részben a szatmári béke utáni „nemzetietlen korszakban erősen megfogyatkozott”. Gömöry János szerint különösen az ellenreformáció ártott sokat.¹¹ 1715-re a magyar nyelvsziget gyakorlatilag eltűnt, 1773-ban a megye egyetlen községe, Hernádtihany (egyúttal az egyetlen bortermő hely is) volt magyar többségű. Fényes Elek szerint 1830-ban a megye 182 ezer lakójából mindössze háromszázan voltak magyar anyanyelvűek.¹²

A nemzeti reform korszaka tehát egy, paraszti lakosságában erősen szlovák jellegű illetve vissza- vagy elszlovákosodott, a városokban még jelentős német polgársággal bíró vármegyét talált, amely csak a városi lakosság egyes rétegeiben és a vidéki birtokosságban őrizte magyarságát. Azt sem teljesen kifogástalanul: a megye egyik legnagyobb közéleti és tudományos karriert befutott fia, Berzeviczy Albert úgy emlékezett gyermekkorára, hogy velük élt az „öreg Ferenc” rokon, aki mind az őt feleségét túlélte, csaknem elérte a századik életévét és „mindvégig magyar ruhát viselt, csak latinul vagy tótul beszélt folyékonyan”.¹³ A nemzeti azonosságtudat különös rezdüléseire utalt Dessewffy József is Kazinczyhoz írott levelében 1816-ban: „A' Nagy Apám testvére Dessewffy István, Hét nyelvekből, a' mellyeken beszélni tudott, tsak a' tótot tartotta meg fejében egy guta ütés után.”¹⁴

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a megye 1848/49-ben a különböző politikai magatartások teljes tárházát nyújtotta. A megyében volt birtokos gróf Szirmay Sándor, a Rákóczi-vagyon tulajdonosa, aki szabadcsapatot szervezett a függetlenségi harc ellen és ugyancsak itt, budaméri birtokán gazdálkodott Újházy László, későbbi forradalmi kormánybiztos, majd az egyesült államokbeli New-Buda megalapítója.¹⁵ A megye reformkori magatartása azonban egyértelműen konzervatív volt. Sáros már 1790-től húzódozott a magyar nyelv használatától, elsősorban a tisztségviselő magyar birtokosok gyatra nyelvtudása miatt. A feljegyzések szerint a nyelvtisztaság nem volt erős oldala a hivatalviselőknek: „Mely ismér a Járásbeli Szolga Biro Nemzetes T. K-hoz már el intéztete” – csak egy, a nyelv keréketörésére felhozott példák közül a hivatalos iratokból.¹⁶ A magyar nyelvhasználatra erősen hatott a német, a szlovák, a latin és lengyel; ezek kevercséből született az a sárosi „nyelv”, amely sokszor tette derűtség tárgyává a sárosi társaság tagjait. A megyegyűlésen az idősebb nemzedékhez tartozók következetesen latinul szónokoltak és igyekeztek letorkolni az ifjabbakat, akik Újházy vezetése alatt a magyarral kísérleteztek. A dualizmus korában a sárosi nyelvjárás azonban inkább egyfajta titkos kódként működött: a megyén belül a kedélyeskedést, bizalmasságot jelezte, azon kívül pedig a közös származást és összetartozást. Pulszky Ferenc és Henszlmann Imre levelezésében is fellelni sárosi dialektusban írt sorokat.¹⁷ Sárossy Gyula, a költő pedig szintén tréfából keverte a magyar és a szlovák nyelvet – igaz, az utóbbit főként akkor használta, ha sikamlós dolgokat kívánt közölni.¹⁸ A helyzetet lényegesen bonyolította, hogy a helybeli szlovák lakosság pedig a „šarišsky” néven ismert keleti szlovák dialektust beszélte, amely számos magyar és német jövevényszót használt, és amely egy időben bázisul szolgált egy külön „keleti tót” nyelv kialakításához.¹⁹

A megye azonban a nyelvkérdéstől függetlenül is rendszeresen a konzervatív oldalon kötött ki a reformországgyűlések idején – nagy részben a Péchyek és a Dessewffyek befolyása alatt.²⁰ Megemlítendő, hogy a liberális ellenzék megyei exponensei között szinte hiánytalanul ott voltak a protestánsok. A szabadságharc alatt számosan derekasan kivették részüket a küzdelemből, és szenvedtek börtönbüntetést. A megye mártírja volt Dessewffy Arisztid honvédtábornok, aki, annak ellenére, hogy Mikszáth azt terjesztette: sárosi sárosival nem házasodik, Szinyei Merse Emmát vette feleségül 1849 nyarán.

2. A magyar öntudat intézményei és társadalmi viszonyok

A magyar értelmiség nevelésében és a nyelvi küzdelemben ebben az időben jelentős szerepet játszott az evangélikus Collegium, amely egyedülálló szellemi kisugárzást biztosított a megyének és Eperjes városának. A Vormärz időszakában a városban tartózkodott vagy tanult hosszabb-rövidebb ideig a magyar szellemi és politikai elit színe-java: Kossuth Lajos, Pulszky Ferenc, Eötvös József, a Vahot-testvérek (Imre és Sándor), Kerényi Frigyes, Irányi Dániel, Trefort Ágoston, Sárossy Gyula és mások. Az évszázadok óta fennálló Collegium, jogakadémia nemcsak a környékbelieket és evangélikusokat vonzotta, hanem az ország egész területéről sokakat. 1827-ben megalakult a Kollégiumi Magyar Társaság, amely annak ellenére működött jelentős sikerrel, hogy az intézményben 1836-ban betiltották a nemzetiségi alapú szervezkedést – nem is annyira a kibontakozóban lévő pánszláv vagy szlovák nemzeti szervezkedések miatt, hanem azért, mert a szép számmal a városban tanuló szerb fiatalok rendszeresen összetűztek a városi – jelentős részben német – ifjúsággal.²¹ Egybehangzó állítások szerint azonban az intézmény tanári kara soraiban a filozófus Vandrák Andrással és másokkal elszánt, de nem türelmetlen híve volt a magyar államnyelvnek.²²

1867 után jelentős, ha nem is elsöprő lendületet vett a magyarosodás. 1878-ban a jogakadémia fiatal tanára, Berzeviczy Albert kezdeményezésére megalakult Eperjesen a Széchenyi Kör, amely elsősorban a megyei közművelődésben és a városi értelmiség összegyűjtésében játszott komoly szerepet. Három évvel később, 1881. augusztus 22-én megalakult Eperjesen a küldetését már nevében is jelző „*Sárosmegyében a magyarságot és a népnevelést terjesztő egyesület*”, amely alapító okirata szerint a „*brutalitást és az immoralitást kivéve, minden törvényes eszközzel törekszik a magyarság visszahódítására*”.²³ A Széchenyi Kör az impériumváltásig hasznosan és aktívan tevékenykedett, a századfordulón több mint 1600 tagja volt. Országos jelentőséget kölcsönzött a sárosi értelmiségnek – a Collegium neveltjei mellett – például az is, hogy volt olyan időszak a dualizmus idején, amikor egyszerűen négy sárosi származású főpap szolgálta a magyar katolikus egyházat.

A magyar etnikum helyzetét az is könnyítette, hogy a kivándorlás tekintetében Sáros volt a szlovák többségű régió második helyezettje. 1880 és 1910 között 50 390 szlovák nemzetiségű lakos hagyta el a vármegyét, ennél többen csak Zemplénből vándoroltak ki.²⁴

A magyar közművelődés hangsúlyos jelenlétének (egyesületek, Collegium), a városi német lakosság asszimilációjának, a magyar kormánysegédlettel gondosan kiválogatott eperjesi görögkatolikus püspököknek és a kivándorlási mutatóknak köszönhetően a magyarság aránya az 1900-as 6,1%-ról 1910-re 10,4%-ra növekedett, úgy, hogy közben a szlovákság aránya 8%-kal csökkent. Ezzel a vármegye a szlovák többségű Észak-Magyarország azon vármegyéihez tartozott (Szepessel, Turóccal és Zólyommal), amelyek 10-12% körüli jelentős magyar kisebbséget tudtak felmutatni, szemben az északnyugati felföld azon megyéivel (Árva, Liptó, Trencsén), ahol a magyarság 5% alatti aránya miatt szórványnak is csak jóindulattal nevezhető. A sárosi magyarság pozícióit azonban egyedülállóan erősítette két tényező: egyfelől a vármegye etnikai kevertsége, hiszen a vármegyében 1910-ben az 5,4%-nyi németiség mellett 22%-nyi rutén is élt, a hét járásból az egyikben, a Felsővízköz székhellyel működő makovicaiban ők alkották a többséget. Az 58,3%-ot képviselő szlovákság a fent említett vármegyékben szinte egyedülállóan alacsony hányadot jelentett, aránya egyedül Szepes vármegyében volt hasonló. Másfelől Sárosban is, mint másutt a magyarság java a megye három városában élt és itt erős kisebbséget (Bártfa, Kisszeben) vagy relatív többséget (Eperjes) alkotott, 33-48%-os aránnyal.²⁵ Ugyanakkor a szórványlét biztos jele volt, hogy a szlovákul beszélő magyarok aránya (72,1%) lényegesen magasabb volt, mint a magyarul beszélő szlovákoké (14,2%). Az előbbi érték a szlovák többségű régiót alkotó területen a második legmagasabb (Árva: 75%). Az adatokat figyelembe véve tehát bizonyos időbeli (1918-ig) és térbeli (a városokban és ott sem mindenütt) korlátokkal lehet csak általánosítani a XX. század első évtizedeiben azt az állítást, amelyet egyes emlékiratírók fogalmaztak meg az általános két- vagy háromnyelvűségről.²⁶

A vármegye azonban nemcsak nyelvében és nemzetiségi viszonyaiban volt bizonyos mértékig archaikus. Ipar szinte egyáltalán nem volt itt, a vörösvágási opálbányák jelentettek a mezőgazdaságitól eltérő tevékenységi formát. Volt a megyében néhány nagyobb malom, textilüzem, szeszipari vállalkozás és az eperjesi kályhagyár; nagyjából ennyiben foglalható össze Sáros ipari jellege.²⁷ Sáros a vasúttal sem járt jól: „*a vaspálya alig rontja meg a régi sárosi romantikát*” – írta kitűnő esszéjében Passuth László, és hasonlóan elégikus hangnemben nyilatkozott a vasút hiányáról Borsody István is.²⁸ E krúdys nosztalgizálás azonban tragikus jajkiáltássá erősödött báró Ghillány Imre főispán, későbbi földművelésügyi miniszter bemutatkozó beszédében, 1904-ben : „*Elvesztettük a kerületi táblát, a váltótörvényszéket és a szerencsétlen irányban épített kassa-oderbergi vasúti vonal folytán megszűntünk az északnyugati vármegyék bevásárló piaca lenni.*”²⁹ A vármegye 157 kilométernyi vasúti vonala valóban szerencsétlenül befolyásolta a vidék fejlődését. A kassa-oderbergi fővonal Abosnál elkanyarodott északnyugatra, Igló felé és az 1870-ben kiépített kassa-eperjesi szárnyvonal 1873-ra is csak Orlóig, a galíciai határig vitt, majd onnan később Krakkóba.³⁰ A megye a szárnyvonalakkal sem járt jobban: az egyetlen kiépített vonal 1893-ban készült el és Eperjesről Bártfára vitt.³¹ A helyzetet külön nehezítette, hogy Zemplénben – amelyet az észak-déli irányú folyóvölgyek (Ondava,

Tapoly) amúgyis elzártak Sároستól, a kassa-eperjesi vonallal párhuzamosan az Első Magyar Gácsországi Vasúttársaság megépítette a Sátoraljaújhely-Legenyemihályi-Homonna-Lupkov vonalat, amely nem állt meg az országhatárnál, hanem elvitt egészen Przemyśl, részint feleslegessé téve a sárosi pályát.³²

A perifériára szorult lét – a közhiedelemmel ellentétben – nem az 1867 utáni időszak bűne, még csak nem is XIX. századi fejlemény; sőt nem biztos, hogy köze van Lengyelország megszűntéhez (és az onnan jövő forgalom elapadásához). A felvidéki városok, kevés kivételtől eltekintve, már a XVI. századtól leszálló ágba kerültek, ez azonban a török kiűzéséig még nem volt szembeszökő. A XVIII-XIX. században azonban a magyar városfejlődés súlypontja is más vidékekre, elsősorban az Alföldre, és annak peremére, valamint a Dunántúlra helyeződött. Annak ellenére tehát, hogy 1910-ben 44 jogilag elismert város létezett a Felvidéken, és ez országosan is kimagasló urbanizációs hányadot jelentett, az agrárius és az ipari városfejlődés egyaránt elkerülte a vidéket, így Sároست is. E kisméretű városokban ugyan „tisz-tán” jelentkeztek a városi funkciók (igazgatási, művelődési központok), de a gazdaság integrációját és fejlődését, állami beavatkozás nélkül csak nagyon ritkán sikerült tervezni. (Ez olyan banalitásokban nyilvánul meg mint a külvárosok – azaz a gazdasági-ipari potenciál – hiánya.³³) A felvidéki városnak, mint azt Borsody István megjegyezte, nem külvárosai vannak, hanem „környéke”). Az 1870-es évek közigazgatási reformjai és az iparosítás alkalmanként segíthetett egy kisvárosban vagy kiemelhetette az ismeretlenségből: Ruttká például a vasútnak, míg más települések (Alsókubin) a közigazgatás megtelepedésének köszönhetette viszonylagos fejlődését.³⁴ Ghillány báró kifakadásából látható: az állami beavatkozás mindkét forma esetében (vasút, igazgatás) Eperjes kárára történt, hogy Bártfáról és Kisszebenről ne is szóljunk.

A világháború és az impériumváltás tehát egy gazdaságilag-területileg elszigetelt, stagnáló lakosságszámú megyét talált, amelyben a sajátos történeti-nyelvi körülmények miatt sikeresen létezett a társadalmilag kettős (polgárság-birtokosság), de mentalitásában homogén, sőt, már-már „megyei” azonosságtudatú, jól szervezett magyar szórványtársadalom. Az önálló társadalomszervezés sikere és a lassacskán beinduló fejlődés azonban kölcsönzött bizonyos optimizmust Sáros lakóinak a század első két évtizedében.³⁵

3. Sárosi népség

Ha az emlékiratokat és a megyével kapcsolatos dokumentumokat vizsgáljuk első olvasásra valamennyi a térségben uralkodó rendkívüli nemzetiségi-nyelvi harmóniát emeli ki. Ennek egyik összetevője a többnyelvűség, a másik a harmonikus együttélés, illetve legalábbis a konfliktusok hiánya. E ténynek a hivatalosság is jelentőséget tulajdonított: „vámegyénkben, *daczára idegenajkú lakosságának, a nemzetellenes üzemek talajra sohasem találtak*”- mondta Szinyei Merse István, Pál, a festő testvére 1897-ben.³⁶ Ezt látszik igazolni egyik leszármazottjának visszaemlékezé-

se is: a szlovák lakosság, jóllehet, a katonaságnál vagy a városban cselédkedve, vásározva elsajátította a magyar nyelvet, faluhelyen hamar elfelejtette, „*a magyar származású intelligencia viszont teljesen elsajátította a tót nyelvet a néppel kizárólag ezen érintkezett*”, ugyanakkor a szlovák intelligencia is nagyon jól megtanult magyarul a középiskola révén.³⁷ „*Faji ellentét a tót lakosság és a kizárólag magyar, nemesi, esetleg zsidó földbirtokosok között sem volt.*” Bánó Miklós, mint evangélikus esperesi felügyelő kifejezetten ügyelt arra, hogy a hivatalos jegyzőkönyvek mindig szlovákul készüljenek, holott ő maga nem beszélte tökéletesen ezt a nyelvet.³⁸ Ezt a patriarkális képet erősíti Szmrecsányi Géza is, aki kiemelte írásában, hogy vásárnap, templomozás előtt a falu gazdái összegyűltek a helybéli birtokos portájának udvarán, hogy megbeszéljék a gazdasági gondokat a ház urával és kikérjék tanácsát. Az ügyek pertraktálása természetesen sárosi szlovák dialektusban folyt.³⁹

Se szeri, se száma hasonló vallomásoknak. Hitelességüket nincs okunk kétségbe vonni. Mindenesetre árnyalja a képet az, ha tudjuk, hogy Pulszky Ferenc már olyan nevelést kapott, amelyben „*házunknál Eperjesen kizárólag németül beszéltek, szüretkor Mádon gyakorta magyarul, (...) a tót nyelvet aljasnak tartotta atyám, mely csak parasztok és szolgák szájába való, ugyanazért nem akarta, hogy alaposan megtanuljam*”.⁴⁰ A városon kívül a nyelvi érintkezés egyenrangú terepe volt a falu társadalmára és ennek fórumai, így például a templom. Azonban Berzevicén rendszeren az volt szokásban, hogy szlovák nyelvű szentbeszédet az úri osztályba tartozók nem hallgatták meg, hanem csak annak elhangzása után léptek be a templomba.⁴¹ Az idők változását jelezte az is, hogy 1860-ban, egy Széchenyi-ünnepségen nem akarták a helybeli papot szlovákul megszólaltatni, hanem a mérsékeltlen hazafias, magyar nyelvű emlékbeszéd elmondására magyar papot kértek fel, aki anyanyelvén szólt a megjelent szlovák parasztemberekhez. Az ünnepség végén azonban nagy egyetértésben mindnyájan elénekelték a Szózatot.⁴² A kortárs azonban úgy látta, hogy az ötvenes években megakadt városi magyarosodás az 1860 és 1864 közötti időben kapott új lendületet, mert a neoabszolutizmus éveiben „*Eperjesen még olyan német világ volt, aminőt most elképzelni is alig tudunk*”.⁴³ Erre a rövid fél évtizedre esik a magyarosodás külső jegyeinek városi térhódítása: viseletben, feliratokban, társadalmi egyesületekben (pl. nőegylet), levélpapírban, Hidassy Elek szintársulatának magyar előadásaiiban vagy éppen abban, hogy az utcán magyarul kínálták a virslit és a tormát. De a hatvanas évek derekán a politikai demonstrációként megjelenő magyar öltözködés már veszített erejéből: a magyar viselet visszaszorult és a vármegye vezető családjai már nem nézték rossz szemmel a hivatalvállalást.⁴⁴

A visszaemlékezés hangja csak az újbóli dél-felvidéki magyar impérium alatt vált egyes esetekben kétséges ízlésűvé: Bánó Iván 1942-ben, Kassán megjelent vadász történeteiben a szlovákok Janyó, a krucsai cigány képében jelentek meg, aki a párizsi világkiállításon helyettesítette a nyershúst evő „vad pápuákat” vagy Malyarik András a primitív, babonás, ijedős (és később Amerikába kivándorolt) erdőkerülő személyesítette meg őket.⁴⁵ Bánó emlékirata az egyetlen olyan, ahol a szerző, talán a korszaknak, talán személyes érzelmének engedve enyhe rosszin-

dulattal kezelte a vármegye 7%-ot kitevő, de vélelmezhetően többségében magyar anyanyelvű zsidóságát. Bánó jót mulatott a megszorongatott zsidó kupecen, kárörvendett a zsidó képviselőjelölt kudarcán. Az illető egy olyan földbirtokos jelölt ellenében indult, aki szózatként mindössze annyit intézett választóíhoz: „Császári és királyi alattvalóim, én nem fogok itt nektek sokat ízélni, csak annyit mondom nektek, hogy ahogyan eddig ízéltem, úgy fogok ezután is ízélni”. „Erre persze óriási éljenzésben törtünk ki” – tette hozzá az eset lejegyzője.⁴⁶

A sárosi zsidóság a vármegye magyarajkú lakosságának jelentős részét tette ki 1867, sőt bizonyos mértékig még 1920 után is – bár ekkor már a népszámlálások rubrikáiban nem magyarként szerepeltek. Atlasz Miklós fürdőorvos emlékirataiban egy, életvitelében teljességgel a vármegyei dzsentrihez alkalmazkodott csoport tűnik elő; a századforduló táján érettségizett diákok alig várják, hogy a matura napján sétapálcát kapjanak a kezükbe, a kávéházban pezsgőzhessenek, a legszebb nótákat húzza fülükbe a cigány és a földhöz csapkodhassák a poharakat. Némi óvatosság csak abban figyelhető meg, hogy a zsidó származású fiúk nem hajítják be a tükörbe a poharat, nem akarván még azt is kifizetni.⁴⁷ A bártfafürdői Erzsébet-emlékmű felavatásakor, 1903-ban pedig Rozenberg Mór eperjesi ügyvéd volt az, aki kifütyülte a Gotterhaltét játszó katonazenekart.⁴⁸ Ezek az apró történetek csak annyiban érdekesek, amennyiben a Bártfafürdőt a két háború között gonddal ápoló fürdőorvost⁴⁹ későbbi érdeklődése egészen más utakra vitte: Budapesten tagja lett a Galilei-körnek és más, a polgári radikálisokhoz közelálló szervezeteknek, majd hamar megismerkedett a cionizmussal is. Ennek ellenére egyáltalán nem tagadta meg a sárosi birtokosoktól azt, hogy az általuk vitt élet mögött „volt grandezza, nagyvonalúság, sokszor műveltség és lelki mélység is.”⁵⁰ Emlékeiben főként a szlovákok jelennek meg az antiszemitizmus képviselőiként, akikről először hall zsidóellenes megjegyzést, akiknek a gyerekei „szappanszagúnak” csúfolják őt az iskolában⁵¹, akik 1944-ben üldözik őt és családját, és akik, mint volt páciensei, a hálájukat is megtagadják tőle. A magyar társadalom képe ellenben sokkal árnyaltabb. A magyar kultúra pedig nagyon határozottan jelen van a memoáriró emlékeiben: Adytól Márai Sándorig húzódik az a kulturális horizont, amely kijelöli az identitás határait.

4. Az árnyék évtizedei

A visszaemlékezések nemzetiségi szempontból egynemű világát azonban nem árt árnyalni néhány tény felemlítésével. A vármegyében voltak nemzetiségi mozgalmak, mégha nem is olyan intenzívek, mint az öntudatosabb nyugati Felvidéken. 1865 és 1868 között a rutén többségű makovikai kerület képviselője, Dobzánshy Adolf bányatanácsos aktívan részt vett a nemzetiségi képviselők mozgalmaiban. Nyugdíjazása után Lembergbe költözött, ahonnan a magyar kormány sikertelenül próbálta bíróság elé citálni 1849-es és a Bach-korszakban folytatott tevékenységéért. Nem véletlen, hogy az egykori választókerületében kiobbant „beherői ügy” volt az első

azokban a skizma-perekben, amelyek 1913-14-ben, immár nemzetközi figyelmet kiváltva a máramarosszigeti bírósági tárgyaláson kapták a legnagyobb nyilvánosságot.

Az Egyesült Államokba kivándorolt rutének közül számosan, saját egyesületeket, lapokat alapítva, hitéletüket gyakorlatilag függetlenül az eperjesi és munkácsi görög katolikus püspökségtől, a szláv egység gondolat és a görögkeleti egyházba való visszatérés hívei lettek. Magyarországra visszatelepülve ezen eszméket terjesztették tovább. 1901. szeptemberében a makovici járásba tartozó Beherón is olyan egyéneket lepleztek le, akik ilyen sajtótermékekkel házaltak. Őket hosszas vizsgálódás után végül nem állították bíróság elé.⁵² Az egykorú leírások és hatósági jelentések alapján úgy fest, hogy az Egyesült Államokból visszatért rutének politikailag sokkal mozgékonyabbak voltak, bár az elmentek közül csak 25-30%-uk telepedett haza, közöttük hódított „*az igazi s muszka rubeleken dédelgetett pánszlávizmus*”. A szlovákoknak csaknem fele hazajött, és a magyar hivatalosság úgy látta, hogy ők inkább csak fennhéjázók, „tudákosak, *dacosak és impertinensek*”, de nem izgatnak.⁵³ Egy, a korszakból Bártfáról származó tudósítás érdekesen köti össze a magyar nemzeti politika és a sajtó ügyét, eszerint 1890 táján kezdődött egy kis „magyarkodás” a városban a Bártfa és Vidéke című lap megindulásával.⁵⁴

Azonban 1914 és 1915 fordulóján, amikor az orosz csapatok betörték Sáros vármegye három járásába, sőt, néhány hónapra megszilárdult a front a vármegye északi részén, a rutén lakosság – amelyet nagyrészt ki is költöztettek lakhelyéről – „gyönyörű példáját adta a hazaszeretnek, a haza iránt való hűségnek”.⁵⁵ Cserébe a rutén lakosság megkezdhetette a latin ábécé tanulását, amelyet Novák István eperjesi püspök intenciójára kezdtek el terjeszteni a rutén lakosság körében.⁵⁶ A püspöknek arra is gondja volt, hogy lapot indítson a helyi dialektusban és megyei értelmiségiek segítségével elindítsa a „keleti tót” nyelvjárás szisztematikus eltávolítását a nyugatitól: daloskönyvek, füzetes regények, egyéb kiadványok szerkesztésével és kiadásával. Ugyancsak ebbe a cselekvési sorba illeszkedett be az a tény is, hogy 1918-ra már csak magyar nyelvű népiskolák voltak a megyében.⁵⁷ Az oroszok, 1848-cal ellentétben, amikor még lovagias, és magyar szabadság ügyében csaknem pártatlan szereplőként jelentek meg az emlékiratokban (sőt, az orosz cári látogatásnak a XIX. század elején jelentős helyi anekdotakincse volt), 1914-ben már nagyrészt primitív, kulturálatlan népséggént bukkannak fel az emlékiratok lapjain. Leitták a spirituszt a halottakról (toposz vagy tapasztalat? – vetődik fel a kései olvasóban) és Bártfán sarkantyúikkal összehasogatták Bánó Iván lakásának bútorait, elvitték a fehérműt és vadászfegyvereket, de az ezüstökhöz nem nyúltak.⁵⁸

Az evangélikus Collegium (főgimnázium, tanítóképző, jogakadémia) külön egységet alkotott Eperjesen, ahol ugyan működött még római katolikus főgimnázium, görögkatolikus szeminárium és tanítóképző is, ezek híre azonban nem vetekedhetett az evangélikus intézményekével. A Collegium már a reformkorban is a magyar nemzeti mozgalom egyik fontos hadállásaként jelent meg.⁵⁹ Láttuk azonban, hogy 1848 előtt más nemzetiségek is szabadon szervezkedhettek falai között. Ez a helyzet 1867 után változni látszott: az 1870-71-es tanévben még működött a Collegiumban

a „Kolo szláv nyelvművelő egyesület”⁶⁰ 1867-ben pedig még négynyelvű (magyar, szlovák, német és latin) kötettel emlékeztek egy elhunyt tanárra.⁶¹ 1881–1882-ben már „pánszláv agitáció” nyomaira bukkantak a szlovákajkú hallgatók között, amelynek magját két teológus, hét tanítóképzős hallgató, egy gimnazista és egy joghallgató, Marschall Gusztáv, a sejt vezére alkotta. A joghallgatókat tömörítő „Jogásztestület” nyomására ez utóbbit ki is zárták a Collegiumból.⁶² Az ellencsapást nem csak hivatalos szinten szervezték meg: a nyolcvanas évek végén Eperjesre érkező teológushallgatót, Gömör Jánost, tősgyökeres magyar társai arra szólították fel, hogy lépjen be abba a titkos társaságba, amelynek célja a pánszláv mozgolódások szemmel tartása és leleplezése. Gömör, bár utólag elítélte a szervezkedés céljait, mégis gyengének bizonyult és belépett ebbe a magyar szövetségbe.⁶³ 1897-ben ismét szlovák származású teológus- és joghallgatókat csaptak ki az intézetből, mert titokban ápolták anyanyelvüket és elégedetlenségüket nyilvánították a nemzetiségi állapotokkal kapcsolatban.⁶⁴ A kicsapatás nem volt elég: a preparandisták kigúnyolták és leköpködték az eltávolított szlovák teológusokat.⁶⁵ Pedig a szlovák hallgatóknak nem volt könnyű soruk: anyanyelvüket egyáltalán nem használhatták, nemcsak az intézetben, hanem még szállásukon sem. Szlávik Mátyás – aki maga is dobsinai német bányászcsaládból származott –, a szegény sorsú diákoknak szállást adó Ifjúsági Otthon felügyelőtanára *„tót szót nem tűrt theológusai között”*.⁶⁶ A jogakadémián tanított a századfordulót követő években (egészen Kolozsvárra való távozásáig) Réz Mihály, Tisza István Nemzeti Munkapártjának egyik ideológusa, és a nemzetiségi törekvésekkel szemben tanúsított állami erély előharcosa.⁶⁷

A Collegium liberális szellemére jellemző, hogy falai között számosan tanítottak olyanok, akik a fentiekkel ellentétes nézeteket képviseltek. Maléter István (Maléter Pál édesapja), Flórián Károly, Gömör János vagy Obetkó Dezső a századforduló fiatal értelmiségének ahhoz a részéhez tartozott, amely a polgári radikalizmus és a szabadkőművesség irányában kereste a liberális eszmék megújulásának lehetőségét.⁶⁸ 1911-ben, a választójogi törvényjavaslatról alkotott szakvéleményében Maléter úgy látta, hogy *„ami pedig (...) a magyarság szupremáciáját illeti (...), annak biztosítására, oly országban, ahol a lakosságnak majdnem a fele nem magyar nyelvű, nem szolgálhat az elnyomás – mert ez lehetetlen is –, hanem egyedül a megnyerés.”*⁶⁹ Maléter „A magyar történelmi osztályok és a nemzeti eszme” című dolgozatában pedig megvonta a kizárólagos nemzetalkotás jogát és hitét a birtokos nemesiségtől. Egyéb írásaiban is a legszélesebbkörű nemzetiségi szabadság szószólója volt. Ebbéli álláspontját a Collegium tanári karának többsége egyébként nem osztotta. Hozzá kell tennünk, hogy a fent említett értelmiségiek voltak azok, akik az impériumváltás után is a Felvidéken maradtak és jelentős szerepet vállaltak a kisebbségi kultúra szervezésében. Átérezhetjük azonban Maléter csalódását eszményeiben, amikor 1933-ban írott tanulmányának (A magyar kisebbség problémája a Csehszlovák Köztársaságban) gondolatmenetét Réz tételével indította – a szöveget meg is csonkította a cenzúra.⁷⁰ Fiáról pedig kesernyésen állapította meg, hogy *„az én fiam is fana-*

tikus magyar. Ez, barátom, már a levegőben van. Iparkodom ellensúlyozni, de nem sok eredménnyel”⁷¹

5. Új világban

Az impériumváltás egészen sajátos, „sárosi” keretek között zajlott le. A vármegyében, a nyelvhatár felett fekvő vármegyék közül valószínűleg egyedülként a vármegyei tisztviselők közül számosan a helyükön maradhattak, csakúgy mint Eperjes tisztikarában. 1924 és 1928 között pedig Flórián Károly személyében magyar polgármestere is volt a városnak.⁷² (Ennek érdekes tükröképe volt az a tény, hogy a magyarországi féllegális, a felvidék felszabadításáért küzdő szervezetekben volt sárosiak is komoly szerepet játszottak, mint például Bulissa Károly ügyvéd vagy a vármegye főlevéltárosaként ténykedett Dvortsák Győző, a „szlovják nyelv” ideológusa). Ez a visszafogottság azonban nem jelentette azt, hogy különösebb öröm fogadta volna a berendezkedő csehszlovák hatalmat. Még az egyébként nyitott és toleráns Gömör János is mint „gyászmagyarokról” írt azokról, akik szerinte odahagyták a magyar ügyet.⁷³ Egy ismeretlen jelentésíró pedig egyszerűen csak a „becsehelés” szót használta azokra, akik az új hatalom mellé álltak.⁷⁴ Az 1919. júniusában bevonuló magyar Vörös Hadsereget egyöntetű lelkesedés, virágosó, „és a szeretet minden jele” fogadta.⁷⁵ Nagyon hamar bekövetkezett azonban a kiábrándulás, amikor kiderült, hogy a hadsereg egy részét nem nemzeti, hanem ideológiai célok vezetik. A házát visszkapott magyar polgárcsalád ezért ment a Szent Miklós-templomba a cseh legionáriusok visszatérése után, hogy hálát adjon a visszkapott javakért.⁷⁶

A két világháború közötti csehszlovákiai magyar publicisztikában a népszámlálások hitelességét megkérdőjelező gyakori panasz volt, hogy Eperjesen mindössze 937 magyart mutattak ki az 1930-as statisztikák.⁷⁷ Kétségtelen ugyanakkor, hogy például a magyar (vagy a velük szövetségben álló) pártok messze a magyarság számaránya felett teljesítettek a húszas-harmincas évek választásain 8,1 és 17,01% közötti eredményekkel. E kettősségnek több oka van: a nem lezárult identitásválasztás, rejtett zsidó szavazatok, a magyar középosztályi életforma vonzása stb.⁷⁸ Ez az eredmény magyarázatot adhat arra is, hogy miért volt egyedülállóan aktív a két világháború közötti sárosi magyar kultúrélet. Eperjesen működött magyar evangélikus elemi iskola és az evangélikus kollégium főgimnáziumában engedélyezték, hogy az utolsó magyar osztály érettségizhessen a húszas évek második felében. Működtek színjátszók, magyar nyelvű lapok jelentek meg, számos jeles értelmiségi élt a városban (a már említetteken kívül Ásgúthy Erzsébet, Sebesi Ernő, Fábry Viktor és mások), létezett cserkészcsapat és élénk volt a társadalmi élet.⁷⁹ Ebben az összeszűkült, de még mindig jelentős kulturális tőkével rendelkező magyar életvilágban megváltoztak a nemzetiségi érintkezés formái is. Bár a viszonylag kiterjedt magyar birtokosság társadalmi eseményeit – pl. a bálók társasági szerepét átvevő teniszpartikat,

„csitrizsúrokat” – továbbra is a nemzetiségi egyneműség jellemezte, az arisztokrácia erősen demokratizálódott.⁸⁰ Érdemes összevetni Berzeviczy Albert és a vele egy társadalmi csoportba tartozó, kevesebb mint hét évtizeddel később született Bornemisz István emlékezéseit. Az aratóünnepeken, a „kaszatáncon”, esküvőn vagy a falubeli ünnepélyeken való részvétel mind gyakoribbá vált. Sőt megeshetett az a korábban elképzelhetetlennek számító eset, hogy a birtokos részt vegyen a környék cigány regrutáinak bevonulása alkalmából szervezett dínom-dánomon.⁸¹

Az 1920 után született írásokban szinte egységes az a hangütés, amellyel a sárosi „letűnt világot” siratják el. Valóban: az a sajátos, a könnyűségből a gondos kultúraápolásba nemesedett világ, amelyet e szerzők leírtak, eltűnt. Az általa szolgáltatott nemzetiségi modell azonban például tovább élt pl. Borsody István esszéiben, akinek a szlovák-magyar kiegyezésről, Közép-Európáról, federalizmusról vallott nézeteit nagyban befolyásolták az Eperjesen tapasztaltak, a város többnyelvű, türelmes közege.⁸² A toleráns, többnyelvű város „urbánus diskurzusa” így kapott kárpát-medencei jelentőséget, és e beszédmód 1920 után jól harmonizált a vidéki gyökerű emlékiratirodalom hagyományos, atyáskodó nemzetiségképével, amely azonban egyáltalán nem volt rosszindulatú, legfőnnebb lekezelő és kissé lenéző. A hangsúlyt azonban az együttélésre, a közös munkára és érdekekre helyezte mindkét megközelítés. Sároston azonban sem egyik, sem másik beszédmód nem tudta megmenteni.

JEGYZETEK

- ¹ Kiss Gy. Csaba: *Felső-Magyarország, mint irodalmi mítosz*. In uő: *Nyugaton innen, keleten túl*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000, 223.
- ² A fogadtatásról ld. *Mikszáth Kálmán Összes Művei*. VIII. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958, 324-343.
- ³ Ld. például Krúdy Gyula: *A tunya Zathureczky. A bujdosó földesuraságáról. Asszonyok inspekciója*. In uő.: *Pókhálós palackok*. Szerk. Barta András. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1977, 87-98., 351-354., 493-499.
- ⁴ Országos Széchényi Könyvtár – Kézirattár. Levelestár. Teleki Géza Szilágyi Sándornak 1897. augusztus 18-án.
- ⁵ Erre utal Lakatos Éva Mária: *Négy generáció a polgárosodás útján – a báró Berzeviczy-Szmrecsányi család 1830 és 1985 között*. In *Rendi társadalom – polgári társadalom I.*, Salgótarján, 1987, 331-343.
- ⁶ Szmrecsányi Géza: *A skvarka*. Wiko Kö- és Könyvnyomdai Műintézet, Kassa, 1940, 159.
- ⁷ Sasfi Csaba: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú ki-művelése a reformkorban. *Korall*, 2001. 3-4. sz., különösen 31-47. Miskolczy Ambrus: *Nemzetiség és gazdaság: Brassó város „mítosza”*. In *Kötődések Erdélyhez*. Szerk. L. Balogh Béni. Alfa-Press, Tatabánya, 1999, különösen 59-61.
- ⁸ Szabó István: *A magyarság életrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990², 18.
- ⁹ Tóth Sándor: *Sáros vármegye monográfiája*, I. k. Budapest, 1909, 118.
- ¹⁰ Dávid Zoltán: *Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása*. (KSH Népeségtudományi Kutató Intézet – Történeti demográfiai füzetek 14.). Budapest, 1995, 153.

- ¹¹ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban EOL), Irathagyatékok, Gömör-hagyaték, 8 doboznyi rendezetlen irat (8 doboz rendezve), ismeretlen eredetű folyóiratcikk: Gömör János: Sárosi örökség. 72. p. és Tóth: i. m., 120-121.
- ¹² Dávid: i. m., 145.
- ¹³ Berzeviczy Albert: *Régi emlékek*. Révai, Budapest, 1907, 99-100.
- ¹⁴ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közreadja Váczy János. XI. k., Budapest, 1904, 256.
- ¹⁵ Berzeviczy: i. m., 32-61. és Bánó Attila: *Régi magyar családok – mai sorsok*. Gemini, Budapest, 1996, 185.
- ¹⁶ Tóth Sándor: i. m., 113-114.
- ¹⁷ Gömör János: *Tapoly-lucskai és kükemezei Bánó Miklós ifjúsága – Mozaikok Sáros múltjából*. Minerva, Eperjes-Presov, 1934, 19-20.
- ¹⁸ *Vahot Imre emlékiratai*. H. n., 1890², 167.
- ¹⁹ A sáros szlovák nyelvjárásról sok példát hoz Szmracsányi: *A skvarka*, passim és uő.: *Dobry luft*. Kassa/Košice, 1928, passim.
- ²⁰ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*, I. k. Szépirodalmi, Budapest, 1958, 117-120.
- ²¹ Novák István: *Az eperjes-miskolci jogászifjúság diákélete*. Ludvig István nyomdája, Miskolc, 1941, 65-66., 71.
- ²² A Collegiumról ld. Gömör János: *Eperjes és az eperjesi evangélikus kollégium története*. Országos Evangélikus Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1994. A Magyar Társaságról ld. ???.: *Az eperjesi kör*. In *Berzeviczy-emlékkönyv*. Budapest, 1933, ???
- ²³ *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I., 1867-1892*. Szerk. és összeáll. Kemény G. Gábor. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952, 704. p. láb.
- ²⁴ Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – Magyar nemzetiségi politika, 1867-1918*. Kalligram, Pozsony, 1995, 246-247.
- ²⁵ Révai Nagy Lexikona, XVI. k., Racine-Sodoma, Budapest, 1924, Révai, 579.
- ²⁶ Pl. Borsody István: *Eperjes – időszerű városkép*. In uő.: *Európai évek*. Századvég, Budapest, 1991, 15-22.
- ²⁷ Dziák Sándor: *Eperjes topográfiai növekedése és társadalmának átalakulása 1850-től*. Attila nyomda, Budapest, 1915, 45.
- ²⁸ Passuth László: *Az örök Sáros*. In *A tölgyerdőre épült város*. Szerk. és összeáll. Filep Tamás – Gusztáv-Szőke Edit. Dunaszerdahely, 1996, Lilium Aurum, 69. és Borsody: i. m., 19.
- ²⁹ EOL, Irathagyatékok, Szlávik Mátyás-hagyaték, 7. d., Nyomtatványok. *Sáros vármegyének lazi és berniczei Ghillány Imre báró úr ő méltóságának főispáni székbe való beiktatása alkalmából tartott díszközgyűlésében elmondott ünnepi szónoklatok*. Kósch Árpád nyomdája, Eperjes, 1904, 4.
- ³⁰ Erdősi Ferenc: *A Felvidék vasúti fővonalhálózatának kialakulása*. In *A Felvidék történeti földrajza*. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1998, 498-499.
- ³¹ Majdán János: *A helyi érdekű vasútak kiépülése a Felvidéken*. In Frisnyák: i. m., 510., 513.
- ³² Erdősi: i. m., 499.
- ³³ Dziák: i. m., 25-27.
- ³⁴ A problémáról ld. Beluszky Pál: *A Felvidék városhálózata a 20. század elején*. In Frisnyák: i. m., 442-454.
- ³⁵ Gömör János: *Eperjes*. In *Szlovenszkói városképek*. Felsőmagyarország, Miskolc, 1999², 119-120. p.???

- ³⁶ EOL, Irathagyatékok, Szlávik Mátyás-hagyaték, 7. d., Nyomtatványok. *Sáros vármegyének lazi és berniczei Szinyei Merse István úr ő méltóságának főispáni székbe való beiktatása alkalmából tartott díszközgyűlésében elmondott ünnepi szónoklatok*. Kósch Árpád nyomdája, Eperjes, 1897, 7.
- ³⁷ *Szinyei Merse Pál (1902-1958) emlékezése nagyapjára*. In *A Majális festője közléről*. Vál., szerk., összeáll. Szinyei Merse Anna. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 310.
- ³⁸ Gömör: *Bánó Miklós...*, 18.
- ³⁹ Szmrecsányi: *Dobry...*, 12.
- ⁴⁰ Pulszky: i. m., 47.
- ⁴¹ Berzeviczy: i. m., 101.
- ⁴² Uo., 129.
- ⁴³ Uo., 169.
- ⁴⁴ Uo., 224.
- ⁴⁵ Bánó Iván: *Hej, boldog vadászdíők!* Kassa, é. n. [1942], 98-101.
- ⁴⁶ Uo.: 74-77. p., 97-98.
- ⁴⁷ Dr. Atlasz Miklós: *Az élet forrásai*. Tel-Aviv, 1968, 35.
- ⁴⁸ Uo., 31-32.
- ⁴⁹ Emlékét 1997 óta háromnyelvű (angol, héber, szlovák) emléktábla örökíti meg a bártfafürdői Astoria szálló bejáratánál.
- ⁵⁰ Atlasz: i. m., 34.
- ⁵¹ Uo., 13-14.
- ⁵² *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1900-1903*. III. k. Szerk. és összeáll. Kemény G. Gábor. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963, 162-174.
- ⁵³ Uo., 242-243., 581-582. p. Valamint Vázlatképek a kisszebeni választókerület közel öt éves múltjából – Kiadta a Hodossy-párti papság. Eperjes, 1905, Kósch nyomda, 10. p. A kívándorlásról pedig ld.: Polányi Imre: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón, 1895-1905. Budapest, 1987, Akadémiai, 192-197. p.
- ⁵⁴ Arányi Jenő: Szent Egyed templomának árnyékában. Prágai Magyar Hírlap, 1926. január 3., 11. p.
- ⁵⁵ Dvortsák Győző: Sáros földje 1914-1915. Eperjes, 1916, Kósch Árpád nyomdája, 38. p. Vö: EOL, Gömöri-hagyaték, 1. doboz, Felolvasás 1916. május 1-én az eperjesi Széchenyi Körben az orosz betörésről.
- ⁵⁶ Kemény G. Gábor: *Iratok...* VII. k., Budapest, 1999, MTA TTI, 58., 67. sz.
- ⁵⁷ Dessewffy István: *Nemzeti kultúrafeladatok az északkeleti hegyvidéken*. Eperjes, 1918, 5., 7-10.
- ⁵⁸ Berzeviczy: i. m., 49-53. p., Szmrecsányi: *Dobry...*, 11. p., Bánó: i. m., 157-158. p., Szmrecsányi: *Dobry...*, 171.
- ⁵⁹ Vö. Vahot: i. m., 125-184.
- ⁶⁰ Novák: i. m., 164.
- ⁶¹ Krajzell András emlékűnnepély. Eperjes, 1867, Staudy Antal nyomdája. (EOL, Szlávik-hagyaték, 7. doboz, Nyomtatványok)
- ⁶² Novák: i. m., 161-162.
- ⁶³ Gömör János: *Emlékeim egy letűnt világról*. Szépirodalmi, Budapest, 1964, 70.
- ⁶⁴ Novák: i. m., 163. p.
- ⁶⁵ Gömör: *Emlékeim...*, 85. p.

- ⁶⁶ Gömör: *Emlékeim...*, 70. p. és Dr. Bruckner Győző: *Dr. Szlávik Mátyás emlékezete*. (A Tiszai Ág. Ev. Egyházkerület Miskolci Jogakadémiájának Arcképcsarnoka 6.) Ifj. Ludvig István nyomdája, Miskolc, 1937, 7.
- ⁶⁷ Réz tanítványa volt Eperjesen Kozma Miklós, későbbi MTI-vezér, belügyminiszter, kárpátjai kormányzói biztos is.
- ⁶⁸ Gömör: *Emlékeim...*, 102-104. Vö. EOL, Gömör-hagyaték, 2. doboz, Az eperjesi Thököly Szabadkőműves Páholy munkakönyvei 1900-1906.
- ⁶⁹ Idézi: Zsedényi Béla: *Maléter István dr. emlékezete*. (Arcképcsarnok 1.) Ifj. Ludvig István nyomdája, Miskolc, 1934, 10.
- ⁷⁰ Maléter István: *A magyar kisebbség problémája a Csehszlovák Köztársaságban*. In: *Vagyunk és leszünk – A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918-1945*. Szerk. és összeáll. Fazekas József. Pozsony, 1993, Kalligram, 62-99.
- ⁷¹ Maléter István levele Jászi Oszkárhoz, 1933. június 7-én, Eperjesről. In *Duna-völgyi barátságok és viták*. Szerk. és összeáll. Litván György és Szarka László. Gondolat, Budapest, 1991, 215.
- ⁷² Ld. Dr. Bruckner Győző: *Dr. Flórián Károly emlékezete (1878-1941)*. Ludvig István Könyvnyomdája, Miskolc, 1941, 4.
- ⁷³ EOL, Gömör-hagyaték, 1. d., Vöröss Sándor fogsága, 1919. június 8-i bejegyzés.
- ⁷⁴ *Magyarok kisebbségben és szórványban*. Főszerk. Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995, 30.
- ⁷⁵ EOL, Gömör-hagyaték, 1. d., Vöröss Sándor fogsága, 1919. június 9-i bejegyzés. Ónody Olivér: A Miniszterelnökség és annak régi nemzetiségi politikája. *Valóság* 1997. 4. sz. 81.
- ⁷⁶ Ónody: i. m., 81. p.
- ⁷⁷ Borsody: i. m. és Duka Zólyomi Norbert: *Szórványmagyarok*. In Fazekas: i. m., 237-247. Gömör: *Eperjes*, 121-122.
- ⁷⁸ Angyal Béla: A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között. *Fórum*, 2001. 1. sz. 28., 30-43.
- ⁷⁹ A cserkészekről ld. Zeman László: Adalékok egy cserkészcsapat történetéhez. *Fórum* 2000. 3. sz. 91-104.
- ⁸⁰ Ónody: i. m., 80.
- ⁸¹ Bornemisza István: *Egy letűnt világ tanúja emlékezik*. Bratislava/Pozsony, 1997, 118-123.
- ⁸² Vö. Borsody István: *Amerikai évek*. Osiris, Budapest, 2000, 448., 381-408.

Kisebbségi identitáskeresés Lengyelországban az 1990-es években

Bevezető

1997-ben egy másodfokú lengyelországi bíróság precedens nélküli módon a német alkotmány 116. cikkelyére utalt egy lengyel kisebbségi szervezet bejegyzésének megtagadásában hozott ítéletében. Az idézett cikkely azt határozza meg, kit tekint a német jogalkotás német nemzetiségűnek. Az ügyben az volt a precedens nélküli, hogy egy független, szuverén állam bírósága egy másik független állam alaptörvényére hivatkozott.

A katowicei vajdasági bíróságra beadvány érkezett a Sziléziai Nemzetiségű Szövetség bejegyzése ügyében, ennek elkészítői hivatkoztak a cseh példára, hiszen az 1991-es csehszlovák népszámlálás alkalmával több tízezen „sziléziai nemzetiségűnek” vallották magukat. A bíróság nehéz helyzetbe került, hiszen ha tényleg bejegyzik a szervezetet, akkor a lengyel jog formálisan elismeri a sziléziai nemzetiség létezését. A szervezetet a bíróság bejegyezte, de a határozatot a vajda megtámadta, amely ellen a szervezet vezetői fellebbezést nyújtottak be. A hosszadalmas jogi procedúra végén a Legfelső Bíróság tette fel az i-re a pontot: 1998 márciusában a testület megállapította, hogy sziléziai nemzetiség nem létezik, s ezért a szervezetet törvényellenesen jegyezték be. Indoklásukban utaltak az identitás szabad választásának lehetőségére, de leszögezték, hogy választani csak a létező nemzetek közül lehet.¹ Az esettel kapcsolatosan a lengyel sajtóban heves polémia zajlott: vajon lehet-e sziléziai nemzetről, nemzetiségről beszélni? Ez az eset csak egy volt a sok közül: a többségi lengyel társadalomnak tudomásul kellett vennie, hogy az 1990-es években a homogén nemzetállam mítosza megdőlt, az addig láthatatlan kisebbségek hosszú évtizedekig tartó csönd után (újra) hallatták hangjukat.

A lengyelországi kisebbségek számára a rendszerváltás nem csak a szabadságot hozta meg, hanem annak a lehetőségét is, hogy az addig elszenvedett politikai, társadalmi, nyelvi megkülönböztetést fel-, illetve ledolgozzák, és egyben újra kellett fogalmazniuk a közösségeik számára a „hogyan és merre tovább” kérdését. Tudjuk jól, hogy a két világháború közötti Lengyelország egyik, ha nem a legfontosabb megoldatlan problémája az ország lakosságának egyharmadát kitevő nemzeti kisebbségek helyzete volt. A második világháború alatt és után nem sokkal (háborús veszteség, repatriáció, lakosságcsere, kitelepítés következtében) a lengyel állam gyakorlatilag homogén nemzetállammá vált, de a határain belül maradt több százezer főt számláló német, ukrán, belarusz, litván, szlovák, cseh nemzeti közösség.

A Lengyel Népköztársaság nemzetiség politikája álságos volt – mert internacionalizmust hirdetett, de valójában asszimilációt folytatott, már amennyiben a hatóságok tudomást vettek a kisebbségek létezéséről és e kérdést nem próbálték a szőnyeg alá söpörni. Az 1944 és 1989 között terjedő korszakban – a belpolitikai céloknak és a külpolitikai helyzetnek megfelelően – változott a kommunista állam nemzetiségi politikája. A hatalom – a nagypolitika szintjén legalábbis – egyszerűen nem vett tudomást a kisebbségek létezéséről, aminek a legkíméletlenebb példája a Lengyel Egyesült Munkáspárt Politikai Bizottságának 1976-os határozata, amely kimondta: Lengyelország egynemzetiségű állam. Az 1970-es és főleg az 1980-as években a kisebbségek valamelyest láthatóvá váltak, de a helyzetüket egy szakértő az akvárium halakhoz hasonlította: lehet, hogy valaki látta őket kiabálni, de ebből semmi sem hallatszott. Ez minden kisebbségi csoportra jellemző volt, de helyzetük drámaisága különbséget egymástól.² 1989 előtt a kisebbségek helyzete azonban annyiban hasonló volt, hogy a szocialista társadalom építése alatt és után rájuk a teljes beolvadás várt, s a specifikus lengyel szituáció (a második világháborút követően a homogenizáció felé mutató és azt sokszor drasztikus katonai erővel végbevitt folyamatok következtében) igen kemény, kettős – politikai, társadalmi – nyomás alatt tartotta a kisebbségi csoportokat. A hatalom alsóbb döntéshozó testületi, amennyiben észlelték a nemzetiségeket, csak az etnikai folklór szintjén szerették volna tartani a kisebbségi aktivitást, mindehhez felhasználva a főleg 1956-ot követően létrejött, rendszerhű kisebbségi szervezeteket.

Az 1989-et követően, a politikai változásokkal együtt, a lengyelországi kisebbségek az ébredésének első fázisa a vallási életük aktivizálódásában mutatkozott meg, s ez főleg ott jelentkezett, ahol a nemzeti-nyelvi különállás a vallási különbséggel is párosult (pl. az ortodox belaruszok és ukránok esetében). Ezzel párhuzamosan a társadalmi önszerveződésük foka megnövekedett: a régiek mellé – helyi, illetve országos szinten egyaránt – újabb kisebbségi szervezeteket hoztak létre. Megváltozott az állam viszonya is: 1989 után a kisebbségek a társadalom elismert és ami fontosabb, támogatott részei lettek, elismerték azon jogukat, hogy ápolják és fejlesszék anyanyelvüket, kultúrájukat, hagyományaikat.³ A megváltozott idők szimbóluma lett, hogy a belügyminisztériumból a kultuszminisztériumba helyezték át a kisebbségi ügyek intézését, s ez azt vetítette előre, hogy megszűnt az állam ellenőrző, irányító szerepe. Az első „félszabad” választásokat követően (1989 júniusa) az új Szejmben létrejött a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Bizottsága, és az első nem-kommunista miniszterelnök, Tadeusz Mazowiecki kijelentette, hogy Lengyelország egyben a nemzeti kisebbségek hazája is. Ezzel a gesztussal mintegy elismerte a kisebbségek létét és e kérdés kezelése polgárjogot nyert politikai, jogi értelemben. Azt is meg kell jegyezni, hogy az európai struktúrákhoz való csatlakozás (EU, NATO) megköveteli (az etnikai) konfliktusok elkerülését és a szomszéd országokkal való megegyezést; ebben a kontextusban szerepet játszottak, ha nem is nagyot, a lengyelországi nemzeti kisebbségek.

A lengyelországi kisebbségek számát igen nehéz megbecsülni, ugyanis az 1950-ben, 1960-ban, 1978-ban és 1988-ban tartott népszámlálások során nem kérdeztek rá a nemzetiségre vagy az anyanyelvre, így csak megközelítő adatokra támaszkodhatunk. A legnagyobb lengyelországi kisebbségi közösség a németek, létszámukat 300-400 ezer fő közöttire tehetjük. Nagyon sokan az opolei, a katowicei és a kis-lengyelországi vajdaságban élnek. Az ukránok számát mind a lengyel hatóságok, mind az ukrán szervezetek 250 és 300 ezer fő közé teszik, szétszórva találhatók meg Észak- és Észak-Kelet-Lengyelországban (Nyugat-Pomerániai, Pomerániai és Warmiai-Mazúriai vajdaság), valamint nyugaton (Alsó-Sziléziai vajdaság). A belaruszok az ország észak-keleti felén élnek (Podláziai vajdaság), 200-250 ezres nagyságban. A litvánok szintén ebben a vajdaságban találhatók meg, de sokkal kisebb létszámmal, mintegy 15-20 ezren lehetnek. A szlovákok délen, Árva és Szepesség vidékén élnek, 20 ezres létszámban, míg a csehek 2-3 ezer főnyi közössége nagyjából egy településre (Zelów – Łódź városától nem messze) koncentrálódik.⁴ A cigány lakosság létszáma pár tízezerre tehető, szétszórva találhatók meg. A történelmieknek is nevezhető kisebbségek mellett az 1990-es években megjelentek a kínaiak, a vietnámiak és a FÁK-országokból elszármazottak.⁵

A felsorolásból is látszik, hogy alapvetően különbözik a lengyel kisebbségek helyzete, hiszen a felsoroltak nagy része más-más nagyságú; vannak olyan nemzeti-ség, amely az egész ország területén szétszórva található meg (pl. az ukránok), de van olyan is, amely egy térségre koncentrálódik (pl. a litvánok vagy a németek). A cigány kisebbség például nem rendelkezik anyaországgal, míg a németek vagy a litvánok határmenti helyzete lehetővé teszi az anyanemzettel való intenzív kapcsolattartást. Többé-kevésbé mindegyikükre jellemző, hogy inkább vidéken, falun élnek, emiatt nem rendelkeznek jelentős értelmiségi réteggel. A kisebbségeket illetően meg kell jegyezni, hogy a lengyel társadalomba mélyen beleivódott a barát-ellen-ség kép: míg a németek és az ukránok sokáig a lengyel államra és nemzetre veszélyes elemként jelentkeztek (különösen a második világháború alatt és nem sokkal utána), addig a többség számára a belaruszok nyugodt, senkinek sem ártó közösségnek mutatkoztak.⁶

A kisebbségek jogi, politikai helyzete

Mivel Lengyelországban eddig nem született meg külön kisebbségi törvény, ezért csak a kisebbségekre (is) vonatkozó egyéb törvényekkel, megállapodásokkal kell kezdenünk elemzésünket. A lengyel országgyűlés alsóháza 1997. április 2-án fogadta el és május 27-én tartott népszavazás erősítette meg az új alkotmányt, amely október 17-én lépett életbe. A kisebbségi törvény hiányában az alkotmány a kisebbségeket érintő passzusait tarthatjuk mérvadónak a jogi szabályozottságot illetően. Az alkotmány 35. cikkelye kimondja:

1. *A Lengyel Köztársaság biztosítja a nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó, lengyel állampolgárságú személyek számára, hogy megőrizték és fejlesszék nyelvüket, szokásait és hagyományait, valamint kultúrájukat.*
2. *A nemzeti és etnikai kisebbségeknek joguk van saját oktatási, kulturális, illetve vallási identitásuk megőrzését szolgáló szervezetek létrehozására, valamint, hogy részt vehessenek a kulturális identitásukat illető kérdések megoldásában.*

Találunk más passzusokat is, amelyek közvetve vagy közvetlenül érintik a kisebbségi közösségeket: pl. 27. cikkely kimondja, hogy Lengyelországban a hivatalos nyelv a lengyel, de ez a pont „nem sértheti a kisebbségek azon jogait, amelyek a nemzetközi szerződésekből következnek”. A 13. cikkely megtiltja olyan politikai vagy szervezet létrehozását, amely nemzetiségi vagy faji gyűlöletre uszít, a 25. cikkely pedig deklarálja az egyházak és felekezetek közötti egyenlőséget. A 32. cikkely kimondja az állampolgárok jogegyenlőségét és a diszkrimináció tilalmát.⁷

A lengyel állam az alkotmányon kívül a kétoldalú nemzetközi szerződések kisebbségi klauzuláiban védelmet biztosít a kisebbségei számára, ugyanakkor ez jogi keretet nyújt a határon túl élő lengyel kisebbségeknek is. Lengyelország 1991 és 1994 között 13 szomszédjával és más, térségünkhöz tartozó országgal kötött olyan nemzetközi szerződést, ahol találkozunk a kisebbségeket érintő passzusokkal. A következő kétoldalú alapszerződések érintették közvetlenül a lengyelországi kisebbségeket: Német Szövetségi Köztársaság (1991. június 17.), Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság (1991. október 6.), Ukrán Köztársaság (1992. május 18.), Orosz Föderáció (1992. május 22.), Belarusz Köztársaság (1992. június 23.), Litván Köztársaság (1994. április 26.). Az állami kötelezettség vállalást jelentő passzusok a következő jogokat biztosítják a kisebbségek számára: az anyanyelv tanulásának lehetőségét és ennek a magán- és a közéletben való szabad használatát; a vezeté- és a keresztnév anyanyelven történő bejegyzését; a szabad vallásgyakorlatot, s itt az anyanyelv használatát; kisebbségi szervezetek, társaságok alapításának és fenntartásának szabadságát; az adott kisebbség tagjaival, illetve más országok állampolgáraival való akadálytalan kapcsolattartást. Ezen felül az alapszerződések – jogi szinten – kimondják, hogy egy kisebbséghez tartozó személyt akaratlan ellenére nem lehet asszimilálni. A szerződések megerősítették a határok megváltozhatatlanságát (ennek főleg Németország esetében volt nagyobb jelentősége) és a status quo fenntartását.⁸ A szerződések érdekességei közé kell számíthatnunk, hogy az alanyok (tehát maguk a kisebbségek) különbözőképpen lettek definiálva: nemzeti kisebbségről van szó a cseh-szlovák, ukrán, belarusz, litván alapszerződés esetében, és csak a litvánokkal és a németekkel megkötött egyezmény határozza meg pontosan, ki tartozik a lengyelországi litván, illetve német és a litvániai és németországi lengyel kisebbség közé. A német-lengyel megállapodás esetében elég ellentmondásos módon nem lett kölcsönösen meghatározva a kisebbségi személyek csoportja: a szerződés a Lengyel Köztársaság területén élő, lengyel állampolgársággal bíró *német kisebbségről* beszél, míg Németország esetében az ott élő, német állampolgárságot birtokló *lengyel származású személyekről*.⁹

A politikai változások magukkal hozták azt is, hogy a kisebbségek politikai akarukat, törekvéseiket meg tudták jeleníteni országos és helyi szinten egyaránt – a demokratikus választásokon való részvétel által. Az 1989-es „főlszabad” választásokon a kisebbségi szervezetek még nem vehettek részt.¹⁰ Az 1991 októberi választások alkalmával a kisebbségi szervezetek öt választási bizottságot indítottak: Német Kisebbség (132 ezer szavazattal – 1,1% – 7 helyet szerzett az alsóházban); Ortodox Választási Bizottság (13 ezer szavazat – 1 hely); Belarusz Választási Bizottság (5 ezer szavazat, nem szerzett mandátumot); Kisebbségek Választási Blokkja (30 ezer szavazat, nem szerzett mandátumot). A valamely kisebbséghez tartozó jelöltek 20 választási listán indultak, és 187 ezer szavazatot kaptak összesen – ez a leadott szavazatok 1,67%-át és 7 alsóházi, illetve 1 szenátusi helyet jelentett egyben. Valószínűsíthető, hogy a kisebbségi közösségek tagjainak közel fele adhatta voksát saját jelöltjeire.¹¹

1993 májusában megváltozott a választási törvény (megemelték a pártok és a választási szövetségek számára a küszöböt), de ez érdemben nem befolyásolta a kisebbségi esélyeket. A szeptemberi választáson a kisebbségeket 6 választási bizottság képviselte (öt német és egy belarusz) és három személy küzdött egyéni jelöltként a szenátusba való bejutásért. Az öt német listára végül 110 ezren, a belaruszra 10 ezren voksoltak: ez négy alsóházi mandátumra volt elegendő és egyúttal egy német nemzetiségű szenátort is megválasztottak. A leadott szavazatok 0,87%-át kapták meg a kisebbségi listák. Ez a választás annyiban különbözött a két évvel azelőttitől, hogy ezúttal nem alakult ki közös kisebbségi választási blokk, s ebből kifolyólag csak vajdasági szinten szállhattak versenybe a nemzetiségek, valamint kevesebb listás szavazatot gyűjtöttek össze.¹²

1997 szeptemberében megtartott választásokon nem sikerült a kisebbségi listákon (ezúttal hat német és egy belarusz, amelyekre összesen 93 ezer szavazatot adtak) parlamenti képviselőt bejutatni a törvényhozásba, de a pártlistákon bekerültek nemzetiségi képviselők (Szabadság Unió – UW – egy ukrán; Demokratikus Baloldali Szövetség – SLD – egy belarusz; továbbá két német nemzetiségű egyéniben).

A nemzetközi jogban ismert kisebbségi autonómia nem létezik Lengyelországban, azt csak részben tudja helyettesíteni a helyi önkormányzatok intézménye. Amennyiben az adott nemzetiség többségbe jut az önkormányzatban, részleges „helyi autonómiát” valósíthat meg. A koncentrált elhelyezkedésük miatt a németek pályázhatnak ilyesfajta autonómia elnyerésére: az 1994-es önkormányzati választások során 26 önkormányzatban többségbe kerültek, 38-ba pedig képviselőket delegálhattak; a belarusz kisebbség csak két településen kapott helyi önkormányzati helyet, akárcsak a litvánok. Az ukránok 31 önkormányzati képviselői mandátumot mondhattak a magukénak. Az 1998-as önkormányzati voksolás során a németek 41 önkormányzatba jutottak be és 29-ben szereztek többséget, az opolei szjezmik (vajdasági parlament) 45 helyéből 13-át mondhattak magukénak. A belaruszok három önkormányzatban képviseltetik magukat.¹³

A lengyelországi kisebbségi ügyekkel – hivatalból – a következő minisztériumok foglalkoznak: oktatási minisztérium – koordinálja a kisebbségek anyanyelvi

oktatását; nemzeti örökség minisztériuma – a kisebbségi szervezetek kulturális tevékenységének, nemzetiségi médiának támogatása; külügyminisztérium – a nemzetközi kérdéseket illetően foglal állást, főleg a szomszédos országok vonatkozásában; belügyminisztérium – az állampolgári kérdésekkel foglalkozik, a kereszt- és vezetéknevek használata. A 1998 februárjától a nemzeti örökség minisztériumán belül működik a Kisebbségek Kormányzati Hivatala, fő feladatai közé tartozik a kisebbségeket érintő információk gyűjtése, a kisebbségi és a nemzetközi szervezetekkel, illetve a helyi önkormányzatokkal való kapcsolattartás. Amennyiben a kisebbségi jogok sérülnének, a Hivatal feladata, hogy az ügyben állást foglaljon és próbálja orvosolni azt.

Eseti példák az identitáskeresésre

Az alábbiakban három lengyelországi nemzetiségi közösséget vizsgálok meg közelebbről: a németeket, a litvánokat és a belaruszokat. Mindhárom közösséget az ún. határmenti csoportokhoz lehet sorolni, és bár mindegyikük rendelkezik anyaországgal, csak a németek és a litvánok számíthatnak politikai, erkölcsi és részben anyagi támogatásra az anyanemzettől. A belaruszok esetében gyakorlatilag meg lehet kérdőjelezni a nemzet és az állam létezését. A nyelvhasználat esetében ellenben csak a litvánok egységesek. Az 1990-es esztendőkből a németeknél a nyelvtanulás, míg a belaruszok esetében a nyelvvesztés folyamata figyelhető meg.

A németek (autochtonok)

Ha megnézzük a lengyelországi német kisebbség utóbbi tíz évének történetét, érdekes és meghökkentő következtetéseket vonhatunk le. Megfigyelhetjük hogyan, milyen eszközökkel születik újjá egy nemzetiség a 20. század végén az új utakat kereső poszt-kommunista társadalomban. Mivel a német kisebbség 90%-a a dél-nyugat-lengyelországi Felső-Szilézia területén, Opole városában és környékén lakókat jelenti, ezért az elemzésünk nagyjából rájuk vonatkozik.

De vajon kik ők? A 20. század folyamán legalább kétszer változtathattak nemzeti identitást. Miért akar ez a több százezres lélekszámú közösség német identitású lenni, miközben alapvetően sem nyelvén, sem vallásában, sem kultúrájában nem különbözik a környező többségi lengyel társadalomtól? Megállapíthatjuk, hogy az 1990-es években az addig elfojtott, eltitkolt azonosságtudat került a felszínre. A kérdés banálisnak hangozhat, de tisztáznunk kell, kit tekinthetünk ma Lengyelországban német nemzetiségűnek. A szakirodalom többféle választ tart lehetségesnek: olyan etnikai németek, akiket a második világháborút követően nem telepítettek ki a lengyel hatóságok; a részben ellengyelesedett német telepesek leszármazottai, akik mostanság tértek vissza a gyökereikhez; a Volksdeutschok, illetve azok leszármazottai (gyerekek, unokák); olyan személyek, akik valamilyen módon kötődnek a németiséghez, de ezt dokumentumokkal nem tudják bizonyítani; az sziléziai autochton lakosság (tehát olyan szláv származású személyek, akik a történelem folyamán kapcsolatba kerültek a német kultúrával és azt többé-kevésbé elfogadták).¹⁴

Az autochton lakosság genezisééről is megoszlik a szakemberek véleménye. Egyesek úgy gondolják, hogy ők az ősidők óta a területen élő lengyelek, mások szerint az autochtonok németek, a harmadik álláspont szerint ők a betelepített németek leszármazottai, esetleg az ellengyelesedett németek utódai. A legvalószínűbb magyarázat az lehet, hogy a sziléziai autochtonok lakosság az itt élő lengyelekből és a betelepült németekből jött létre. Egy új etnikai-nyelvi közösség alakult ki belőlük, amely a lengyeltől és a némettől eltérő kultúrát alakított ki, merítve mindkettő elemeiből. Azt lehet mondani, hogy a sziléziai kultúra a lengyel és a német keveréke, de egyben már belső sajátosságokkal is rendelkezik. Ami közös a lengyel kultúrával: a kulturális motívumok és a nyelv alapvető azonossága, a németiséghez viszont sziléziai lakosságot a sok évszázados múlt és a civilizációs közösség köti.

A sziléziaiak jellegzetes határmenti csoport, fizikai és amint említettük, kulturális értelemben is.¹⁵ Ne feledjük el, hogy Szilézia mind a Német Birodalomban, mind a lengyel államban a „végeken” helyezkedett el. Helyzetüket külön nehezítette, hogy a két szomszédos nemzet történelme folyamán legtöbbször ellenséggént állt egymással szembe, különösen a 20. századot terhelte meg a fájdalmas és véres német-lengyel konfliktus. A sziléziaiak állandó választási kényszerhelyzetben éltek: a németek őket németekké, míg a lengyelek lengyelekké akarták tenni. Sok, egymást keresztező folyamat következtében a sziléziaiak a 20. század végére németekké akarnak válni, de ugyanakkor nem akarnak lemondani a regionális tudatukról.¹⁶

A sziléziaiak életében és azonosságtudatuk fejlődésében, formálódásában a második világháborút követő időszak a töréspont. A nagyhatalmi megállapodások részeként a lengyel állam megszerezte a Német Birodalom keleti vidékeit, így egész Sziléziát (ezek voltak az ún. „Visszaszerzett Területek”). A helyi lakosokban az impériumváltás mélyreható politikai, társadalmi és mentális folyamatokat indított el, s mindez a verifikációval függött össze. Az új lengyel hatalom az évszázadok óta itt élő lakosságot nemzeti szempontból ellenőrizte, azaz verifikálta. Az ellenőrzés 1945 márciusában kezdődött, s ez a német nemzetiségűnek elismert személyek kitelepítésével párhuzamosan haladt. A verifikált lakosság – ellenben a német nemzetiségűekkel – lengyel állampolgárságot szerzett, s ezzel a lengyel állam teljesjogú tagja lett. A verifikáció során a lengyel kormány arra törekedett, hogy a Visszaszerzett Területek minél nagyobb számú autochton lakosságot mutasson ki, mert ezzel a határváltás ideológiai alapját lehetett megalapozni: a hivatalos felfogásban az itt élők lengyelnek minősültek, azaz a lengyel állam „megszabadította” őket a német uralomtól.¹⁷ Az autochton lakosság különböző módon tekintette magáénak a német kultúrát, nyelvet, ami értelemszerűen megnehezítette a hatóságok helyzetét. A verifikáció során sok hiba, visszaélés történt, s ezek sok esetben az ellenőrzést végrehajtó bizottságok tagjainak tájékozatlanságából vagy megvesztegethetőségéből, politikai okokból vagy személyes bosszú, vagyonszerzési célból fakadtak.¹⁸ A helyiek idegenkedését fokozta az a tény, hogy a helyi adminisztrációba olyanok kerültek, akik vagy nem értették a sziléziaiak problémáit, vagy figyelmen kívül hagyták azokat. Sokszor a volt keleti területekről (ún. Kresy) érkezett (pontosabban elűldözött) személyek kerültek ilyen

pozícióba, és a neofiták buzgóságával kérték számon a sziléziaiak lengyel nemzetiségét. A keletről érkezettek szemében az autochton lakosság németnek számított, tehát értelemszerűen a helyiek árulóknak és náci kollaboránsoknak minősültek.¹⁹ A sziléziaiak új hazájuktól eleinte üldözést, terrort és bizonytalanságot kaptak.

A konszolidációt követően gyorsan elkezdődött a terület polonizációja: az utca neveket lengyelesítésén kívül a folyamat mélyen a személyes szférába is behatolt: a keresz- és családneveket is lengyelre kellett változtatni, az iskolákból kitiltották a német nyelvet és helyére a lengyel irodalmi nyelv került, ami maga után vonta a sziléziai dialektus lenézését, perifériára való szorítását. Mindez a sziléziai kultúra erőszakos „egységesítését” jelentette, s a helyiek új hazájuktól új azonosságtudatot kaptak.²⁰

A verifikáció a sziléziai társadalmon belül is mély választóvonalat húzott: a ma élő legidősebb generáció Német- és Lengyelország között él, ők azok, akik még német iskolákban tanultak, s a fiatal korukból származó dokumentumokkal bizonyítani tudják „német származásukat”, s így igényelhetik a német állampolgárságot. A középgeneráció számára a kiinduló állapot a „sziléziaiságuk”, ők támogatják legaktívabban a jelenleg működő német kisebbségi szervezeteket. A fiatalok kettős nemzettudattal rendelkeznek, ami náluk a „nemzeti kérdés” pragmatikus megközelítést is jelenti, sokan német állampolgársággal rendelkeznek, s ezért a határ túlsó oldalán legálisan vállalhatnak munkát.²¹

A német kisebbség újjászületése mindenekelőtt a kisebbségi szervezetek megjelenésében mutatható ki, amelyek 1989 után gombamód megsaporodtak. A neveikben előfordulnak a „német származású” vagy egyszerűen a „német” jelző, avagy a regionális kötődés („sziléziai”, „mazúriai”). 1996-ban a német nemzetiség 70 szervezettel rendelkezett, amelyeknek a tagsága 300 ezer főt tett ki.²² Ezeknek a szervezeteknek a tagsága javarészt az autochton lakosságból került ki.

E szervezetek taglétszáma alapján úgy tűnhet, hogy könnyen meg lehet becsülni a lengyelországi német kisebbség létszámát, de ez a módszer nem mindig célravezető. A jelentkezőnek a szervezetbe való belépéskor egy kérdőívet kell kitöltenie, ahol rákérdeznek a származására, ugyanakkor azt bizonyítani nem szükséges, elegendő, ha valamilyen módon kötődik a német kultúrához, nyelvhez. Egy személy természetesen több kisebbségi szerveződés tagja is lehet párhuzamosan. A német kultúrához való ragaszkodásukat nem csak tagsági igazolvánnyal lehet demonstrálni: erre a német műholdas tv-adás, a németországi szezonális munka is lehetőséget kínál.²³

A német etnikai ébredésnek sok érdekes mozzanata jelentkezett, de ezek közül ki kell emelni az ún. emlékművekért folytatott „háborút”. Ez a lengyel hatóságok és a sziléziaiak között az első és a második világháborús emlékhelyek okán robbant ki, amelyek azon helyi férfiak számára állított emléket, akik a távolabbi frontokon harcoltak és estek el, mint a német hadsereg katonái. Ezek az emlékművek a városközpontban, az út, a templom mellett, ritkábban a temetőben helyezkedtek el. Ezek rendszerint tömbalakú, kőből faragott művek voltak, rajtuk az elesettek nevei és a követ-

kező feliratok: „A Hazáért harcoltak – örök dicsőség nekik”; „Az igazságtalanság és az erőszak áldozatainak”; „Az elesett hőseinknek”. Szerepelt még az emlékművön a sziléziai település nevének német változata (tehát ezt arra az időre vonatkoztatták, amikor még Felső-Szilézia Németország része volt) és a német vaskereszt. Hozzá kell ehhez tenni, hogy szinte mindegyik emlékművet hatósági engedély hiányában állították fel. Mind az emlékművek felállítása, mind a rajtuk lévő felirat mélyen sértette a lengyelek érzelmeit, hiszen sokukban még él a német megszállással járó kegyetlenkedések emléke. Sokszor az említett műveket vandál módon megrongálták.

A helyi kisebbség érvelése a következő volt: azok a személyek, akiknek az emléket ezeken a helyeken ápolják, nem nácik voltak, hanem idevalósiak – nagyapák, férjek, apák. Ezen kívül ki nem mondott cél volt az is, hogy az emlékművek felállításán és láthatóvá tételén keresztül kívánták a sziléziaiak bizonyítani a régió német jellegét, magyarán a nem kizárólagos lengyel voltát. Az ilyenfajta emlékezés segített az autochton lakosságnak feldolgozni a második világháborús traumákat és – részben – orvosolni a sérelmeket. Jelezni akarták, hogy a történelmi múlt nem csak a lengyeleké, hanem az övék is és sokkal régebben vannak jelen a területen, mint az „anyaországi” lengyelek.

A vita végül kompromisszummal zárult: 1993-ben az opolei vajda bizottságot hozott létre, amely rendezte a konfliktust. A vaskeresztek lekerültek és azokat kereszt váltotta fel, a régi német elnevezés helyére a ma használatos lengyel településneveket vették be.²⁴

De mégis miért akarnak a sziléziaiak, akik a jellegzetességeik miatt akár a lengyel nemzet etnikai közösségébe is be lehetne sorolni, német nemzetiségűvé lenni? A kérdésre már részben válaszoltunk: az autochton lakosság a helytelenül és sokszor erőszakosan megszervezett verifikáció során túlonként sok sérelmet szenvedett el, s a folyamat során több lengyel nemzetiségű személyt telepítettek ki Németországba és német nemzetiségűek is maradtak Lengyelországban, a legtöbben Sziléziában. A válasz másik lehetséges aspektusa: a lengyel állam „idegenszerűsége”, politikai, társadalmi, kulturális értelemben, s emiatt (is) a sziléziaiak túlnyomó része másodrangú állampolgárnak tartotta magát. De a helyiek választásában az egyik (ha nem a legfontosabb) tényezőt mégis az anyagiakban kell megjelölni. A második világháború után sok sziléziai azért akart lengyel lenni, mert a háború alatt lepusztult Németországban nem találta meg a számítását és kénytelen volt hazatérni szülőföldjére: sok kinnrekedt vagy kitelepített autochton csak azért tért vissza Lengyelországba, mert ott – úgymond – „jól lehetett lakni húsból és kolbászból”.²⁵ Ez a folyamat gyorsan megfordult az 1950-es években és mára a sziléziaiak szemében a németiség vállalása tűnik vonzósnak. Az NSZK európai nagyhatalommá és gazdag országgá vált és egy ilyen nemzethez való tartozás akár anyagi előnyökkel is járhatott, elég csak az állampolgárság megszerzésére és az ezzel járó németországi legális munkára vagy a lengyelországi német kisebbségi szervezetek finanszírozására gondolnunk. Másfelől, Lengyelország – egyenlőre – sem anyagi, sem szellemi értelemben nem tud többet nyújtani, mint a németek.²⁶ A helyzetet jól jellemzi egy sziléziai mondás: „A haza ott van, ahol a kolbászok lógnak”.

Vajon mi lehet ennek a nemzeti közösségnek a jövője? A szakértők szerint ez függ a lengyel gazdaság eredményeitől és teljesítőképességétől, valamint a német hatóságok hozzáállástól. Ha ugyanis Lengyel- és Németország között nő az életszínvonalbeli különbség, könnyen elképzelhető, hogy a kisebbség létszáma megduplázódik, ellenben ha az életlehetőségek javulnak a lengyel államban és a német hatóságok akadályokat támasztanak a lengyelországi németiség előtt a munkavállalást illetően, akkor a létszámuk akár 100 ezer fő alá csökkenhet.²⁷

A litván kisebbség

A lengyelországi litvánok kis területen élnek (200 km²), a lengyel-litván határ mentén. Az itteni litvánok erősen kötődtek és kötődnek az alapvetően paraszti kultúrájukhoz és a többségi nyelvtől elütő anyanyelvükhöz, kisebbségi hagyományaikhoz, és a mindennapjaikban fontos szerepet játszik a római katolikus vallás, tehát a lengyel többséggel azonos hiten vannak. A politikai változásokkal párhuzamosan a kisebbség létrehozta saját szervezeteit (pl. a Litván Társadalmi-Kulturális Egyesület, Szt. Kázmér Egyesület). A nagypolitika nem tudott nyomtalanul elvonulni a litván kisebbség feje fölött: a lengyel és a litván kapcsolatok állami szintű rendezése során a közösség az érdeklődés középpontjába került és félő volt, a litván kormány foglyává (és adujává) válik. Annál inkább volt erre esély, mert – ahogyan ezt a téma egyik kutatója megállapította – a lengyelországi litván kisebbséget „pluralisztikus-harcos” közösségként lehet jellemezni, amely egyfelől a lengyel államon és társadalmon belül a saját öntudatát védelmezi, másfelől arra törekszik, hogy az általa lakott területen domináns helyzetbe kerüljön.²⁸

Ennek bizonyítására álljon itt három példa. Az első a Puńsk városában létesítendő határállomás körül robbant ki az 1990-es évek elején. A helyiek körében nagy nyugtalanságot váltott ki, hogy a lengyel határőrség a kisebbség központjában kívánt állomást telepíteni: a litvánok attól tartottak, hogy az ide települő lengyel (azaz „idegen”) személyzet megbontja a terület etnikai arányait, pl. a vegyesházasságok révén. Ebben az ügyben még a legfelsőbb politikai vezetőknek is tárgyalóasztalhoz kellett ülniük. A litván tárgyalódelegáció Bronisław Geremeket, a szejm külügyi bizottságának vezetőjét kereste fel. A vita – ideiglenesen – azzal zárult, hogy a litvánoknak sikerült megtorpedózniuk e tervet.²⁹ A határállomás ügye újból 1998-ben merült fel, a hatóságok hiába érveltek: a puński határátkelő nélkülözhetetlen, mert a több mint 100 kilométeres lengyel-litván határszakaszon itt fut át az illegális embercsempészet folyosója. A városka polgármestere kijelentette, hogy megérti a lengyel állam szándékát, de szerint az állomás „megbontaná a nem nagy létszámú közösség egységét”.³⁰

A másik eset egy szimbolikus eseményt érint: a litvánok másik központjában, Sejnyben egy köztéri szobrot akartak állítani, amely Antoni Baranowski (Antanas Baranauskas) katolikus püspököt, költőt ábrázolta.³¹ A püspök személye garancia volt arra, hogy a vita nem húzódik el, hiszen őt mindkét nemzet magáénak vallotta. A helyi lengyel hatóságok azt szerették volna, ha a hat méter magas szobor a litván

kultúra háza előtt állott volna, de a litvánok azt kívánták elérni, hogy az a város központjába, a bazilika elé kerüljön – azaz egy jól látható helyre. A kisebbségek a következőképpen érveltek: „Az ügy az identitásunkról szól. A mi »szűkebb hazánk« itt van, és mi is itt vagyunk, és azt akarjuk, hogy ez látszódjék.” Maga a törekvés és az érvelés arra utalt, hogy az általuk lakott terület az ő hazájuk, ahol bizonyos jogaik vannak és ezeket maguk számára biztosítani is kívánják. A város lakosságának többsége ellenben lengyel, és ők is érzékelik a litván kisebbség törekvéseit, ami ellentétben áll az elképzeléseikkel.³²

A harmadik bemutatandó eset már egyházi ügyeket is érint. 1992-ben II. János Pál pápa újrarendezte a lengyelországi egyházmegyei határokat, s így a litvánok lakta terület az elki püspökség joghatósága alá került. Widugiery nevű faluban egy az USA-ból hazatért házaspár nagyobb összeget ajánlott fel az ottani templom felépítésére, s ez a puński plébánia filiája lett volna. Amikor a templom elkészült, kiderült, hogy a püspökségnek más célja van a templommal: külön plébániát kívánt ott létrehozni, egyúttal elcsatolni a sejny-i plébániától a litván falvakat és azokat az új templomhoz kötni. E terv megvalósítása esetén bekövetkezhetett volna – állítják a litvánok –, hogy sejny-i bazilikában megszűnnek a litván nyelvű szentmisék, illetve az új plébánia létrehozása komoly anyagi terhet rótt volna a helyiekre. 1992-ben a litván hívek lelakatolták a templomot, s amikor ennek nem volt foganatja, acélajtóval zárták el azt (így saját magukat zárták ki a templomból). Kettős konfliktus keletkezett az ügygel kapcsolatosan: a hívek szembehelyezkedtek az egyébként litván származású plébánossal, valamint az egyházmegyével. A litván hívek levelet intéztek a püspökhöz, amelyben kérték, hogy Wigugieryben ne legyen plébánia és így megmaradjon a bazilikában tartott litván nyelvű mise. Amikor megérkezett a püspök pozitív válasza, már közel egy év telt el a vita kirobbanásától. A helyzet némileg enyhült, amikor a plébánost egy másik gyülekezetbe helyezték el.³³

A belarusz kérdés

Az 1970-es években a következő öt kategóriát lehetett felállítani a Białystok és környékén élő ortodox vallású személyek önazonosságtudatát illetően:

1. „ortodox” – erős vallási kötelék fűzi őket a helyi ortodox közösséghez;
2. „lengyel ortodoxok” – erős állampolgári azonosságtudat (ők a lengyel állam polgárai), a nemzeti kötődés a háttérbe szorul, de a vallási kötelék megmaradt;
3. „lengyel származású belaruszok” – mély kötődés Lengyelországhoz, a lengyel kultúrához, nyelvhez, de tudták, hogy fontos a belarusz kultúrát ápolni;
4. „lengyel belaruszok” – kisebbségi identitással rendelkeztek, de egyben elkülönítették magukat az anyaországban élőtől;
5. „lengyelországi belaruszok” – a belarusz nemzet részének tekintették magukat, akik a lengyel állam területén laktak.³⁴

Egy, a lengyel-belarusz határmenti övezetben 1993-ben végzett szociológiai felmérés a következő megállapításokra jutott: az ortodox vallásúak 55%-a lengyelnek vallotta magát, míg az ortodox hitűek csak 26%-a tartotta magát tudatosan

belarusz nemzetiségűnek (az utóbbi egyenes arányban állt az iskolázottsággal). Négy évvel később felvett adatoknak megfelelően a pravoszlávok egyharmada volt belarusz tudatú, míg a többiek lengyelnek vagy helyinek („tutejszy”) vallotta magát. Ebben az esetben azzal a példával állunk szemben, hogy a nemzetépítési folyamatokkal küszködő belaruszoknál a modern identitás helyébe az identitás archaikusabb formája, a vallási lépett.³⁵

Külön problémaként jelentkezett a múltban, illetve a jelenben is, hogy a belaruszok *csak* formailag rendelkeztek, rendelkeznek anyaországgal, a szocializmus alatt született lengyelországi belaruszok már nem tekinthetők a belarusz történelem, hagyományok örököseinek, nem tudtak azonosulni a szocialista belarusz köz társasággal és annak rendszerével – nem épült ki az érzelmi viszonyuk az anyaországgal. A politikai változásokat követően a kisebbségben élő belaruszok előtt lehetőség nyílt megismerkedni a határ túloldalán élőkkel és szembesülniük kellett azzal, hogy hatalmas kulturális, mentalitásbeli különbségek választják el őket, nem beszélve arról a tényről, hogy Belaruszban a nemzeti identitásukat tudatosan felvállalók *szintén kisebbségben* vannak.³⁶ Ezzel kapcsolatban meg kell állapítani, hogy a lengyelországi belarusz kisebbség identitása szoros összefüggésben áll a Belarusz Köztársaságban lejátszódó nemzeti folyamatokkal.³⁷

A sok évtizedes folyamatok, illetve a szomszédban zajló események miatt a belarusz kisebbség főbb gyökereit a kettős kulturális kötődésben találja meg: a belaruszok jelenleg kétnyelvűvé, két kultúrájúvá válnak, kötődnek a belarusz helyi hagyományokhoz, a nyelvhez, és főleg az ortodox valláshoz, de egyben a többségi nemzethez és annak államához (politikai rendszeréhez is). Az is jellemző, hogy a maroknyi belarusz értelmiségi nem számíthat segítségre az anyaországból és a nemzeti kultúrájukat kénytelenek maguk megvédelmezni.³⁸ 1989-től ugyanakkor megnőtt az ortodox egyház szerepe és presztízse (tehát ezzel párhuzamosan az egyháztagoké is), de az egyház nem tudja megfelelő módon ápolni a belaruszok nemzeti tudatát. Az ortodox egyház tagjai között több különböző nemzetiségű embert találunk (ukránokat, belaruszokat, oroszokat, lengyeleket), s emiatt a liturgia ógyházi szláv nyelven zajlik, míg az íg hirdetés a legtöbb esetben oroszul.³⁹

Összefoglalás

A lengyelországi kisebbségek hosszú hallgatás (és elhallgattatás) után az 1990-es években jelentek meg újra az ország közéletében, a nyilvánosságban, és a helyzetüknek megfelelően artikulálták az igényeiket, elvárásaikat és ebben a lengyel kormányzat partnernek bizonyult. Igaz, hogy eddig még nem született meg a nemzeti kisebbségek jogait magábfoglaló külön törvény, de a már meglevő törvények, nemzetközi szerződések, s maga az alaptörvény jelenleg megnyugtatóan kezeli helyzetüket. A fenti példákából is láthattuk, hogy a lengyelországi nemzeti kisebbségek – más módon ugyan, de – keresik a helyüket a többségi társadalomban, miközben le kell dolgozniuk a több évtizedes (politikai, társadalmi) lemaradásukat. Láthatóvá

váltak a kisebbségek, az európai normáknak megfelelő (jog)védelmet igényeltek. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az 1990-es években a kisebbségi probléma (legyen az határon inneni vagy határon túli) a lengyel állam bel-, illetve külpolitikájában nem játszott különösen kiemelkedő szerepet.

JEGYZETEK

- ¹ Iwona Kabrzyńska: Między grupą etniczną a narodem. *Etnografia polska*, 2000. 1-2. sz. 45-46.
- ² Bogumiła Berdychowska, az egyik legtekintélyesebb lengyel kisebbségi szakértő 1990-ben adott interjújából idéz Elżbieta Czywkin: *Tożsamość narodowa Białorusinów mieszkających w Polsce – problem zachowania języka*. In *Tożsamość, odmienność, tolerancja a kultura pokoju*. Szerk. Jerzy Kłoczowski – Sławomir Łukaszewicz. Lublin, 1998, 448. A Lengyel Népköztársaság kisebbségi politikájáról ld.: Eugeniusz Mironowicz: *Polityka narodowościowa PRL*. Białystok, 2000. (a könyvről szóló recenziót ld. *Regio*, 2001. 1. sz. 223-234.), valamint *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944-1989)*. Szerk. Piotr Madajczyk. Warszawa, 1998.
- ³ Sławomir Łodziński: Struktura narodowościowa Polski i polityka państwa wobec mniejszość w latach 1989-1992. *Kultura i społeczeństwo*, 1992. 3. sz. 86-94.
- ⁴ Rajtuk kívül találunk még oroszokat (15 ezer fő), akik vagy vegyesházasságok révén, vagy az első világháborút követően kerültek Lengyelországba. Szintén ennyien lehetnek az örmények, akik inkább kulturális kisebbségként írhatók le, hiszen szinte teljesen ellengyelestedtek. A kétezres főt kitevő tatárok ellenben inkább vallási kisebbségnek számítanak, lévén, hogy – nyelvükkel ellentétben – megőrizték a muzulmán vallásukat. Akárcsak Magyarországon, itt is találunk görög kommunista emigrációt (pár ezer fő), de a létszámuk az utóbbi időben erős lecsökkent. Az adott vajdaságok neveit Illés Pál Attila tanulmányából (*A lengyel közigazgatási reform kritikája*. In *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok*. Szerk. Bárdi Nándor. Budapest, 2000. 245-258.) merítettem.
- ⁵ Sławomir Łodziński: *National Minorities and the 'Conservative' Politics of Multiculturalism in Poland after 1989*. In *From Homogeneity to Multiculturalism. Minorities Old and New in Poland*. Szerk. Ian Hamilton – Krystyna Iglicka. London, 2000. 37-41, valamint Grzegorz Janusz: *Status prawny mniejszość narodowych w Polsce współczesnej*. In *Samoidentyfikacja mniejszość narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Problematyka prawna*. Szerk. Monika Płoska. Lublin, 1998. 27-32.
- ⁶ Janusz Mucha: *The Problems of the Cultural Dilemmas of Ethnic Minorities in Poland*. In *Ethnicity, Nation, Culture in Central and Eastern European Perspectives*. Szerk. Balla Bálint – Anton Sterblin. Hamburg, 1998. 168-171.
- ⁷ Łodziński: *National Minorities and the 'Conservative'...* 45-46. Az lengyel alaptörvény szövegét ld. többek között: <http://polonia-online.com/Konstytucja/asc.htm>.

- ⁸ Grzegorz Janusz: *Prawa mniejszość narodowych. Standardy europejskie*. Warszawa, 1995. 59-61. Az összes alapszerződés szövegét ld. Józef Kukułka: *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1998. 201-246.
- ⁹ Jan Barcz: Klauzule dotyczące ochrony mniejszość narodowych w nowych dwustronnych traktatach z państwami sąsiedzkimi. *Przegląd Zachodni*, 1996. 2. sz. 63-85.
- ¹⁰ A lengyel kerekasztal megállapodásoknak megfelelően 1989. június 4-én nem teljesen szabad választások megrendezésre került sor: a felsőházba (szénátus) szabadon indulhattak a jelöltek, de az alsóház helyeinek 75%-át a polgárok demokratikusan választhatták meg, míg a maradék mandátumok a kommunista szervezetek között került szétosztásra.
- ¹¹ Janusz: i. m. 47-48.
- ¹² Uo.
- ¹³ Az adatokhoz a Lengyel Köztársaság külügyminisztériumának munkatársa, Grzegorz Zyman segítségével jutottam hozzá, amit ezúton köszönök meg. Vö. *Questionnaire on forms of Participation of Minorities in Decisionmaking Process* (kézirat a szerző tulajdonában).
- ¹⁴ Zbigniew Kurcz: *Mniejszość niemiecka w Polsce: geneza, struktury, oczekiwania*. In *Mniejszości narodowe w Polsce*. Szerk. Zbigniew Kurcz. Wrocław, 1997. 97-98.
- ¹⁵ Marek S. Szczepański: Cultural Borderlands in Sociological Perspectives. (The Case of Upper-Silesia). *Polish Sociological Review*, 1998. 1. sz. 69-82.
- ¹⁶ Maria Szmeja: National Identity in the Opole Region. A Case of a Borderland Group. *Polish Sociological Review*, 1999. 3. sz. 397-399.
- ¹⁷ Mironowicz: i. m. 70-71.
- ¹⁸ Piotr Madajczyk: *Niemcy*. In *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo...* 71-72. A verifikáció menete a következőképpen nézett ki. Az ellenőrzés végző bizottsághoz kérvényt kellett benyújtani, amelyben kérelmezték az adott személy lengyel nemzetiségének elismerését, továbbá be kellett mutatni egy lengyel intézményhez való tartozás dokumentumát vagy a Németországi Lengyelek Szövetség három tagjának nyilatkozatát. Nem verifikálták a náci párt tagjait vagy a tudvalévő lengyelelles személyeket.
- ¹⁹ Maria Szmeja ezzel kapcsolatosan megállapítja, hogy a keletről érkezettek számára az ellenségkép az ukránokról a németekre szállt át, és valamiféleképpen a régi ellenség (az ukrán) helyére egy új ellenség (a német, azaz a sziléziai) lépett. Az ellenkező oldalon viszont az sziléziai számára a németből barát lett. Maria Szmeja: *Ludność Śląska Opolskiego po II. wojnie światowej*. *Przegląd Zachodni*, 1990. 2. sz. 64-65.
- ²⁰ Maria Szmeja: *Dlaczego Ślązacy z Opolszczyzny nie chcą być Polakami?* In *Mniejszości narodowe...* 1997. 111-113. Meg kell jegyezni, hogy a sziléziai kimaradtak a nagy lengyel nemzetformáló eseményekből, pl. az 1830-1831-es vagy az 1863-as felkelésekből. A lengyelek tudatában Szilézia nem funkcionált lengyel etnikai területekként. Mindez persze fordítva is igaz: egészen 1945-ig a sziléziai vajmi keveset tudtak a lengyel történelemről.
- ²¹ Maria Smiełkowska: *Tożsamość etniczna i identyfikacja narodowa mieszkańców Śląska Opolskiego*. In *Polacy, Ślązacy, Niemcy. Studia nad stosunkami społeczno-kulturalnymi na Śląsku Opolskim*. Szerk. Krzysztof Frysztach. Kraków, 1998. 217-222.
- ²² Kurcz: i. m. 87-98.
- ²³ Álljon itt két példa, ahol is a sziléziai kisebbség nemzeti önazonosságtudatának egy-egy jellemző mozzanata domborodik ki. Az egyik német szervezet vezetője így fejezte ki a lengyel állam iránti lojalitását, egyben a németiséghez való kötődését: „A Lengyel Köz-

társaság állampolgárai vagyunk, és annak is akarunk megmaradni. Mindent megteszünk annak érdekében, hogy a fiatalok kiutazási lehetőségeit korlátozzuk. Az lenne a legfontosabb, hogy számukra megfelelő életlehetőségeket teremtsünk, akkor könnyebb lesz megőrizni az életrajzaikban rejtőző német azonosságtudatukat, miközben nem tagadják meg a lengyel elemeket.” Idézi Grażyna Pawlik: *Wpływ czynników historycznych i społecznych na kształtowanie się mniejszości niemieckiej na Śląsku*. In *Badania nad sytuacją mniejszości niemieckiej na Śląsku po 1989 roku*. Szerk. Janusz Sztumski. Opole, 1999. 36. Egy másik példa jól érzékelteti a sziléziai kettős kötődését a németiséghez: Jan Króll a német nemzetiség egyik szervezetének vezetője 1990-ben a következő nyilatkozatot adta egy lengyel folyóiratnak:

- Milyen nemzetiségűnek tartja magát?
- Lengyel állampolgárságú, német nemzetiségű sziléziainak.
- Azaz minek: sziléziainak vagy németnek?
- Sziléziainak és németnek. Nincsen ebben semmi ellentmondás. Ha megkérdeznék egy bajort, minek tarja magát, azt fogja válaszolni: bajornak. Ha megkérdeznék, hogy német-e, akkor igencsak elcsodálkozna és azt válaszolná: „Igen, német vagyok.” Így van ez velem is: számunkra Szilézia a szűkebb hazánk, a *Heimat*, de Németország a *Vaterland*-unk. Idézi: *Przegląd Zachodni*, 1991. 2. sz. 128-129.

²⁴ Sławomir Łodziński: „*Battles for Monuments and Memory*”. *Controversies about the National Minorities Places of Commemoration in Poland after 1989*. In *Dominant Culture as a Foreign Culture. Dominant Groups in the Eyes of Minorities*. Szerk. Janusz Mucha. New York, 1999. 200-202.

²⁵ Zbigniew Kurcz: *Mniejszość niemiecka w Polsce*. Wrocław, 1995. 33-35.

²⁶ Maria Rzepka: *Kilka uwag o rozmieszczeniu mniejszości niemieckiej na Śląsku*. In *Badania...* 24-24.

²⁷ Krysytina Iglicka: *The Revival of Ethnic Consciousness: a Case of Poland*. Prace Mygracyjne, Warszawa, 2000. február. 9-10.

²⁸ Andrzej Sadowski: *Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy i narodowościowy*. In *Mniejszości narodowe w Polsce...* 38-39.

²⁹ Krzysztof Tarka: *Litwini w Polsce, 1944-1997*. Opole, 1998. 212-214.

³⁰ Hozzá kell tenni, hogy az állomány csupán pár tucat főből állt volna és a munka jellegéből fakadóan a személyzet nem lett volna közvetlen kapcsolatban a lakossággal. *Rzeczpospolita*, 1998. november 25. (on-line kiadás).

³¹ Antoni Baranowski vagy Antanas Baranauskas (1835-1902) – a litván nemzeti ébredés egyik kiemelkedő alakja, kidolgozta a litván nyelvtant és katekizmust is írt e nyelven. A lengyel-litván államközösség feltámasztását támogatta, nevét mindkét nyelven használta.

³² Łodziński: „*Battles for Monuments and Memory*”... 203-204.

³³ Tarka: i. m. 244-245.

³⁴ Sadowski: i. m. 30.

³⁵ Andrzej Sadowski: *Polscy Białorusini na temat Polaków. Stań badań*. In *Polskie badania nad mniejszościami kulturowymi. Wybrane zagadnienia*. Szerk. Grzegorz Babiński – Janusz Mucha – Andrzej Sadowski. Białystok, 1997. 25-51.

³⁶ Elég, ha ezzel kapcsolatosan megemlítjük, hogy a minszki tv-állomások oroszul sugároztak, sugároznak, a belarusz nemzetiségű sportolók a múltban a Szovjetunióknak és nem Belaruszknak szereztek sikereket, dicsőséget, és a belarusz filmgyártás is túlnyomó részt

orosz nyelvű volt. Tehát a belarusz kisebbség az anyaországból szovjetizált vagy russzifikált kultúrát kapott.

- ³⁷ Nina Kraško: Problemy tożsamości narodowej mniejszości białoruskiej w Polsce. *Kultura i społeczeństwo*, 1998. 3. sz. 44-46.
- ³⁸ Andrzej Sadowski: Polscy Białorusini w sytuacji sąsiedztwa z kulturą polską. *Kultura i społeczeństwo*, 1997. 1. sz. 67-78.
- ³⁹ Azért is oroszul, mert a legtöbb hívő számára ez a legérthetőbb (közös) nyelv és akárcsak a lengyel, magas presztízzsel bír. A lengyel nyelv persze azonosult a katolicizmussal és a második világháború előtt az ortodox egyházat államilag lengyelesíteni akaró törekvésekkel. Vö. Czywkin: i. m. 453-454.

A határmentiség paradoxonai: Jánossomorja és Andau (1990-2000)*

I. A látvány és az első benyomások

A határ sajátos szerepéről 1990 után a régióban
és a kiválasztott két településen

Vizsgált két településünk az osztrák-magyar határ két oldalán fekszik, Andaut 3000-en, Jánossomorját 7000-en lakják. Andau 1,5 km-re, Jánossomorja 3 km-re fekszik a határtól. A Bécs-budapesti autópályát elhagyva Andau 20, Jánossomorja 15 perc alatt közelíthető meg. A két település között a határforgalom korlátozott: a mezőgazdaságilag aktív hónapokban, akkor is csak munkanapokon pirkadattól napnyugtáig léphetnek át rajta szabályos útlevéllal gyalogosan és kerékpáron.¹

Az 1988-as határnyitás következményének tudtuk be a nyugati régiókban, hogy egyes határ menti osztrák és magyar települések egymás felé fordultak: megjelentek a magyar nyelvű feliratok, az olcsó háztartási gépeket, kávé, mosóport áruló üzletek az ausztriai utcákon, míg a magyar oldalon szintén az osztrák keresletet célzó szolgáltatási ágak képviselői özönlöttek a közeli településekbe, s a helyiek elindultak fekete- és szezonmunkával, ideiglenes munkavállalási engedéllyel szerencsét próbálni. A sűrűsödő kapcsolatok vizuális nyomai meghatározzák a település-képet: kulturális értelemben e falvak egy régióvá váltak, s az ott élők számára sajátos, és csak rájuk jellemző identitást, praxisokat, érintkezési formákat teremtettek.²

Andauban és Jánossomorján járva 2000-ben első pillantásra ennek szinte semmi nyomát nem látjuk. Andau nem sokban különbözik Belső-Burgenland falvaitól: szőlőskertek és borászatok, szántóföldek a környéken, a faluban pedig a helyi fogyasztást kiszolgáló kisvállalkozások, műhelyek: alvótelepülés-jelleg. A falu határában kialakított 400 m² területű mesterséges tavacska, a Pusztasee „szabadidőközpont” elsősorban a bécsi munkásosztály számára nyújt kikapcsolódást több évtizedes lakókocsi-telepén; a Fertő-tó környéki turizmusra épült néhány étterem és fogadó. A határon átnyúló kapcsolatok külső jeleit

* E tanulmány egy azonos munkacíműt viselő, ám jóval hosszabb kéziratos kötet téziseit tartalmazza. A kutatást az Osztrák-Magyar-Akció alapítvány támogatta és a Teleki László Intézet Közép-Európa Kutatások Központja, valamint az Institut für Donauraum und Mitteleuropa gondozta.

Köszönetet mondunk a magyarországi település polgármesterének és minden beszélgetőpartnerünknek. Segítőköszönet, bizalmuk és együttműködésük nélkül a kutatás nem valósulhatott volna meg. Itt kell azt is megjegyeznünk, hogy az osztrák településen az önkormányzat részéről nem találtunk hasonló fogadókésztségre, s ez a kutatást nagy mértékben megnehezítette.

egyedül a helyi lovászáton fedezhetjük fel, ahol kifejezetten német turistákra épül a forgalom, akik Magyarországon vadásznak és Andauban lovagolnak ill. szállnak meg. Szimbolikusan Magyarországra vonatkoztatja magát az „andaui híd” és a „Fluchtweg” emlékmű-együttese is. A híd, a szabadtéri múzeum és szoborpark felkeresése azonban paradox módon nem vezet át a határon, hiszen egyrészt egészen másutt fekszik, mint ahol ma a határátkelőhely áll, másrészt még a kerékpáros átkelés is tiltott rajta.

A határállomást látva azt gondolhatnánk, valami súlyos konfliktus terheli a két falu között a viszonyt, vagy itt „megállt az idő” és a hagyományos kapcsolatformák élnek tovább. Utóbbi feltételezés azonban a határállomás működésének szabályozását és a határátkelőhely közvetlen környezetét is szemügyre véve túlzottan idealisztikus. A nyitvatartási és átkelési rend ugyanis egyértelműen azt sugallja, hogy – bár a határ soha nem nyílt meg teljesen mindenki számára – egyes agrárius csoportok képesek voltak érvényesíteni érdekeiket. Főidényben szabadon mehet át a magyar napszámos az osztrák földekre dolgozni, s ha az osztrák gazda Hegyeshalomnál egyszer átvitte a traktorait, egyéb gépeit, szabadon művelheti magyarországi földjeit (hogy milyen úton szerzett földek is ezek, arról később szólunk), s a terményt a Jánossomorjára kihelyezett vámhivatalban elvámolva szállíthatja aztán Ausztriába és az európai piacokra. Mivel a falvak gyalogszerrel elég messze fekszenek a határtól, az átkelőhely környékén mindkét oldalon parkolót alakítottak ki, ahol magyar, osztrák és szlovák rendszámú autók állnak, nyáridőben több mint 100 gépkocsi. Magyar oldalon a 2000-ben megnyitott modern sátorkocsma várja a betérőket.

Egyfelől tehát a „félíg áteresztő” országhatár, másfelől a határmentén megszokott mindennapos osztrák-magyar kapcsolatok hiánya tűnik fel. Nézzük most azonban Mosonmagyaróvár, és ne Andau, illetve az országhatár felől Jánossomorját. A község keleti határában, egymással szemben egy osztrák építőipari gyár és egy német hipermodern finommechanikai üzem látványa fogad bennünket, az út mentén a cégek mosonmagyaróvári, csornai munkásait szállító buszoknak kiképezett fess buszmegállókkal. Kicsit beljebb húzódik meg egy szintén osztrák tulajdonú kavicsbánya, hamarosan átadják egy másik osztrák építőipari cég új üzemcsarnokát, és épp alapozzák a szintén osztrák élelmiszeripari vállalat raktárépületét. A falvak egykori neveit zöld táblák jelzik, a templomok, iskolák felújítva, minden településrész új játszótérrel dicsekedhet. Beljebb további négy német, illetve osztrák vállalatra bukkanunk, a két nagyobbik munkásait közös busz szállítja a környékről. A falu nyugati részében két másik német műanyagipari cég modern üzei található. A „végekre”, az egykori tévész-épületekbe az utódcégek irodái és üzei költöztek be. Csorna felé indulva a PHARE-pályázattal épített hulladéklerakóba és –feldolgozóba ütközik a látogató, néhány kilométerrel arrébb, Hanságligeten – mely közigazgatásilag szintén Jánossomorjához tartozik – egy osztrák gyermektápszer-gyár áll. Jánossomorja prosperál: munkaerőhiány van, a község 2000-ben 140 millió forintnyi helyi adóbevétele számított.

II. Kislátószögek³

A) A jánosomorjai fellendülés története

1. A nyugati tőke megjelenése

Mi történhetett Jánosomorján az elmúlt egy évtizedben, ami ilyen gyökeresen átalakította a település arculatát? A határ terhes közelsége a rendszerváltás körüli időkben hasznosítható lehetőséggé változott át. Nyugat-Magyarországot már 1985-ben „kinézte” magának a közeli osztrák mobil tőke. A jánosomorjai iparosodás külföldi nagyvállalatok megtelepedésének eredménye. Magyar leányvállalataik (cégnyilvántartási adatokból ismert) alaptőke-nagysága öt vállalat esetében meghaladja a százmillió forintot, a hatodiké nem ismert. A fenti kilenc cégből az öt legnagyobb vettük fel a kapcsolatot. Mi hozta e nagyvállalatokat e kis helyre, és milyen közvetlen hatást gyakorolnak a helyi munkaerőpiacra, a helybeliek jövedelmére, a községgazdálkodásra? Melyik réteg húz hasznot az iparosításból, kinek az érdekeit hogyan szolgálja a folyamat?

Az első kérdéssel kapcsolatban minden helyen rámutattak a kézenfekvő telepítési tényezőkre: utaltak az autópálya, a schwechati repülőtér, Bécs közelségére, az itt kapható olcsó munkaerőre, a helyi önkormányzat konstruktív magatartására. A beszélgetésekből kiderült, hogy az élelmiszeripari cégek korábbi vállalati kooperációk által megszabott, többé-kevésbé kényszerpályákon kerültek éppen Jánosomorjára, a helyi telepítési előnyök csak szükséges, de nem elégséges feltételeket jelentettek.⁴

A „Keksz”⁵ élelmiszeripari cég, egy német cég leányvállalata, például már 1972 óta licencet adott termékeire egy győri nagyüzemnek.⁶ A jánosomorjai üzem a nyugati licenc alapján gyártott. A sikeres együttműködés láttán a licencadó 1985-ben teljes egészében saját tulajdonú leányvállalatot hozott létre, amely a jánosomorjai üzem helyiségeit bérelte, de saját gépekkel és saját számlára folytatta a bővített termelést. Nem tudjuk, milyen mértékben vagy feltételekkel vett részt a privatizációs folyamatban, ám végeredményben az egész győri szocialista nagyvállalatot a „Keksz” vette meg.⁷ A jánosomorjai céget 1992-ben jegyezték be a cégbíróságnál majdnem 1,4 milliárdos alaptőkével. A cég századelőről örökölt szentpéteri üzemépületeket nemsokára kinőtte és új, háromszintes gyártó- és igazgatási épületet húzott fel 1995-ben. Mivel a csarnok és a berendezések egységet képeznek, ez egyfajta meggyökerezést jelentett, más ezt az épületet így nem tudná használni. Jelenleg 500 főt foglalkoztat, ebből kb. 35 fő „alkalmazottat”, mind helybeliek. A cég busszal is hozat asszonyokat a két szomszédos községből. Noha a „Keksz” cég szinte monopol helyzetben van e termékek magyar piacán (a piac 60-90%-át látják el) és erősen jelen van Horvátországban és Szlovéniában (kb. 10-10%-a a piacnak), ez sem ad azonban elég súlyt ahhoz, hogy valamilyen cégen belüli autonómiára tegyen szert.

A „Süti” is élelmiszeripari cég, osztrák tulajdonú leányvállalat, a „Keksz” konkurense, 1989-ben jegyezték be kb. 110 milliós alaptőkével.⁸ Eredetileg az osztrák

anyacég és a győri szocialista nagyvállalat közös vállalkozása volt, de 1994-ben az osztrákok kivásárolták a privatizálásra kerülő győri vállalatot, melyet az osztrák cég német konkurense privatizált, ebből lett a mai „Keksz” vállalat. A „Süti” 1995-ig maradt az eredetileg „Keksz”-szel közös társbérletben, majd a „Keksz” fölépítette saját telephelyét. A „Süti” viszont csak 2000-ben fogott neki hasonló építkezésnek a falun kívül eső, 3. számú ipari övezetben. Nagysága, az alkalmazott munkaerő jellege, a vállalatcsoportba való szoros betagozódása megegyezik a „Keksz”-et jellemző jegyekkel.

A „Bau” az alaptőke alapján a második legnagyobb (475 milliós) üzem Jánossomorján, mely egy osztrák építőipari holding egyik magyarországi tagja.⁹ A mai holding 1970-ben Burgenlandban tette első lépését egy betonüzem alapításával, ezt követte 1980-ban egy másik építőipari termékeket gyártó üzem alapítása Alsó-Ausztriában. A viszonylag fiatal cég a „Keksz”-hez és „Süti”-hez hasonlóan találta meg Magyarországot: *joint venture*-t alapított egy Győr melletti betonüzemmel 1985-ben. A „Bau” eddig Magyarországon túlnyomórészt már meglévő kapacitásokat vásárolt-privatizált magának. Hasonló stratégiát követett egy másik kelet-európai országban is, olyan mértékben áthelyezve súlypontját Keletre, hogy húsz év szünet után csak 2000-ben avatott újabb telephelyet anyaországában. Márpedig ebben az iparágban a kapacitásbővülés, ahogy azt a „Bau” vezetője elmagyarázta, a magas szállítási költségek miatt előbb-utóbb új telephely építését teszi szükségessé; az iparág mintegy „körzetesített”. Feltehetőleg éppen emiatt sokkal nehezebben tudná elhagyni Jánossomorját, és a termelés csökkentése is kevésbé valószínű, mint az élelmiszeripari cégeknél.

A „Bau” 120 főt foglalkoztat, 80%-ban férfi betanított munkásokat. Bérköltsége elenyésző lehet az állóeszköz-amortizációhoz képest. Így vélhetően nem a hazai és osztrák bérszínvonal különbsége jelentette a legfőbb telepítő tényezőt 1991-ben, amikor a holding harmadik magyar tagjaként megalakult, eredetileg a helyi téesszel közös vállalkozás formájában. Sokkal többet nyomott a latba a téesz hozománya: a telephely három hektár földjén kívül egy ún. „anyaglelő gödör”. Ez, a cégvezető elmondása szerint szocialista találmány volt, a szabályos kavicsbánya és a teljesen illegális bányászkodás között félúton. Persze a nagy tőkét lekötő vállalkozásból a helyi téesz közben kiszorult, amikor 1993-ban Jánossomorján elindult a termelés, és helyét egy, a bécsi városi tanács tulajdonában álló nagy építőipari cég vette át.

A „Bau” 1993-as termelésindítása férfi munkaerőt követelt és éppen arra az időszakra esett, amikor a téesz szétbontásakor mindenki saját kiszármazás kiépítésével próbálkozott. Az első évben így az összlétszám kétszerese „átment” az üzemben, de második évben már sikerült leszorítaniuk a vándorlást 150-200 főre, mára pedig szinte nullára. Ezt úgy érték el, hogy közben egyáltalán nem tolerálták a kétlakiséget sem: aki három munkanapnál többet hiányzott igazolatlanul, a negyediken – jogszerűen, de az adott helyzetben szokatlanul – megkapta a fölmondását. A munkaerőt így elsősorban a pénz tartja náluk.

A „Papi” egy német vállalat osztrák leányvállalatának magyar leánycége.¹⁰ A Jánossomorjára telepítést egyrészt az ausztriai leányvállalat cégvezetőjének Kelet-

Európa iránti vonzalma motiválta, másrészt a bio-termékeket gyártó cég „romlatlan környezet” iránti igénye. A helyszín két természetvédelmi terület között terül el, azonban maga a természet korántsem olyan érintetlen, a vízminőség például a korábbi évek műtrágyázási gyakorlata miatt romlott. A 200 milliós alaptőkével 1991-ben alakult „Papi” is megépítette saját telephelyét, távol a falutól. 1993-ban döntöttek az építkezésről és 1995-ben kezdték meg az új helyen a termelést. Itt is főleg betanított női munkaerőt (60 főt) foglalkoztatnak, és néhány élelmiszer-technikust. 13 biokertész beszállítójuk van. A „Papi” – mivel 2000-ben megvásárolta a magyar bébiétel-márkanévet – szintén monopolhelyzetben van a magyar piacon és termelésének kétharmadát exportra viszi. Ám súlya még így is – akár az előbbi cégeknek – csekély a saját anyacégén belül.

A „Himec” ugyan az autóipar beszállítója, adottságai mégis igen hasonlóvá teszik az élelmiszeripari csoporthoz.¹¹ Legjelentősebb különbség közte és az előbbieket között a késői érkezés és az előzmények hiánya. A „Himec”-et illetve anyavállalatát hivatásos közvetítő hozta Jánossomorjára. A céget 1995-ben alapították bt. formában (!), 1997-ben költöztek be a falun kívül álló ipari parkban található új üzemi és igazgatási épületbe.¹² Az autóipari beszállító cég mint olyan, roppant erősen függ egy-két állandó megrendelőjétől, a vevők versenyeztetik illetve a helyszínen auditálják szállítói projektjeit. A telepítési döntést tehát lényegében két szinttel följebb (a német-osztrák vállalatcsoport fölött, a nagy megrendelőknél) hozták. Ez az üzem is egy német-osztrák holding része. Az üzem 360 főt foglalkoztat, 70-80%-uk betanított női munkás. Az üzemvezető elmondása szerint „humánus” a foglalkoztatáspolitikájuk – talán a késői érkezés miatti gyengébb értékű munkásállomány által kikényszerítve, talán azért, mert a többi női munkaerővel dolgozó üzemhez képest kevesebbet fizetnek.

2. Az agrárium átalakulása

Az agrárgazdálkodással kapcsolatban a történeti áttekintés a mai tendenciák előképét adja – feltartóztatatlan sodródást mutat az egyéni gazdálkodási formák irányába. A téesz-átalakulásokkal foglalkozó irodalom az újonnan létrejött szervezeteket – a választott jogi formától részben függetlenül – ingatag, bomlékony építményként mutatja be.¹³

Megcsappant szakemberállománnyal, megosztott érdekű és figyelmező vezetői csoporttal és belső kooperációs és elszámolási nehézségekkel küzdve érte a téeszt az 1992-es és 1993-as év, amikor jelentős veszteséget termelt. E nehézségek 1994-re megérlelték a szövetkezet elnökében az elhatározást, hogy föl kell számolni a közös gazdálkodást. Addigra már a tehenészetet, majd a sertésenyésztést is fölszámolták, 1994-ben minden munkavállalónak végkielégítéssel fölmondtak és a szövetkezet eszközeit egy holdingba, tulajdonkezelő társaságba vitték, mely 2-2 millió forint törzstőkével kft-ket alapított. E társaságokban (a továbbiakban kft) a holding 51 %-kal részesedett, a maradék 49 %-ot a kft vezetői és az ott dolgozók adták össze változó arányokban.

A holding-kft szerkezet a róka fogta csuka esete. A holding 13 tagú vezetőségében a hét kft vezetői is tagok, és mivel övék a többség, olyan döntéseket, melyek a kft-ket gyengítik, vagy nekik kedvezőtlenek, csak akkor lehet keresztül vinni, ha

egykőjük átáll. A másik oldalon a többségi tulajdonos holding a társasági törvény és az általunk nem ismert alapító szerződések keretei között széleskörű jogokkal rendelkezik. Nem rekonstruálható, kinek mi volt a taktikája az alapítások során, de az egyértelmű, hogy míg a téesz-felszámolást az elnök kezdeményezte, az átalakulási formát az elnök és a középvezetők szélesebb körű konzultációi során választották meg, az érintett vezetői kör még csoportos tanulmányutakat is tett, hogy tapasztalatokat cseréljenek a már átalakult téeszekkel. Egyöntetű vélemény, hogy a téesz eszközeit is viszonylag kevés konfliktus árán sikerült elosztani: egy-két kivétellel a kft-k a meglévő üzemi egységekből alakultak, vezetőik is többnyire az addigi kerületvezetők lettek, eszközként addigi kapacitásaikat kapták meg a bekerülési érték 7 vagy 8 ezrelékének megfelelő éves bérleti díjért. Az akkori bizonytalan, minden irányban nyitott helyzetet jellemzi, hogy a kft-k – legalábbis egyes vezetők visszaemlékezése szerint – maguk szorgalmazták, hogy a holding többségi tulajdonosuk legyen, mert ebben láttak biztosítékot arra, hogy a továbbiakban is folyamatosan nekik és nem másnak adja majd bérbe eszközeit. Az átadott eszközök legnagyobb részt már csak gépeket, szárítót, keverőt, raktárt jelentettek, földet nem. Az utód kft-k minimális saját földön gazdálkodnak, ennek tíz- vagy százszorosán végeztetnek szerződéses termelést, illetve mások részére gépi szolgáltatást nyújtanak.

Az új kft-k az első három évben nyereségesek voltak, utána egyre több lett veszteséges, a hétből egyet már föl is számoltak, egy pedig végelszámolás alatt áll.¹⁴ A bukások közvetlen oka az volt, hogy nem tudták a hiteleiket visszafizetni. Távolabbi okokat is mérlegelhetünk. A nagygazdák ugyanis szemmel láthatóan jelentős gépparkokat építettek föl, tehát a gépi szolgáltatásra építő kft-k megrendelői köre inkább szűkül, mint bővül. Amennyiben saját számlára akarnak termelni, sújtja őket is a környéken kialakult, a helyiek szerint az országosnak dupláját kitevő (1000 Schilling=19 000 Ft/ha) földbér-színvonal. Az is elgondolkodtató, hogy egyetlen mai kft vezetője kivételével az egykori téesz vezetők és a mai kft vezetők jelentős – 150-350 hektáron gazdálkodó, 20-30 millió forintos értékű gépparkkal rendelkező, évi kb. 50-80 milliós árbevételű – saját gazdaságot építettek ki, melyek ma is prosperálnak, miközben két kft-jük megbukott. Hangsúlyozandó, hogy nemcsak a bukott, de a talpon álló kft-k esetében is gyakori képlet, hogy a kft vezetők jelentős saját gazdasággal rendelkeznek, fölvetve azt a lehetőséget, hogy téesz-ellenes állami politika esetén a nagygazda-kalapjukat teszik föl, a másik esetben pedig nagyüzemi vezetői minőségüket domborítják ki.

Az egyes mezőgazdasági cégek átalakulásainak történetei – melyekre itt helyszükében nem térhetünk ki – azt mutatják, hogy agrárvállalkozóvá válni még a helyi, az átmenetet könnyítő (pl. a téesz-átalakulás során a munkanélküliek és nyugdíjasok nyomását csökkentő) körülmények között is csak az egykori téesz vezetői rétegnek volt esélye. Állandó csapatok nincsenek: a sport, a vadászat, vagy a kártya még részben sem fogja keretbe az egykori téesz-csapatot. S ha mégis, akkor leginkább a foci-csapat, melyben az egykori elnöknek, fiainak, és az elnök ellenlábasának is komoly ambíciói vannak, ez azonban inkább a régi társaság megosztásához, mintsem összefogásához

hoz járul hozzá. S bár mára semmilyen kulturális kerete nem lelhető föl az egykori téesz-vezetők összetartozásának, föltűnő hogy a névnapokat a holding és a kft-k négy-ötéves csúnya harcai után is együtt ünneplik – s ezeken szinte mindenki megjelenik.

Mit jelent a mezőgazdasági átalakulás Jánossomorja egésze szempontjából? A mezőgazdasági vállalkozás, mely elvárásaink szerint a jánossomorjai gazdaság egyik pillére kellene, hogy legyen, vizsgálatunk jelenlegi fázisában furcsa módon a falun kívülállónak tűnik. Ennek legfontosabb oka, hogy térben elkülönül a falutól, viszonylag kevés embert foglalkoztat és egyetlen nagygazda, vagy kft sem foglalkozik állattenyésztéssel. Nem tudjuk még, hogy milyen széles körű a kisgazdálkodók köre és mekkora hányaduk adja földjeit bérbe a nagygazdáknak. Mivel a nagygazdák saját üzemi területük kb. 10 %-át birtokolják, a többit bérlik, az üzemi koncentráció mindenestre az elaprózott tulajdonszerkezet ellenére is meglehetősen gyorsnak látszik.

Másrészt, bár fogalmunk sincs a (vállalati álcázással) osztrák tulajdonba került földek teljes nagyságáról (a birtokolt földek jelentős részét állítólag még az első földárveréseken vették meg, a helyi információk szerint a 8000 ha fele még licitálás előtt „valahogy” az osztrákoké lett), de tény, hogy az egykori téesz-terület harmadának megfelelő nagyságú földön osztrák gazdaságok terülnek el. Az osztrák gazdák által bérbe adott földekről ugyan a helyiek keveset tudnak, de e variáció is jelentős területeket érint. A faluban csak a vállalati formában gazdálkodó osztrákok „lát-szanak”.¹⁵ Ők az elmúlt öt évben a határ túlsó oldalán birtokolt gazdaságuk tíz-ötvenszeresét kitevő nagyságú területeken építettek ki üzemet itt (20-30 hektárról ötszáz-ezer hektárra nőttek részben saját, részben bérelt földjeik), így az egykori téesz üzemi területének nem kevesebb, mint harmadát művelik. A gazdák 100-600 millióra teszik a beruházásaikat az elmúlt öt évben. Honnan a tökebőség?

Az osztrák gazdák az indulásnál jól befektetett megtakarított pénzről, baráti kölcsönökről, majd a gazdálkodás visszaforgatott nyereségéről beszélnek, ám ez a láttottakat tekintve aligha lehetett elég. Nehéz elhessegetni a feltevést, hogy az osztrák, illetve a mindkét oldalon gazdálkodó üzemeknek az extraprofit olyan forrása áll rendelkezésére, amely a többi helyi nagygazda számára nem elérhető. Már igen korán hallottuk a helyi agrárvállalkozóktól, hogy az osztrák gazdák egy, a határtól bizonyos kilométerre húzódó sávon belül géppel sőt terménnyel is átjárhatnak a zöld határon. Az osztrák gazdák egy emberként tagadták bármiféle határátlépés lehetőségét a hegyeshalmi hivatalos határátkelőhelyen kívül. A határon átjárkálás konkrét nyomait (gépekkel kitaposott utak) azonban tudomásul kellett vennünk. Az illegális határátlépéssel elérhető extraprofit magyarázhatja tehát a fellendülést.

Az osztrák gazdák semmilyen módon nem vesznek részt a község életében, éjszakára hazamennek a határ túlsó oldalára, még a község vezetőit sem nagyon ismerik. A helyiek némi ellenségeséggel kommentálják az osztrákok itteni tevékenységét, de tevőlegesen nem akadályozzák őket. Egybehangzó, de hivatalos adatokkal meg nem erősített információink szerint 2200 ha-on osztrákok gazdálkodnak, ennek 1/3-a egy kézen, a maradékon három másik osztozik.¹⁶ E gazdák szinte semmilyen kapcsolatot nem tartanak egymás között sem.

B) A túloldal: Andau 1945 után

Az andauai gazdasági és társadalmi átalakulások korszakhatárai máshogy alakulnak, mint Jánossomorjáé. Ez már önmagában is sejteti, hogy a vasfüggöny leomlása nem hozott igazán lényeges változásokat a község életében.

1. A Borászati Szövetkezet, mint pozitív példa az agrárrecesszió orvoslására

A legjelentősebb és legdinamikusabban fejlődő gazdasági szereplő a településen az andaui borszövetkezet, melynek története hűen tükrözi a burgenlandi szőlőművelés válságát,¹⁷ ugyanakkor arra is példa, hogy e szektor mégis átszervezhető és megmenthető jó marketing- és termékstratégiával. A borszövetkezetet 1959-ben 34 andaui és 4 tadteni bortermelő alapította, ám a taglétszám már a második évben 150-re nőtt. A következő 10 év során a borárak zuhanása és az előállításához szükséges magas befektetési költségek miatt a szövetkezet egyre nehezebb finánciális helyzetbe került. Az 1969-es közgyűlésen új vezetőt választottak, aki teljesen új stratégiát vezetett be. A tagokat arra szorította, hogy teljes bortermő területükkel lépjenek be a szövetkezetbe, és elkezdte a tárolási és feldolgozási kapacitás fokozatos bővítését. 1970-ben a szövetkezet 1000 t szőlőt vett át a gazdáktól, 1982-ben már 4800 tonnát. A szőlőprések és tárolási kapacitás fejlesztésére előirányzott befektetéseket a bor minőségének növekedése és a piaci helyzet javulása, a jó középmezőnybe jutás tette lehetővé. Miután a Burgenlandi Borászegyesületet a megnövekedett szőlőmennyiség értékesítése túlterhelte, a szövetkezet közvetlen szállítási szerződéseket kötött nagy borkereskedő cégekkel. Az andaui minőségi bor híre egész Ausztriát bejárta. A borhamisítási-botrány azután szerte Burgenlandban a borgazdálkodás átszervezéséhez vezetett és az addig tömegtermelésre berendezkedett borászatnak át kellett állnia a minőségi termelésre. Az új felvásárlókkal együttműködve a szőlőtermelést egyre inkább a szövetkezet koordinálta, minőségi kritériumokat, a megművelendő terület nagyságát és helyét már előre megtárgyalta a felvásárlóval, így egyre jobb üzleti feltételeket kínált a tagoknak. Az egyes bortermelők biztos leadási árral és mennyiséggel számolhattak. Andauban tehát a nyolcvanas évek közepétől ugyanakkora területen némiképp kevesebb szőlőt termeltek, de jobb minőségben.

Ez a stratégia a kilencvenes években a burgenlandi minőségi bortermelő magángazdákval való kooperáció során még inkább kibontakozhatott. A borszövetkezet napjainkban a tagok termőterületén koordinálja a termelendő szőlőfajtákat, a termés mennyiségét, a minőségi jellemzőket, a minőségvizsgálatokat és a szőlő érettségi fokának megfelelő szüret időpontját. Az andauiak üzleti stratégiája egyébként jelentősen különbözik a legtöbb burgenlandi borszövetkezet gyakorlatától. Így aztán az Andau-tadteni borszövetkezet a kilencvenes években a borászatot sújtó burgenlandi pénzügyi krízistől is megmenekült. Napjainkban a tartomány legsikeresebb szövetkezetei közé tartozik növekvő taglétszámmal. Tagokat egyébként már a szomszéd községekből is toboroznak.

Az andauiak stratégiájának sikerét 1972-ben a Borászegyesület is megtámogatta a mezőgazdasági művelés alatt álló területek tagosításával, melynek során az egyes gazdák földjeit hosszadalmas értékelési eljárásnak vetették alá, majd ezeket nagyobb és rentábilisabb területekké alakították át és újból szétosztották. Így váltak lehetővé olyan mezőgazdasági intézkedések az infrastruktúra terén, mint például a földek csatlakoztatása a vízvezeték hálózathoz. A koncentráció jelei a borászatban radikálisak: 1979. évi 245 bortermelő gazdaság közül 2000-re csak 90 maradt meg, és csupán hat nagyobb értékesíti borát magánúton is.

A szövetkezet, ahogy a jánosomorjai agrár-vállalkozók, mind szervezeti-
leg, mind a tagok szempontjából kevésbé fedi le a települést, hiszen nemcsak andai szőlőkön termel, és egyre nő a nem helybéli tagjainak a száma. Gazdasági sikere ezáltal keveset lendít a település általános stagnálásán.

2. További szereplők az agrárszektorban

Ma mintegy hatvan andai gazdaság él kizárólag mezőgazdasági termelésből. Minden mezőgazdasági üzemben megfigyelhető a termelésre vonatkozó diverzifikációs stratégia. A tipikus andai agrárüzemben a szőlőtermő terület az összterület kb. 20-25%-a. A művelési terület további 20-25%-át a zöldségtermesztésre fordítják, ami erős piacfüggősége miatt időszakonként magas hektáronkénti bevételt biztosít, ám különösen hajlamos az áringadozásra. A művelhető terület felét kukoricával, répával, rozssal, árpával és szójával vetik be. A zöldségtermesztésben mindekelőtt befőzési uborkát, újbungonyát, újhagymát, petrezselymet és kínai kelt termesztnek. Az andai agrárüzemek a zöldségtermesztés terén különösen gyorsan reagálnak a piaci változásokra és szükség esetén hamar váltanak olyan termékekre, melyek magasabb hektáronkénti bevételt biztosítanak. Míg a kilencvenes évek elején a községben még száz hektáron termesztettek befőzési uborkát, addig ma ennek termőterülete 30 hektárra csökkent. Ezalatt az újhagyma termőterülete 100 hektárra nőtt.

A községben 120 hektáron termelnek burgonyát. Andau a vezető osztrák újbungonya-termelők közé tartozik, ám itt is meghatározták a nagybani felvásárlókkal kapcsolatos stratégiát. Az andai burgonyatermés nagy részét egy nagy mirelit-céggel kötött szerződés alapján értékesítik, másik részét egy multinacionális étteremlánc vásárolja fel. A 400 hektáron termesztett andai vetőmag kukoricát szintén egy multinacionális konszernnel kötött vetőmag-nemesítési szerződés alapján értékesítik. Ausztria EU-csatlakozása óta az agrárterületen érvényesülő szubvenciós politika növekvő répatermesztést eredményezett Andauban. A hatvanas évekig domináns állattartás csaknem eltűnt és az agrárgazdaságok piacorientált termelésre álltak át diverzifikált termékekkel. Felismerhető a hektáronkénti jobb jövedelmezőség irányába történő gyors váltás világos tendenciája is, valamint az értékesítés biztosításának stratégiája a nagybani felvásárlókkal való kooperáció és szállítási szerződések által.

3. Turizmus

Az andaui községi képviselők az 1970-es évek elején a gazdasági helyzet fel-
élénkítésére alternatív lehetőséget reméltek a burgenlandi turizmushoz való csat-
lakozástól.¹⁸ A kezdetet a Pusttasee-i fürdő és szabadidős létesítmény építése jelen-
tette 1974-ben. Egy nagy mesterséges fürdőtó és a hozzá csatlakozó, huzamos tartóz-
kodásra alkalmas táborozási lehetőség hivatott a turistákat a Fertő-tó utolsó kanyaru-
latába csalogatni. A fürdőlétesítmény az andaui és a környező településeken élő
lakosság körében nagy közkedveltségnek örvend, és a határmegnyitás óta számos
magyar fürdővendég is gyakran látogatja. A tóparton elhelyezett ötven bungaló
ahhoz is hozzájárul, hogy Andau a turizmusra vonatkozó statisztikákban relatív
magas szálláskapacitást tud felmutatni. A fürdő mégsem adott kellő impulzust
a turizmus fejlesztéséhez. A burgenlandi turizmus 1999-es statisztikája szerint
Andauban csak 15 vendégágy áll az üdülővendégek rendelkezésére.

Pusttasee mellett a nyolcvanas években egy további szabadidős vállalkozás is
létrejött: a lovászat. A lovaglócsarnokkal és gyakorlótereppelel, valamint a hozzájuk
csatlakozó vendéglővel e létesítmény számtalan sportlovast és profi lovas versenyzőt
vonz Andaubá, hogy itt tartsák lovaikat, vagy tréningezzenek a modern csarnokban.
A vállalkozás mindazonáltal nem pusztán a helyi tulajdonos kezdeményezéséből jött
létre, hanem a Pusttasee létrehozásának keretében, a község tevékeny támogatásával
települt ide. A kezdeti nehézségek után a vállalkozás képes volt konszolidálódni.
Egy szomszédos községből beházasodott lovas szakember vezeti, akit – sikeres vál-
lalkozása ellenére némi lesajnálással – a helyiek, saját kocsmájában „tétényi cigány-
ként” szólítanak.

III. Helyi politika

A) A jánosomorjai önkormányzat, mint az ipartelepítés fő támogatója

A jánosomorjai fellendülésben minden interjúalanyunk döntő szerepet
tulajdonított az önkormányzat vállalkozásbarát politikájának. Ez a megfelelő ren-
dezési tervet (illetve annak szükség szerinti átszabását) a saját föld- és ingatlanér-
tékesítést, a földszerzésben való segítő közreműködést és az önkormányzat általá-
nos támogató mentalitását egyaránt jelenti. Az önkormányzatot mozgó, egyéb-
ként igen sokféleképpen tagolt helyi elit érdeme, hogy szinte a rendszerváltás után
azonnal teljes erővel szorgalmazni kezdte a nagyvállalatok telepítését és ezt
a politikát a mai napig támogatja.

Az önkormányzat attól is sikeres, hogy a politikai pártokból testületileg kiáb-
rándult, kiegyensúlyozott emberek stabil társulása. A 13 képviselő és a polgármester
közül heten a kezdetektől, négyen két cikluson át és hárman a legutóbbi választások-
kal kerültek be a községházába. S míg az első választásokon többségükben pártszí-

nekben jelent meg, így egykori pártszimpátiáik ismertek, a második ciklus óta kínosan ügyelnek arra, hogy az országos politika törésvonalait elkerüljék. A képviselők egytől-egyig tiszteletdíjasok, a helyi vállalkozói és értelmiségi elit tagjai.

Az önkormányzat az elmúlt tíz évben jelentősen professzionalizálódott: a felállított bizottságok ténylegesen előkészítik a döntéseket és a testületi ülések általában hatékonyak. Továbbá az önkormányzat a falusi elit-csoportokat arányosan, és több informális hálózatot is bevonva jeleníti meg: az egykori aktív MSZMP-sek közül csak azok maradnak benn, akik sikeres vállalkozókká és hiteles helyi „politikussá” váltak a rendszerváltás után; helyet kapnak benne a fiatal, feltörekvő menedzserek és tulajdonosok; és a szellemi elit képviselőiben az általános iskolai tanárok is. A kádári időkből él tovább a „focista-hálózat” az önkormányzaton belül, így az informális lobby sem szorul ki a döntésekből, noha lassacskán konkurenciája, a baseball-os tábor is megerősödik a tanácsteremben. Az önkormányzati képviselőiségnek egyfajta ethoszát is kialakították már: a frissen bekerült képviselők egytől-egyig úgy emlékeznek vissza, hogy kezdetben megszeppenten ültek a testületi üléseken és csak egy idő után találták meg szerepeiket és nyerték vissza önbizalmukat. A friss képviselők a bizottságokban szocializálódnak a helyi politikai döntésekhez.

A jánosomorjai önkormányzat nemcsak a különböző helyi érdekcsoportokat, hanem az egykori településszerkezeti különbségeket is megjeleníti, sőt, gyanítjuk, újrakonstruálja. Mintha az 1970 óta eltelt négy évtized egyáltalán nem mosta volna egybe az egykori települések, Szentpéter, Szentjános és Pusztasomorja határait (Hanságligetnél semmiképpen sem lett volna ez a helyzet, mert az csak közigazgatási szempontból érintkezik az előbbiekkal.) Az önkormányzaton belül egy idő után több határvonalra is felfigyeltünk. Az egyik térfélen – a polgármester(ek)et is beleértve – olyan személyek találhatók, akik a térbeli megosztottság „fölközt” állnak, mind a négy településrész számára hitelesen képviselik a település egészét. A másik oldalon olyan helyi politikusokról beszélhetünk, akik szűkebb pátriájukkal azonosulnak és hangsúlyozzák, hogy az adott településrész érdekeit is szívükön viselik. A két térfél között természetesen van átjárás. A szűkebb helyi érdekeket is megformálók között legerősebb pozícióban a pénzügyi bizottság vezetője van, aki magát a pusztasomorjai besenyők leszármazottjának tekinti és sikeresen lobbizik a szűkebb pátriájáért. Egyúttal a nagyközségi érdekeket is szem előtt tartja: ő kezdeményezte először a helyi adók bevezetését. Ő a pusztasomorjai egyházközség és az egyházi alapítvány elnöke, aki kizárólag magánadományokból felújította a jánosomorjai műemléktemplomot. A legfejletlenebb Hanságligetet egy onnan származó pályaelhagyó pedagógus, jelenleg egy osztrák cég magyarországi üzletkötője képviseli a közgyűlésben, aki kampányolt is szavazatokért (szórólapok, gyűlés) és sikeresen hozta be tanácskozási joggal az önkormányzatba az ottani iskola volt igazgatóját.

Az önkormányzatiság palettáját színesíti a német kisebbség. Már az 1990-es választásokon bejutottak olyanok, akik e kisebbséghez tartozónak vallották magukat, azonban a politikai döntésekben 1995-ig, az első kisebbségi önkormányzati választásokig nincs nyoma az etnicitásnak, leszámítva a kárpótlás útján időlegesen vagy

véglegesen hazatért egykori kitelepítetteket. 1995-ben a kitelepítés után Szentpéteren és Szentjánoson maradt néhány tucat család leszármazottai indultak a választáson és létrehozták a német kisebbségi önkormányzatot. Ennek tevékenysége elsősorban a fűvös zenekar fenntartásában és kulturális programok szervezésében merül ki. A helyi lakosság érdektelenségét mutatja az önkormányzati forma iránt, hogy 1995-ben a nemzetiségi önkormányzat felállásakor a választásra jogosultak 10,2 %-a tartotta szükségesnek, hogy részt vegyen a német kisebbségi önkormányzat megválasztásán. Igaz, hogy 1998-ban amikor a kisebbségi önkormányzati választást együtt rendezték a nagyválasztással, mindenki, aki az önkormányzati képviselőkre érvényes szavazatot adott le, választott kisebbségi önkormányzati képviselőt is. A kisebbségi önkormányzat és a községháza közti kommunikáció 1998 óta két közös tag által is biztosított.

A kisebbségi önkormányzat megszerezte a mozi épületét is, azonban mindezidáig zenekari próbákon kívül másra szinte nem hasznosította. Úgy látjuk, hogy a kisebbségi önkormányzatiság nem befolyásolja a település mindennapi életét, mert elsősorban „emlékezet-politikával” foglalkozik: szervezi a kitelepítettek éves találkozóit és zenét szolgáltat a nagyobb ünnepeken. Nem tesz azonban például semmit az ellen, hogy a Szentpéter és Szentjános között a helyi németiség jelentős részének kitelepítése után is fennmaradt évszázados rivalizálás enyhüljön. Ezt egyébként, ahogy látjuk, a rendszerváltás után alapított péteri német kisebbségi iskola és az antali általános iskola közötti konfliktus csak tovább mélyíti. Az antali iskola pedagógusaival készített interjúkból úgy tűnik – ők egyébként a beiskolázási adatokkal és a két iskola közötti fluktuációval is bizonyítottaknak látják –, hogy a szentpéterei nemzetiségi iskola „gyengébb” és ennek oka épp a nemzetiségi oktatás.

A sikeres önkormányzati tevékenység Jánossomorja bevételeinek jelentős emelkedésében is megmutatkozik. A helyi adók az 1992-95 közötti 15-20 millió Ft-ról 1996-97-ben 45 millióra, 1998-ban 95 millióra, 1999-ben pedig már 130 millióra emelkedtek. A helyi adók oroszlánrészét az iparüzési adó adja, mely 8 év alatt majdnem meghússzorozódott (6,6 millióról 117 millióra), emellett az építményadó közel megháromszorozódott (3,4 millióról 9,4 millióra), míg a kommunális adó ezekben az években mintegy a 3/4-ére csökkent. A polgárosodást és a lakosság anyagi jólétének ennél ugyan szerényebb, de mégis jelentősnek tekinthető emelkedését tükrözi a személyi jövedelemadó önkormányzatnál maradó tétele (mely az 1991-es 17 millióról 1998-ra 38 millióra emelkedett és az 1999-es jelentős központi elvonások után is közel 30 millió Ft maradt helyben), valamint a gépjárműadó-bevétel, mely 1,3 millióról közel 9 millióra nőtt meg ugyanebben az időszakban. Az önkormányzati gazdálkodás fontos mutatója a céltámogatások összege is. 1997 kivételével Jánossomorja minden évben 30-90 millió Ft közötti céltámogatást nyert el, 1999-ben pedig közel 330 milliót.

A jánossomorzai történet kulcsfigurája a mostani polgármester, aki már az első ciklusban is alpolgármesterként tevékenykedett, és mint korábban a tévesz mintagazdaságainak állatorvosa, noha nem helybéli születésű, nagy presztízsnak örvendett. A jánossomorzaiak számára egyszerre testesíti meg a folytonosságot és az avatottsá-

got, a beruházókban pedig a korrekt üzletember és civilizált tárgyalópartner imázsát. A polgármester hivatástudattal gondoskodik a községről és igyekszik elsimítani a meglehetősen tagolt helyi elit konfliktusait. Ezt a választási adatok is jól mutatják. Míg 1990-ben és 1994-ben még 5-6 jelölt indult a választásokon és az 1. és a 2. hely között 2-300 voksnyi különbség volt csak, addig 1998-ban Jánossomorja szinte egyöntetűen rá szavazott.

B) Az andai politikai elit, mint a határnyitással kapcsolatos vélemények legfőbb szószólója

Már az eddigiek alapján is felmerül a kérdés, vajon nem az önkormányzat tehetlensége, vagy a belső politikai csatározások szorították Andaut az elmúlt ötven évben a fent vázolt „kényszerpályákra”? A községet évtizedek óta az SPÖ (korábban Ausztriai Szocialista Párt, ma Ausztriai Szociáldemokrata Párt) jelenléte határozta meg. A községi kisparasztok és bér munkások magas száma már 1922-ben biztosította, hogy a településen a szociáldemokrata párt kerüljön fölénybe. Az SPÖ agitációja Andauban és a Fertő-tó kanyarulatában a második világháború után is a kisparasztok és mezőgazdasági munkások rétegeit célozta meg. A párt itt a hatvanas évekig az arisztokrata nagybirtokok felosztásának – később csendben elülni hagyott – következtével lépett fel.

Az ÖVP (Oszták Néppárt), mely a két háború közti időktől kezdve a Keresztényszocialista Párt örököseként lépett fel, a második legerősebb politikai erő lett a településen. Mint az iparúzóknak többségének és a parasztság egy részének politikai otthona, a kezdetektől fogva jelen volt a helyi politikában. Az FPÖ (Ausztriai Szabadság Párt) a harmadik jelentős csoportosulás a településen. Nagy hagyománya van a községben, s nem csupán a nyolcvanas évek közepétől, a párt Ausztria szerte megfigyelhető felívelésétől kezdve képvisel jelentős politikai erőt. Már az 1922-es első választásokon számos szavazót nyertek a „nagynémet erők” és a liberálisok a helyi parasztság köréből. A Fertő-vidék gazdag, piacra termelő nagygazdái már a huszadik század elejétől a nemzeti liberális és antiklerikális agitáció célpontjai voltak. A két háború közti idők keresztényszocialistáinak kisparaszti orientációjú, protekcionista agrárprogramja sok nagygazdát arra inspirált, hogy szerencséjét a Bundban és a nagynémet nacionalizmusban keresse. Az FPÖ magas szavazati aránya az 1982-es községi tanácsi választásokon azt mutatja, hogy egy konzervatív liberális csoport a helyi parasztság körében távol tudta tartani magát az ÖVP-től. Az 1982 és 2000 közötti választási eredmények a burgenlandi viszonyokat figyelembe véve szokatlan fejlődést mutatnak. A szociáldemokraták ugyan veszítettek némi szavazatot, de vitathatatlanul magukénak mondhatták a helyi voksok többségét. Eközben az ÖVP szavazati aránya különösen a községi választásokon csökkent, s ezzel párhuzamosan az FPÖ – a burgenlandi és össz-ausztriai trendekkel szöges ellentétben – zuhanni kezdett a helyi választásokon, és a nemzeti, tartományi és európai választásoktól teljesen eltérő eredményeket produkált.

Miután hiányoznak a helyi választási elemzések, e tekintetben interpretációkra vagyunk utalva. A népesség fent bemutatott arányváltozásaiból valószínűleg az következik, hogy az SPÖ viszonylag sértetlen pozíciója az idősebb választók növekvő arányára vezethető vissza, akik legalább a helyi választásokon – járadékosként vagy nyugdíjasként – hűek maradnak pártjukhoz. Ugyanakkor azonban az SPÖ hol több, hol kevesebb szavazatot veszít az FPÖ-vel szemben. A frusztrált szociáldemokraták és a fiatal választók különösen a tartományi és országos választásokon az SPÖ-től az FPÖ felé áramlanak. Miután a lakóhelyről való elvándorlás különösen az ifjabb népességnél jelentős, mindez nem vezet a párt (szavazó)táborának stabilizálódásához és a szavazók állandó növekedéséhez. Azonban Andauban az FPÖ-ből is elvándorolnak az egykori nagynémet, liberális parasztság hagyományos rétegei, ők inkább az ÖVP táborát erősítik. Ez részben a paraszti gazdálkodás általános visszaesésével, másrészt az FPÖ agrár- és Európa-politikájával lehet összefüggésben.

A falu gazdasági és politikai elitje Andauban a nagy parasztcsaládok tagjai közül került ki, akik hagyományosan a Keresztényszocialista Párthoz, később az ÖVP-hez és részben a nagynémet liberális politikai csoportosuláshoz álltak közel. A falusi elit jelenlétének a különböző politikai táborokban később nagy jelentősége lett. A meghatározó politikai törésvonal a második világháború előtt és után nem annyira az egyes pártok mentén jött létre, hanem az un. „klerikális” és „antiklerikális” tábor közt. Ezt az antiklerikális tábor az osztrák pártpalettán az SPÖ, a KPÖ és az FPÖ fedte le, a klerikálisok az ÖVP körül gyülekeztek. Andauban az SPÖ-nek már az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején sikerült integrálnia a földművesek KPÖ felé húzó részét úgy, hogy követeléseik egy hányadát magáévá tette. A KPÖ nem játszott többé tényleges szerepet a helyi politikában. Az andai parasztok egy részének nagynémet liberális tradíciójából adódóan azonban a falusi elit antiklerikális táborának egy része főként az FPÖ-be szerveződött be. A falu paraszti elitje tehát tulajdonképpen két táborra szakadt, vagy – társadalmi rétegenként – a háború utáni mindkét meghatározó politikai táborban képviseltette magát. Az SPÖ dominanciája a községben így semmiképpen sem jelentette a parasztok és munkások közti teljes szembenállást. Az egyes politikai vezető személyiségeket ez a megosztottság inkább szélesebb körű manőverezési lehetőséghez juttatta a helyi politikán belül, mivel a parasztok követelései a klerikális és antiklerikális táborban egyaránt helyet kaptak.

Ragyogó példa erre az 1966-tól 1992-ig, közel harminc évig polgármesteri tisztséget viselő J. P. 1925-ben született, az andai viszonyok közt közepes birtokkal rendelkező parasztcsaládból származott, de kitanulta a kádár mesterséget is. Fiatalon részt vett a nemzeti szocialista ifjúsági mozgalomban. A katonai szolgálatot és háborús fogságból való hazatérését követően kádarműhelyt nyitott, s megkezdte a szülői parasztgazdaság átalakítását úgy, hogy bortermelésre specializálódott. A háború utáni években mint kisiparos és kigazda, az ÖVP tagja lett. Sokat tett a szőlőtermesztés modernizációjáért, szót emelt a szőlőskertekben való magasabb színvonalú termesztési eljárások és a fajtatisztítás mellett. Emellett szőlőfelvásárlóként és borke-

reskedőként is tevékenykedni kezdett. Amikor azonban a borszövetkezet vezetői helyére pályázott, a nagygazdák elitjének ellenállásába ütközött. Politikai csalódottságában J. P. elpártolt az ÖVP-től és belépett az SPÖ-be. Mint borkereskedő, iparos és felvásárló gyors karriert futott be a helyi politikában. 1966-ban polgármester, később az SPÖ körzeti választmányának tagja, tartománygyűlési képviselő, sőt pártjának parlamenti képviselője, s mint ilyen mezőgazdasági szóvivő is lett. Az andaui lakosság nem-paraszti rétegeinek támogatását azzal biztosította, hogy a településen és környékén mellékesként gazdálkodók és munkások munkahelyteremtése során közvetített. Több mint 500 személynek szerzett munkát a városi ügyosztályon, 42-nek a „Városi Kertészeti Hivatalnál” a szociáldemokrata bécsi városvezetésben.

Polgármesterként a tartományi és szövetségi kormányzattal való jó kapcsolatai segítségével kijárta a falu közművesítését. A Fertő-tó kanyarulatának rádiós orvosi szolgálatát Andauban rendezték el, valamint egy nagy garázst is építettek a menetrendszerű buszok számára. Az olyan fejlesztési projektekhez, mint a Pusztasee és szabadidő központ, elő tudta teremteni a tartományi támogatási eszközöket. Az ő hivatali idejére esik az összes közmű kiépítése Andauban. A közhivatalok letelepítése révén – melynek során Burgenlandban, mint Ausztriában mindenütt, az állásokat pártpolitikai alapon osztották el – az SPÖ az alkalmazottak és hivatalnokok lakossági rétegeivel erősíthette meg pozícióit. J. P. korán feladta a kádárműhelyt, de mint szőlőkereskedő még sokáig tevékenykedett. Ezt a funkcióját a borászati szövetkezet új stratégiája miatt veszítette el, amely a hatvanas években megkezdte a szőlőeladás és szőlőkereskedés széleskörű szabályozását.

J. P. polgármester karrierjének példáján világosan látható, hogy a szőlőművelő falusi elitnek több mint 30 évig sikerült a faluban a politikai hatalmat biztosítania a maga számára. A mára szinte kizárólag bort termelő és szántóföldi növényeket termesztő nagy parasztcsaládok meghatározó gazdasági és társadalmi súlya Andauban napjainkig fennmaradt. Minden politikai táborban jelen vannak, s ez biztosítja számukra, hogy érdekeik a helyi politikában meghallgatásra találjanak.

J. P. 1997-es visszavonulásával, majd halálával sem bomlott meg a falusi elit konszenzusa, pedig közötté és az új polgármester között akkora a különbség, mint tűz és víz között. Míg J. P. kisgazdaként és borászként saját gazdaságából élt, ki volt téve a versenynek, és szívügye volt a településfejlesztés, addig J. F. egész életében közill. párthivatalnokként kereste kenyerét és nem bántják településfejlesztő gondolatok. Ottjártunkkor alig állt szóba velünk és minden önkormányzati információt titokként kezelt, csak alpolgármesterének, a borászati szövetkezet jelenlegi elnökének köszönhető, hogy egyáltalán el tudtuk indítani a kutatást Andauban is. Többszöri rákérdezésre is csak arról tudott panaszkodni, hogy fogy és öregszik a falu népessége, további kérdéseinket pedig azzal rázta le, hogy sietnie kell a tartományi pártgyűlésre (miután az időpontot az interjúra ő javasolta). J. F. pártján belül is a legvonalasabbak és a leglojálisabbak közé tartozik, így aztán a liberálisabb tartományi funkcionáriusok sem „nyúltak át” a feje fölé, hogy segítsék a kutatást. Távolról úgy tűnik, hogy az alpolgármester képében a régi polgármester szelleme vezeti tovább a falut, J. F. csak

reprezentál. A helyi gazdasági elit (amely lényegében azonos a politikai elitel is) valószínűleg azért viseli el az ügyetlen polgármestert, mert ha használni nem is, ártani sem tud a falunak. Ugyancsak szelídíti az esetleges konfliktusokat, hogy ennek az elitnek most sem megy rosszul, a boldogulást nem találók többsége pedig már elhagyta a falut. Az új polgármester szavazóbázisát a település életéből visszahúzó-dó nyugdíjasok és az egykori majorból származók így is biztosítják.

IV. Településközi kapcsolatok, a határ szerepe a két község életében

A) Mindennapi kapcsolattartás

Amikor a polgármestereknél rákérdeztünk, mi az oka annak, hogy nem hoztak létre közösen állandó határállomást, az andai polgármester hosszan ecsetelte, mekkora káruk származna ebből. A helyi vélekedések szerint (melyet a községházán többször megvitattak) a legsúlyosabb problémát az átmenő forgalomból származó zaj, forgalomnövekedés, „erkölcsi fellazulás” okozná, de hasonlóképpen rettegnek attól, hogy a helyi vállalkozók így tönkremennének az olcsóbb, ám hasonlóan jó minőségű magyar kínálat könnyű elérhetősége miatt. (Andauból csak hetente egyszer éri meg átjárni Mosonmagyaróvárra vagy Kapuvárra bevásárolni, ebédelni. Ha Jánossomorját elérnék, állítólag naponta mennének át az emberek.) A magyar polgármester kérdésünkre legyintett: a két éve választott új andai polgármesterrel még nem is találkozott, ők korábban többször próbálkoztak náluk, hogy kinyissák a határt, ma azonban már nem foglalkoznak ezzel, Andau „nem számít”.

A helyi lakosság sem ápolja rendszeresen a kapcsolatokat a jánossomorjaiakkal. Az iskolák közti kontaktus is csak néhány közös ünnepre korlátozódik, működő programok és közös akciók, amilyenek pl. Dél-Burgenland többi határközségében megszokottak, itt nincsenek. Bár a kilencvenes évek elején volt néhány magyar nyelvi tanfolyam a községben, egy még a gyerekeknek is, ám ez a kezdeményezés érdeklődés hiányában rövidesen elaludt.

A formális, vagy intézményesült kapcsolatokban támadt űrt persze pótolhatnák a rokoni, baráti kapcsolatok is. A II. világháború előtt ezek – országhatár ide, vagy oda – még mindennaposak voltak. A helyi svábság túlnyomó többségének kitelepítésével e szálak is elszakadtak. A nyári hónapokban persze sok andai kisnyugdíjas kerekedik át Jánossomorjára bevásárolni, ebédelni, fodrászhoz, stb. és a jánosiak is szívesen mennek át megmártózni a Puszta-tóban. A strandon azonban nem napoznak egy gyékényen, még a gyerekek is tartják a távolságot (az ottani osztrákok persze jórészt bécsiek és nem helyiek).

Mindez nem jelenti azt, hogy a határállomás ne bonyolítana le számottevő forgalmat.¹⁹ 1997-től 2000-ig 90 ezerről 125 ezerre nőtt a Jánossomorjánál be- ill. kilépő magyar állampolgárok száma, míg a külföldieké 12-ről 16 ezerre. Mit jelentenek

ezek a számok a teljes osztrák-magyar határra vetítve? Milyen szerepet láthat el a jánosomorjai átkelő? 2000-ben 17 ún. „állandó határátkelőhely” volt az osztrák-magyar határon. Ezek mindösszesen 19 millió embert léptettek be, illetve ki. A közúti határforgalom oroszlánrészét Hegyeshalom (több mint 8 millió), Sopron (majdnem 3,5 millió), Rábafüzes (2 millió) adta, Kőszeg, Bucsú, Kópháza, Fertőd egyenként 7-800 ezer átutazót számlált a határon. A Jánosomorjához hasonlóan csak időszakosan nyitott fertőrákosi átkelőhely is 250 ezres forgalmat bonyolított 2000-ben. Ennek a jánosomorjai forgalom alig több mint a fele. Noha nehéz az egyes határátkelőket összevetni, hiszen más-más útvonalakon fekszenek és különféle mobilitásokat tesznek lehetővé (az európai tranzittól a regionális idegenforgalomig), adataink azt sejtetik, hogy ez a határállomás elsősorban a két települést és a szűkebb vonzáskörzetet szolgálja ki. A külföldiek elsősorban osztrákokat kell értenünk, illetve csekély részben német turistákat és a nyári osztrák szezonális munkákon alkalmazott szlovákiai munkaerőt. Az osztrákok és a magyarok átjárási gyakoriságai közötti különbség egybecseng más, a térséggel foglalkozó közvélemény-kutatások adataival.²⁰ A különbségek legfőbb magyarázatát a kutatók az eltérő úticélokban látják. Az osztrákok elsősorban fogyasztani és rokonlátogatni jönnek Magyarországra: ezek egyrészt nem mindennapos programok, másrészt nem feltétlenül Jánosomorja a cél, hanem a környező városok, elsősorban Mosonmagyaróvár.²¹ A magyarok többsége dolgozni jár át Burgenlandba, tehát sokkal gyakrabban és szintén nem feltétlenül Andaua utazik. (A Fertő-tó környéki osztrák borász falvaknak például állandó szüretelő „teamjei” vannak, a jánosomorjaiak pl. Ilmitzbe járnak.)

A szezonális munkák ritmusát jól tükrözik a határforgalom hónapokra bontott adatai. Áprilisban még csak az építőipari munkások jönnek-mennek a határon, májusban már megkezdődik a primőr zöltségek betakarítása, a nyári hónapok jelentik a főszezont mind az építkezéseknél, mind a csemege-kukorica és zöldségtermelésben, a szeptember és az október pedig a szüret ideje. A külföldiek júniusban és augusztusban mozognak a legtöbbit, a hozzávetőleg 1500 fős többletet az egy-egy napra lehetővé tett tranzitforgalom és a kerékpáros turizmus adja. A nyári hónapokban tehát napi ezer ember fordul meg a határon, óránként 40-50 ember: ez jelentős határforgalmat jelent.

A határmegnyitás után a magyar munkaerő foglalkoztatásáról szóló vita Ausztriában a korlátozó és szigorú politikai feltételek körülményei közt zajlott. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy a már évtizedek óta Ausztriában élő, Törökországból és az egykori Jugoszláviából érkezett vendégmunkások, valamint az 1992-es balkáni háborús vidékekről elmenekültek mellett számos magyar munkavállalónak is sikerült megvetnie a lábát a burgenlandi munkaerőpiacon. Az AMS burgenlandi munkaerőpiaci szolgálat statisztikája azt mutatja, hogy a magyarok aránya a Burgenlandban hivatalosan foglalkoztatott külföldi állampolgárok közt folyamatosan növekszik. A magyar munkaerő mindenekelőtt nagy- és kisipari üzemekben, valamint a szolgáltató szektorban talál munkát. Az erdő- és mezőgazdaságban való tevékenység inkább az észak-burgenlandi vidékekre jellemző, mivel Dél-Burgenlandban csak igen kevés mezőgazdasági nagyüzem van.

Miután Andauban kevésbé fejlett a kis- és nagyipari szektor, itt csak kevesen találnak maguknak munkát. Ezzel szemben más a helyzet a mezőgazdaságban. Itt Andau a maga nagygazdaságaival, birtokaival és borszövetkezetével ideális munkaerőpiaci lehetőséget kínál a magyar munkavállalónak. Hiszen a bérek az agrárszektorban hagyományosan igen alacsonyak, és munkaerőre, mindenekelőtt a kevésbé gépesített zöldségtermesztésben és szőlőművelésben, főként szezonálisan, évi néhány hónapra korlátozva igény van. Ezt az ún. külföldi munkavállalók szezonális foglalkoztatási kontingensén keresztül a Gazdasági, Munkügyi és Szociális Minisztérium rendeletekkel szabályozza.²² Ilyen szezonális szabályozás minden szövetségi tagállamban működik és csak az idegenforgalomra, valamint az erdő- és mezőgazdaságra vonatkozik. A szezonális munkaerő kontingensek – melyek kiegészítik a munkavállalási-, a foglalkoztatási engedéllyel, a Befreiungsschein-nel, vagy a határátlépő igazolvánnyal foglalkoztatott külföldi munkavállalók létszámát – Burgenlandban az 1990-es években folyamatosan és 1999-ben ugrásszerűen emelkedtek. A burgenlandi, mezőgazdaságban foglalkoztatott, szezonális munkaerő-kontingens nagy része biztosan a nezsideri körzetre jut.

Megcáfolhatatlan tény az is, hogy épp a mezőgazdaságban és szolgáltatóiparban különösen magas az illegálisan Ausztriában dolgozó, a határt turistaként átlépő magyarok száma. A Burgenlandban foglalkoztatott magyaroknak átlag 24 százaléka dolgozik Neusiedel am See körzetében. Feltételezve, hogy a szezonálisan a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a körzetben kétszer ennyit tesz ki, 1237 mezőgazdaságban foglalkoztatott magyar állampolgárt kapunk. Ez a szám – különösen a betakarítási időnyben észlelhető napi tapasztalatokkal összehasonlítva egészen hihetetlennek tűnik.

B) A határ szerepe a jánosomorjai fellendülésben

Az ipar letelepedésére a helyi határállomás semmilyen hatással nem volt. Ami számított, az a közlekedés viszonylagos könnyűsége Hegyeshalom illetve Schwechat és Bécs felé. Ám mélyebben tekintve a telepítő tényezők közé, itt is fölfedezhetjük – nem a határ, de az idegen államterület előnyeit, ami a külföldi nagyvállalatok vonatkozásában egyfelől a szakszervezetek, a munkajogi védelem, a természetvédelmi előírások hiányának vagy lazaságának képében, másfelől az adaptív és kooperatív népességben (mint potenciális munkaerőben) jelentkezik. A külföldieket tehát elsősorban az idegen állam gyengesége, a „szabad” piac vonzza. Ezek a széteső állam területén nagyjából egyenletesen érvényesülhetnek, ha nem vesszük figyelembe, hogy egyes megyék és városok valamilyen okokból inkább képesek az ellenállásra, illetve vonzóbbak sajátos fogadókészségük miatt. A jánosomorjai ipari koncentrációt tehát az ipari előzmények, a kedvező közlekedési helyzet, az előző húsz év régióbeli gazdasági bummja, mely közvetve azért kötődik a nyugati országhatár közelségéhez, és a határozott és eredményes önkormányzati politika hívta létre.

Másként áll a helyzet a mezőgazdaságban. Konkrét adatokat ugyan nem kapunk az osztrák földfelvásárlás mértékéről, de a „nagy zsákmányolás” ténye a jános-somorjaiak számára nyilvánvaló. Ám a résztvevők közül még a legkompetensebbek – az érdekegyeztető fórum tagjai, illetve a földmérleg elkészítői – sem tudnak közeli adatokat adni, ugyanis számukra egybemosódik az a föld, amelyet valamelyik ügyvéd egy osztrák ügyfél megbízásából, vagy egy hazai, ám nem-helyi ember megbízásából vásárolt a kárpótlási árveréseken. Csak a nem-helyiek arányát látják, ez a három kárpótlási árverésen folyamatosan nőtt, az elsőnél még elenyésző volt, a harmadiknál már majdnem 80%. Az árverésre került összesen kb. 4500 ha, 100 000 AK földet 30-40 %-ban vették meg a nem-helyiek, és ugyanilyen arányban vásárolták korábban föl a tagi részarány földeket is, vagyis a téesz egykori 6500 hektárjából nagyjából ilyen arány kerülhetett „külsők” kezére. Kötődik ez a földvásárlás valahogy a határ közelségéhez?

Noha a sajtó ezt evidenciának veszi, gazdaságilag egyáltalán nem az, hiszen az árkülönbség a földárakban országosan jellemző, a tranzakciók bonyolításában segédkező ügyvédek éppúgy bevethetők Csajága-Röcsögén, mint Jánossomorján. A különbség a megszerzett ingatlanok hasznosíthatóságában van. Ha ugyanis pusztán a jövőben elérhető ingatlanár-növekedésre spekulál valamely osztrák vevő és a vásárolt területet nem hasznosítja, akkor a tőke az ingatlan eladásáig lényegében parlagon hever, a majdani eladásban realizálható nyereség egy részét elnyelik a befektetett tőke nem realizált kamatai. Tehát jobb, ha üzemet is működtetnek az ingatlanon. Ehhez vagy vegyes vállalatokat kellett alapítani, vagy/és alkalmas partnert is kellett találni, akivel biztonságosan lehet a törvénytelenül szerzett földeken mezőgazdasági üzemet működtetni. Utóbbi szerepre nyilván nem alkalmasak a helyi konkurensek, annál inkább azok a gazdák, akik maguk is osztrákok, osztrák bázisról terjesztik ki tevékenységüket magyar területre. Ezt erősíti meg, hogy informátoraink szerint a jános-somorjai osztrák tulajdonú mezőgazdasági üzemek nagyobb részt saját honfitársaik által vett földeket hasznosítanak.

Mindezt tovább valószínűsíti az a kevés információ, amit az osztrák gazdákról megtudtunk. Egyikük sem úgy akasztotta a szántásba az ekét Jánossomorján, mint valami kivándorló német paraszt Amerikában, rokonok, ismerősök és helyismeret nélkül. Sőt fordítva, a mi embereinknek a magyar oldalon rokonai, a határ másik oldalán bázisul szolgáló kisüzeme, háza, lakása van, gyakran a két telephely között ingázik. Belátható, hogy ez nem menne, ha Békésszentandráson vagy Csengerben talált volna magának földet. A befektetett tőke, mint láttuk, csodálatosan megtérül, különösen akkor, ha a zöldhatárt is felhasználják a termények EU-piacra csempészéséhez. A határral kapcsolatos beállítódásokat náluk egyszerűen a gazdasági érdek szabja meg. A magyar gazdák a zöldhatár ellenőrzését és osztrák konkurenseik járkálásának megakadályozását szeretnék – ami nem valami általános bezárkózás utáni vágy és nem is pontos megfeleltetője az andauai, ausztriai szolgáltatók és vendéglősök vágyának, mely a Jánossomorja felé menő utas- és bevásárlóforgalom csökkentésére irányul.

Mindazonáltal a határ megnyitása elvileg még kevés lenne ahhoz, hogy (kiegyensúlyozott vagy az egyik félre nézve előnyös) gazdasági együttműködést indítson el, hiszen ehhez a két oldalon fekvő gazdasági terek valamilyen egymást kiegészítő, komplementer jellege is szükséges. Jánossomorja és Andau vonatkozásában azonban ez a feltétel is megvan: a gazdasági különbségek, az ottani viszonylag több tőke és vásárlóerő és az itteni olcsóbb munkaerő egybeillesztése teremthet egyrészt gazdasági fejlődést, igényelhet másrészt közigazgatási szabályozási feladatot (pl. adózási, munkajogi, környezetvédelmi téren).

Az előzőtől független feltétel a közlekedési hálózat alkalmassága, együttműködést segítő szerkezete. Ha bizonyos fontos közlekedési utakat a trianoni határ átmetszett, azok esetleges helyreállítása magában véve is kedvező lehetne a határ menti településekre nézve, melyek 1920 óta így zsákutcába kerültek.²³ A nyugati határon azonban ez a zsákutca helyzet ritkábban fordul elő, a keresztirányú összeköttetések általában Magyarországon maradtak, Jánossomorjára pedig éppen nem jellemző a közlekedési elszigeteltség, hiszen átmegy rajta a vidék észak-déli főútvonala.²⁴

C) Az andai kompromisszum

A teljes határnyitás gondolata az andai parasztok körében nem élvez támogatást. Miután érdekeiknek és törekvéseiknek a gyalogos átkelő felel meg, az andai ÖVP is elutasító magatartást tanúsít a határ további megnyitásával szemben, még ha az egyes gazdák teljesen mellette volnának is. E kérdésben teljes konszenzus uralkodik a helyi ÖVP paraszti és iparos elemei közt. A legtöbb iparos Andauban azért is a határ további megnyitása ellen foglal állást, mert fél, hogy a helyi fogyasztók Magyarországra vándorolnak. A jelenlegi határátkelőt ugyanis a helyi lakosság már most is elsősorban kerékpáros bevásárló turizmus céljaira használja, és arra, hogy felkeresse a vendéglátó-helyeket. Számos andai nyugdíjast inspirál naponta ebédje elköltésére a sátokecsma, mely a határátkelőhely közvetlen közelében szolgál fel olcsó meleg ételt és italt. Az osztrák vendéglátósok is úgy vélik, hogy ha a határt az autós forgalom számára is megnyitnák, nem maradnának vendégeik. Az andai iparosok – akik talán örülnének a határnyitásnak – pedig túlzottan kis csoportot képeznek ahhoz, hogy érdekeiket a helyi politikában ténylegesen érvényesíteni tudják. A jelenlegi helyzet tehát a falu egésze számára a kisebbik rossznak tűnik a személygépkocsi forgalom előtt megnyitandó határhoz képest.

A kelet-európai bővítés, a határmegnyitás, valamint a burgenlandi munkaerőpiac kelet-európai munkaerő általi veszélyeztetésének problémája az FPÖ burgenlandi választási kampányának fő toposzait adta. A legutóbbi tartományi választásokon az FPÖ szerte Burgenlandban súlyos veszteségeket szenvedett, annak ellenére, hogy legfontosabb választói rétegei érdekeit képviselte. Pedig a burgenlandi FPÖ-nek hagyományosan erős táborra volt az iparosok – és Észak-Burgenlandban – a parasztság körében. Neusiedel am See körzetében már a nyolcvanas években megalakult a „Parasztság Önvédelmi Közössége” (Notwehr-

gemeinschaft der Bauern) nevű FPÖ-szatelit szervezet. Ámde ebben a körzetben éppen a parasztok profitáltak legtöbbször a határmegnyitásból és a szezonális mezőgazdasági munkaerőből, másfelől a kisiparosok többnyire magyar munkavállalókat foglalkoztattak. Ezért a Burgenlandi FPÖ két alapvető csoportjánál kevés nyereség származott a kelet-európai munkások választási témaként való felvetéséből. A burgenlandi munkásság jelenleg csak helyi-közzel konkurál a rosszabban képzett kelet-európai munkaerővel, így ez a téma sem vált be. Ugyanez vonatkozik a burgenlandi fiatal választók rétegeire is.

Elutasítóan viszonyulnak a határmegnyitáshoz a nyugdíjasok és a kétlaki életmódot folytató lakástulajdonosok, akiknek száma egyre nő. Közülük sokan Bécsből visszatérő ingázók, akik a szülői házat csak hétvégi házként, vagy öreg napjaik lakhelyéül használják. A határmegnyitás megzavarná az idilli nyugalmat. Miután ez a csoport többnyire az egykor elvándorolt munkáscsaládokból tevődik össze, nem lényegtelen az a defenzív magatartás, melyet a helyi SPÖ a határmegnyitás kérdésével kapcsolatban tanúsít. A szezonális magyar munkaerő foglalkoztatása Andauban sok család számára a hagyományos betakarítás idején megkereshető mellékjövedelem elvesztését jelentette. Ez mindenekelőtt a diákokat, háziasszonyokat és nyugdíjasokat érintette. Rájuk tehát a vasfüggöny megszűnése egyértelműen negatív hatással volt. Erre az SPÖ-klientúrára nézve Andauban az 1988-as határnyitás negatív következményekkel járt, így a további nyitásban semmiképpen sem látnak előnyöket.

Csupán az andai lakosság kis része gondolkodik másképp. Közülük néhányan – így a turizmusban érdekeltek – nem tudják egyértelműen mérlegelni az esélyeket és kockázatokat. A lovászat tulajdonosa ugyan lényegesen jobb programokat kínálhatna a határ innenső oldalán, azonban vendégei az olcsóbb Magyarországra is átmehetnének. Ugyanakkor a fogadók és szállásadók Andauban nem keveset profitálnak a határőrök és csendőrök jelenlétéből, akik jelentős mennyiségű szobát és termet bérelnek. A személygépkocsis határnyitással felerősödő „spórolós” magyar bevásárlóturizmussal szemben – úgy vélik – ez az állomány állandóan ott tartózkodik és lényegesen többet is fogyaszt. A határ felszámolása véget vetne ennek a jó üzletnek is.

Csak egy maréknyi nagyobb mezőgazdasági üzem tudja elképzelni a határ liberalizálásának egyértelmű előnyeit. Számukra Magyarország expanziós lehetőséget kínál a nagyobb és olcsóbb művelhető földek, s különösen a gépigényes mezőgazdasági művelés területén. Így néhány paraszt már most jelentős területeket vásárolt fel Magyarországon és termékeinek egy részét is Magyarországra szállítja. Tőkéjüket egy számukra olcsó országban tudják befektetni, és közben ugyanazokkal a multinacionális cégekkel állnak kapcsolatban mint Ausztriában. Mint pl. a „Pioneer” csoport, amelyik a nyolcvanas évektől a kukoricatermesztés kiterjesztését kezdeményezte Andauban, és Nyugat-Magyarországon is képviselteti magát. A továbbiakban azt remélik, hogy a keleti bővítés miatt az EU számos mezőgazdasági alapítványának legalább egy része Magyarországra is bekerül, és ha nem, később akkor is visszashallíthatják az olcsóbban előállított terményeiket Ausztriába.

A szőlősgazdákat viszont jelenleg nem vonzza a Magyarország felé való terjeszkedés. Az észak-burgenlandi bortermelők a nyolcvanas évek második felében a minőség növelésre és a változatlan földterületen termelt mennyiség csökkentésére törekedtek. Anyagi forrásaikat a minőség javítására és nem az expanzióra fordítják. Nincs mit nyerjenek a határ liberalizálásából, hisz Magyarország nem kínál felvevő piacot a viszonylag drága bornak, ám számolni kell a magyar versenytársakkal is. Ráadásul a bortermelési támogatásokhoz a termőterület csökkentése és nem növelése révén lehet hozzájutni.

V. Összegzés: Mi történt és hová tart Jánossomorja és Andau?

Jánossomorján és Andauban, a két szomszédtelepülésen paradox helyzet körvonalazódik. Mintha a határ két oldala helyet cserélt volna egymással: Jánossomorja iparosodik és kinyílik a világ felé, Andau újraagrárosodik és elzárkózik, amennyire csak lehet. A fejlett Nyugat-Európa, a globalizáció nyomait inkább tükrözi a magyar település, mint szomszédja.

Jánossomorján hihetetlen mértékű változások következtek be egy évtized alatt, melyek nem ütköztek semmilyen nyílt ellenállásba a település egyes csoportjai részéről. Sem az esetleges környezetszennyezés (az építőipari cégeknél), sem a sokszorosára növekedett kamion-forgalom, sem az idegen településekről ingázó munkások, vagy az Ausztriában boldoguló feketemunkások és a külföldi cégeknél az átlagosnál lényegesen magasabb fizetéseket kapó közép- és felsővezetők nem hívták ki az ott lakók haragját. Az önkormányzaton belüli konfliktusok elsősorban arról szóltak, hogy melyik településrész iskoláját újítsák fel előbb, hol készüljön el hamarabb a játszótér és ki gondoskodik a temetőkapolnákról. A mostani hulladéklerakó sem keltett komoly visszhangot a környéken. Magyarázhatnánk ezt azzal is, hogy azért van így, mert mindenki tudta, a település jól jár majd a külföldi cégekkel – azonban erőtelően magyarázat volna, hiszen tudjuk, hogy voltak olyan magyarországi falvak és városok, ahol hasonló kondíciók mellett is komoly tiltakozás előzte, illetve akadályozta meg a külföldi tőke megjelenését. Úgy véljük, hogy a korszakos változások menedzselését jelentősen megkönnyítette az a történeti tény, hogy Jánossomorja községi léte meglehetősen fiatal. A sváb kitelepítésekkel Szentjános lakóinak 3/4-e, a szentpéterieknek pedig 2/3-a kényszerült elhagyni a falut és az ötvenes évekig egyáltalán nem rendeződtek az ottani állapotok. A határőrök megjelenésével a kényszernek, az erőszaknak való engedelmességek mintái csak felerősödhettek, a civil társadalom hiányából fakadóan pedig nagyobb volt a készség az egyszemélyi döntések elfogadására.

Ugyanilyen erős hipotézisnek látszik azonban az is, hogy az évszázados versengés, mely a négy települést a XIX. századi modernizáció óta egybefűzte és „lelkésítette”, a vállalkozás és a kezdeményezés szellemét nemcsak a lakosság, hanem a községi politikai elitek körében is meghonosította, és ez a sváb lakosság egy részének eltűnése után is fennmaradt. Ennek térbeli kereteit, mint láttuk, a téészek előbb-utóbb szervezeti formában is helyreállították, továbbá az összevont település nagyságából

fakadóan (is) a kulturális és hitélet alapvető intézményei mindvégig a korábbi falvak tagolásában őrizték meg különállóságukat (noha pap például csak egy van, külön misézik mindhárom templomban).

Megkönnyítette a rendszerváltás körül induló jánosomorjai fellendülést az is, hogy a betelepülő cégek nem jelentettek komoly konkurenciát sem egymás, sem a település más vállalkozásai számára. Az építőipari cégek a férfiakat, míg az élelmiszeripari és finommechanikai üzemek a női munkaerőt szívták fel. Még a hasonló profilú „Keksz” és a „Süti” sem élte meg élesen a versenyhelyzetet: évekig egy épületben „laktak” és munkásaikat közös buszon szállították, ahol azok mind a munkabérekéről szóló információkat, mind a termelési titkokat kicserélhették. Ennek legfőbb magyarázata a leányvállalatok nagyfokú önállótlanága és a központ merevsége: sem a vállalat stratégiai döntései, sem a fejlesztések nem helyben történek.

A nagyvállalatok nem képeznek konkurenciát a helyi agrárvállalkozóknak, kereskedőknek és iparosoknak sem. Az általuk fölvelt nagyobb részét szakképzetlen munkaerő másnak nem kell, ha keres valamennyit, sőt, még ha bére föl is megy, nem kell más munkaadóknak ahhoz igazodni, vagy saját munkásai elvesztésétől tartani. Ezek a munkások többségükben alternatívaként csak a határ túlsó oldalára járhatnak dolgozni. A munkaerőpiacon tehát a jánosomorjai nagyvállalatokkal az osztrák nagygazdák osztoznak a munkaerőn.

Csökkentette a súrlódások lehetőségét az is, hogy mind a mezőgazdasági, mind a nagyipari szektor közös eleme a kivonulás, illetve a kívülmaradás a község tereiből éppúgy, mint társadalmi életéből. Noha e két szektor adja az önkormányzati bevételek zömét, a község döntéseiben nem vesz részt. Jánosomorja a termelés, lakás és fogyasztás paraszti egységét maga mögött hagyva a fogyasztás színtere lett, az országosan lezajló folyamatot a határnyitás és a nagyvállalatok, illetve osztrák mezőgazdasági vállalkozók megjelenése rendkívül felgyorsította.

Végül a határ közelsége, az idény-, vendég- és feketemunkák lehetősége szintén az átlagosnál kedvezőbb feltételeket teremtett: a munkanélküliség feszültségei, az eredeti tökefelhalmozás kezdeti nehézségei lényegesen csökkentek azzal, hogy a hiányzó jövedelmeket a túloldalon meg lehetett szerezni.

Andau ezzel szemben „kétlelkűen” szemléli az elmúlt tíz év eseményeit. Mivel az Európai Unióban leosztott szerepei nyilvánvalóak, igyekszik az európai piacokon is eladható termékekre szakosodni (minőségi borászat, zöldségkertészet) – ebben az értelemben ő is a Nyugatra figyel. Míg azonban Jánosomorja számára az integráció tovább gyarapítaná a községet, addig Andau ellenérdekelt e folyamatban. A határ mostani, „félíg áteresztő” jellegéből, úgy tűnik, a helyieknek csak előnye származik, s ha akarnának is változást, az a nagygazdákat leszámítva nem a nyitás, hanem – Ausztria irányába és a magyarokkal szemben – a még erősebb kontroll volna. A nyitásban már a borászok sem érdekeltek: elvesztenék az olcsó munkaerőt, rájuk szabadulna a magyar verseny és amúgy is több szőlőskertjük van, mint amennyit gazdaságosan művelhetnének. A jelenlegi EU-határ és annak várható lebontása egyszerre csak a földspekulánsoknak kedvez: Magyarország jövőbeli EU-integrációjára

számítva magyarországi földeket és ingatlanokat szerezhetnek, az osztrák árhoz képest jóval olcsóbban.

A szomszédos magyar községgel ellentétben az 1989-et követő években történt andau határmegnyitás nem vezetett a község gazdaságilag új orientációjához, sokkal inkább az addigi irányok megszilárdulásához. Miközben a határhoz közel eső magyar oldalon az üzemek betelepülése olyan, különösen kedvező stratégiai előnyökkel jár, melyek a határ (teljes) kiiktatásának felelnek meg, addig Andauban az ismertetett gazdasági és politikai viszonyok miatt a határ és a túloldal közelsége inkább hátráltatja a község fejlődését.

Andau, mint agrárközség éppen akkorra emésztette meg az agrárszférában a hetvenes-nyolcvanas években bekövetkezett átalakulások népességgazdasági következményeit, és került végre egyenesbe a nyolcvanas évek bortermelei válságából, amikor konfrontálódott a határmegnyitással. Az előnyös lehetőségekkel, melyek az andaui híd 1956-os nemzetközi ismertségéből származtak, nem tudott élni, mivel a határt az osztrák oldalról nagyon gyorsan újból megerősítették, és ma, mint az EU külső határa, csaknem annyira átjárhatatlan, mint a vasfüggöny egykoron. Miközben Andauban a turizmus és kisipar messzemenően stagnál, a községi gazdaság újbóli agrárosítása – már csak azért is, mert az olcsóbb munkaerő rendelkezésre áll – folyamatosan haladt előre. Az SPÖ összes arra irányuló kísérlete, hogy a felszabaduló lakosságot Andauban alternatív bevételi forráshoz juttassa, eddig eredménytelen maradt. Sikertelen ugyan néhány munkahelyet teremteni az infrastrukturális, adminisztratív és iskolai létesítmények betelepítésével, de ezek az intézkedések csak korlátozott mértékben bővíthetők. A gazdaság tudatos bővítésére vonatkozó fejlesztési koncepciókkal, az elvándorlásnak gátat szabó ellenintézkedésekkel nem találkozunk a faluban.

Végezetül, mi fog történni, miután Magyarország belép az Európai Unióba? Két lehetőséget különböztetünk meg, de ezeken belül több eset is elképzelhető. Az első lehetőség a lendületes nyitás, amikor nem, vagy csak jelentéktelen haladékokat kapunk a külföldiek ingatlanvásárlása vonatkozásában, másrészt a nem-vámjellegű kereskedelmi akadályokat is gyors ütemben lebontják és hozzáférhetővé válik az EU-agrárpiac. A másik a vontatott, óvatos nyitás. A munkavállalásra egyik variáció sem hat, hiszen azt már most sem igen tudják gátolni vagy ellenőrizni, bár a teljes (tehát a képzetlen szezonmunkaerő foglalkoztatását is beleértve) legalizálás és akadálytalanná tévés javíthat valamit a túloldalon munkát vállalók munkajogi helyzetén. Az in-nenső oldal ipari üzemeit tekintve egyelőre nem tudjuk elképzelni, mi módon érinthetné a nyitásnak akár gyors, akár elhúzódo fajtája (bár beszélgetőpartnereink tartanak a fizetések nivellálódásától, vagyis a munkaerő azonnali megdrágulásától).

A szolgáltatások körében az andaui fodrászok, vendéglősök egy része valószínűleg így is, úgy is, tehát lassú és gyors nyitáshoz is megpróbál majd (tőkeellátottsága függvényében) áttelepedni Jánossomorjára és az ottani telephely jelentősen alacsonyabb fenntartási és működtetési költségeivel kompenzálni a helyi (számban a jánossomorjaiak harmadát kitevő, de vásárlóerőben nyilván erősebb) vevőiktől való némileg nagyobb távolságot. A belterületi ingatlanok vásárlásába már most sem

igen lehet beleszólni, de tudjuk, jelentős méreteket ölt. Némi helyi iparvédelem valószínűleg azáltal teremődik – vagy esetleg kreálják – hogy a gazdasági keretjogszabályok (a tűzvédelemtől a mértékhitelítésig) nem teljesen ismertek és megszokottak a túloldali szereplők számára, de ezek a különbségek és velük a jánosssomorjai piacra való belépés nehézsége jelentősen csökkeni fog. Az is biztos, hogy pusztán a magyar nyelvismeret hiánya senkit sem fog távol tartani innen. Evvel együtt azonban, ha csak a lokális piacon gondolkodunk, akkor bármennyire is „modernnek”, „dinamikusnak” tűnnek a parasztfalu képét váró látogatók számára a boltok, áruházak és éttermek, a két (osztrák és magyar) helység együttesen is alig tesz ki akkora piacot mint egy átlagos magyar kisváros.

Elképzelhető azonban, hogy az itteni, illetve különösen a jövőben idetelepülő kereskedő illetve vendéglátó cégek megirigylík a közvetlenül szomszédos Fertő-tó körül kialakult idegenforgalmi konjunktúrát. Abból azonban maguknak egy szeletet kihasítani csak úgy tudnak, ha területet foglalnak, az egész, tágabb környék természeti érintetlenségét viszik a piacra, hiszen az önmagukban nem túl izgalmas Jánosssomorja és Andau sehogy sem tud tömegeket csábítani. Ehhez két feladatot kell megoldani, és egyik sem lesz könnyű a mai állapotok felől tekintve. Ha a területet az idegenforgalomban akarják kínálni, együttműködést kell kialakítani egyrészt Jánosssomorjának és Andának egymással, másrészt Jánosssomorjának a nála gazdaságilag gyengébb és gyengébben vezetett kisebb szomszédfalvakkal. Ez azért nehéz, mert még ha csak konkrétan az idegenforgalmi marketing költségeit akarják közösen viselni és a közös beruházások délibábját nem is kergetik, akkor is igen bonyolult kérdés lesz a költségek megosztása, annak meghatározása, hogy kinek mennyi hasznot hoz majd az idegenforgalom. Másrészt igen határozottan el kell majd határolódnunk mindattól, amit a potenciális osztrák vevők, vendégek szemében a nagy nyugatkeleti hadiút (vagyis az M1-es autópálya) jelent. Miután a természet-közeli, családós turizmus kedvelői valószínűleg sehogy sem akarnak vegyülni az abdai bazársornak, vagy a kimlei, levéli parkolók kéj-piacának a közönségével, e terület marketingja nagyon élesen, rituálisan meg kell, hogy különböztesse magát a tőle nem messze húzódó zónától. Ismét ott tartunk tehát, hogy határt húznak, határt szabnak, mélyítenek – nem valamilyen identitás, nem is kulturális tényezők alapján, hanem az itt élők gazdasági érdekeinek függvényében, valamely gazdasági erőforrás vagy piaci helyzet monopolizálására törekedve.

A legérdekesebben a mezőgazdaságban alakulhat a helyzet. Itt talán valóban fontos lehet megkülönböztetnünk a gyors és lassú EU-csatlakozás eseteit, hiszen bizonyos politikai irányzatok életre-halálra küzdenek a haladék lehetőségéért. Az idegen állampolgárok mezőgazdasági ingatlanszerzésének időleges korlátozása, miközben a jánosssomorjai gazdák lényegében már akadálytalanul érnék el az EU-piacot, a jelenlegi tendenciák meghosszabbítását hozhatja csak. Hiszen ha a piacok mindenki számára egyformán elérhetők, abból jánosssomorjai osztrák és magyar gazda egyformán profitál, de egyformán alá van vetve az üzemi koncentráció kényszerének is. Ebben a folyamatban, úgy tűnik, az idetelepült osztrák gazdák már eddig is előnyre tettek szert. Ha tehát opti-

mista módon azt feltételezzük, hogy bármi is volt gyors kezdeti sikereik titka, akár a „határjárás”, akár a kezdetekkor, 1993-94-ben behozott, olcsón, használtan vett géppark, vagy bármi más titok, mindez ma már a múlté, és még ha az itt levő osztrák gazdák is csak úgy gazdálkodnak, mint a helybeliek, akkor is mára már az ő tulajdonukban vannak a nagyobb üzemek. Az a valószínű tehát, hogy a nagyobbak fogják magukba olvasztani a kicsiket és nem fordítva. Egy ilyen koncentrációs folyamat előrehaladásával talán az is együtt járna, hogy az osztrák nagyüzemek magyar földtulajdonosoktól is bérelnének földet, ez azonban nem igen változtatna az erőviszonyokon.

A hirtelen csatlakozás esetén is tovább folytatódna a koncentrációs tendencia. Csak annyi történe, hogy az osztrákok a zsebszerződésekben „lefoglalt” földeket legálisan is tulajdonba vennék, majd ezek egy részét a rajtuk gazdálkodó osztrák üzemek megvennék tulajdonosaiktól, hogy csökkentsék a hosszabb távon emelkedő földbérlet terhét. Ugyanerre feltehetőleg a kevésbé tőkeerős helyi társaságok vagy egyéni gazdák csak kisebb mértékben lennének képesek, ők tehát tovább gyöngülnek. Ehhez képest másodlagos az a kérdés, hogy az ingatlanvétele fölszabadításakor milyen gyorsan vásárolnák föl a spekuláló osztrák vevők a még mindig paraszti jellegű sajátgazdálkodást próbálgató jánossomorjaiak kezéről a megmaradt földállományt.

Röviden tehát úgy foglalhatnánk össze, hogy az osztrák-magyar határ megszűnése más, régi-új határokat húzhat majd az itteni földeken – az idegen kézben levő, magas fokon gépesített, de munkaerő tekintetében rendkívül extenzíven dolgozó, sem rendes munkát, sem jövedelmet nem kínáló, a falun kívüli telephelyekről gazdálkodó nagybirtok és a faluban lakó, a munkás és alkalmazotti létet a paraszti maradványokkal kombináló „utóparasztok” között. Egy idegenforgalmi fejlesztés sikere ezeket az ellentéteket nyilván még tovább erősítené, szembeállítva az idegen kézben levő nagyüzemi mezőgazdaságot és a helyiek boltos-vendéglátó-szolgáltató egzisztenciáit.

JEGYZETEK

- ¹ Váradi Monika hasonló típusú határátkelő mentén fekvő települést, Pinkamindszert tanulmányozta, azonban ott a jánossomorjaival ellentétes folyamatok mutatkoztak. Lásd Monika Mária Váradi: *Pinkamindszent (Allerheiligen). Verlustgeschichte einer Grenzgemeinde*. In *Grenze im Kopf*. Szerk. Peter Haslinger. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1999, 141-158.
- ² A határátlépésekről lásd Andrea Kampschulte: The Austro-Hungarian border region: Opportunities for and perspectives of regional development. In *Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800-2000*. Szerk. Hans Knippenberg – Jan Markusse. Kluwer, Dordrecht – Boston – London, 1999, 172-197.
- ³ E tanulmány keretei között csak a fontosabb gazdasági szereplőket mutatjuk be.
- ⁴ Szörényiné Kukorelli Irén a „Nyugati-Kapu Térségfejlesztési Társulást” – melyhez településünk is csatlakozott – kutatva a kedvező korösszetétel, a bevándorlás, az alacsony munkanélküliségi ráták mellett hangsúlyozza, hogy e telepítésben fontos szerepet játszott a falu

- „német nemzetiségű” jellege, a német kitelepítettekkel ápolott rokoni kapcsolatok, melyek a határon túli munkavállalásban és a külföldi tőke idecsábításában is előnyt jelentett Jánossomorja számára. Ezt az állítást kutatásunk nem támasztotta alá. Lásd Szörényiné Kukorelli Irén: Egy kistérség sikerének titka – avagy tettek és tervek a Nyugati-Kapu Térségfejlesztési Társulás „házatáján”. *Tér és Társadalom*, 1997, 4. sz. 25-43.
- ⁵ A cégek nevét mindenütt megváltoztattuk.
 - ⁶ Forrás: a cégvezetővel készített interjú és a cégbírósaági adatok.
 - ⁷ Noha a győri gyár egy másik, azonos nevű, tehát szintén a „Keksz” márkanévet viselő, azonban más azonosítási számokat, alaptőkét és képviselőket föltüntető cégbejegyzésen fut, a jánossomorjainál ötször kisebb alaptőkével.
 - ⁸ Forrás: a cégvezetővel készített interjú és a cégbírósaági adatok.
 - ⁹ Forrás: a cégvezetővel készített interjú és a cégbírósaági adatok.
 - ¹⁰ Forrás: a cégvezetővel készített interjú és a cégbírósaági adatok.
 - ¹¹ Forrás: a cégvezetővel készített interjú és a cégbírósaági adatok.
 - ¹² A bt beltartója egy Beteiligungsgesellschaft, amelynek képviselői a cég német tulajdonosai és a helyi üzem magyar származású vezetője.
 - ¹³ Lásd: Bihari Zsuzsanna – Kovács Katalin – Váradi Mónika: Pest megyei közelképek a szövetkezeti átalakulásról. *Tér és Társadalom*, 1996. 4. sz. 139-151. A kutatócsoport eredményei szerint a szervezetek a nyugdíjasaik, valamint az alacsonyan képzett dolgozóik által kikényszerített szociális gondoskodás és a felelőtlen vállalkozás között ingadoznak. Lásd még Kovács Katalin szerkesztette „Bomlás és sarjadás a magyar mezőgazdaságban” tematikus blokkot. *Replika*, 1998, 33-34. sz. 105-194.
 - ¹⁴ Forrásaink az egyes kft-k vezetőivel, az egykori téesz középvezetőkkel készített interjúk voltak.
 - ¹⁵ Forrás: A Jánossomorján működő két osztrák és egy vegyes, családi bt formában működő cégek tulajdonosaival készült interjúk.
 - ¹⁶ Szakértői becslések szerint GYSM megye szántóföld területének 10-15%-a lehet valamilyen kapcsolatban osztrák bérlőkkel, tulajdonosokkal. Rechnitzer János: Az osztrák-magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években. Lásd Rechnitzer (1999) 97.
 - ¹⁷ *Der Weinbau in Österreich 1992..*). In *Beiträge zur Österreichischen Statistik Heft 1.113*. Szerk. Österreichische Statistische Zentralamt. Wien, 1994. és *Der Weinbau in Österreich 1999..* In *Beiträge zur Österreichischen Statistik*. Szerk. Statistik Österreich. Wien, 2000.
 - ¹⁸ Tourismus 1998 (1999). Amt der Burgenländischen Landesregierung – Landesstatistik. *Burgenländische Statistiken (Neue Folge)*, Heft 76, Eisenstadt.
 - ¹⁹ Az 1997 előtti statisztikákat a KSH Informatikai Központja őrzi. Az adatok beszerzésére a kutatásnak sajnos nem volt anyagi fedezete.
 - ²⁰ Lásd Kampschulte: i. m. és Hardi Tamás: A határ és az ember – Az osztrák-magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról” In Nárai-Rechnitzer (1999) 159-190.
 - ²¹ Lásd Wolfgang Aschauer: Határokon túlnyúló magatartás és a határhelyzet tudatossága az osztrák-magyar határ térségében. *Tér és Társadalom*, 1995. 3-4. sz., 157-178. A vizsgálat eredményei szerint a határt átlépő magyar állampolgárok gazdaságilag erősebb rétegekből és településekről kerültek ki és nagyobb részt beszerzési célokkal utaztak Ausztriába. Az Ausztria felől a határt átlépők osztrák viszonylatban a gyengébb rétegekből származtak, de a mienknél nagyobb vásárlóerejük az „olcsó luxus” élvezetére (így elsősorban a szolgáltatások igénybevétele) is képessé tették őket. Így míg a magyarok az utazási és szállítási költségeket mérséklendő viszonylag gyakrabban csak az első útba eső településig, illetve

annak boltjáig utaztak, az osztrákok útjai viszont általában a határmenti magyar „középfokú centrumokba”, tehát a Sopron, Szombathely, Kőszeg nagyságú városokba vezetnek. A vizsgálatot ld. részletesebben Wolfgang Aschauer: *Auswirkungen der wirtschaftlichen und politischen Veränderungen in Osteuropa auf den ungarisch-österreichischen und den ungarisch-rumänischen Grenzraum*. Potsdam, 1995. Ugyanerre a témára ld. még: Kampschulte: i. m.

- ²² Lásd 72. Verordnung des Bundesministers für Arbeit, Gesundheit und Soziales über die Beschäftigung von Ausländern in der Land- und Forstwirtschaft. Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, Jahrgang 2000, ausgegeben am 29. Februar 2000, Teil II., 138. ; uo. 12. Mai 2000, Teil II., 144.; uo. 23. Mai 2000, Teil II., 1354.; uo. 10. November 2000, Teil II., 406.; uo. 22. Dezember 2000, Teil II.
- ²³ Molnár Judit: *Társadalomföldrajzi vizsgálatok Magyarország és Szlovákia Sajó és Hernád közötti határtérségében*. Kézirat, PhD. értekezés, Pécs 2000, p. 80-83. A Molnár által vizsgált térség nagy részén csak a határ túloldalán enged a térszín keresztirányú összeköttetést, mely jórészt ki is épült, távolsági buszokkal behálózott. Ha a magyar falvak a jelenleginél több határátkelőhelyen csatlakozhatnának a túloldali út- és buszhálózatra, az megkönnyítené a kapcsolattartást a határ két oldala között.
- ²⁴ Rechnitzer János térszerkezeti tanulmánya alapján Budapest, a Balaton-vidék, Pécs és Szeged mellett ez a térség a legerősebb innovációs zónája Magyarországnak. (Tranzit utak, idegenforgalmi folyosók mentén helyezkedik el, Budapesttől és Bécstől egyaránt másfél órán belül megközelíthető stb.) Lásd Rechnitzer János: *Innovációs pontok és zónák, választási irányok a térszerkezetben*. In *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. KJK, 1993, Budapest, 75-102.

Törésvonalak és a civil társadalom intézményesülése a romániai helyhatósági választásokon

Az 1990 utáni időszakban az etnikai törésvonalak mentén történő intézményesülés, illetve az intézményesülés lehetőségei állandóan visszatérő témák a romániai magyar társadalomkutatók, elemzők munkáiban. Ezek az értelmezések abból indulnak ki, hogy az egységesnek tekintett Romániai Magyar Társadalomnak határozott céljai vannak, ezeknek a céloknak az eredője pedig nem más mint valamilyen szintű, akár területi autonómia is. E feltételezett cél magyarázatára és elméleti alátámasztására különböző szociológiai, politológiai metaforákat használnak, mint például a devolúció, a kisebbségi nemzetépítés, párhuzamos társadalom kialakítása, pillerizáció vagy etnicitáson alapuló oszloptársadalom kialakítása, stb. Röviden: egyfajta konszociációs modell megteremtése, illetve életbe ültetése.

Tekintsük át röviden az előbb említett, általam metaforáknak nevezett fogalmakat.

A devolúció fogalmának honosítása elsősorban Molnár Gusztáv nevéhez fűződik, aki *Az erdélyi kérdés* című vitairatában – huntingtoni ihletettség alapján – a nyugati civilizációhoz tartozó és így egységesnek tekintett, monolitszerű kulturális hagyományokkal rendelkező Erdély jövőjét a devolúció megvalósításában látja: „A probléma elméleti és gyakorlati megoldását (...) az angolok találták meg (...) a devolúció bevezetésével, ami a központi és a helyi parlamentek közötti ésszerű hatalommegosztást valósítja meg. A devolúció azt jelenti, hogy a 'nemzet lelke' által átszellemiesített, egyetlen és kizárólagos államterület uralmát felváltja a területek pluralizmusa. A lokális területek (...) a devolúció révén az állami közigazgatás tárgyaiból az állam szubjektumaivá, bizonyos értelemben maguk is állammá válnak” (Molnár, 1997). Az erdélyi és skót „hasonlóságokat” azonban más szerzőknél is megtaláljuk (pl. Grüber, 1998), a devolúció ismertetésével pedig a Regio folyóirat 2000/1-es számában is találkozhattunk.

A párhuzamos társadalom kialakítása, illetve az önálló Romániai Magyar Társadalom gondolata a csíkszeredai KAM munkáiban is előfordul. Noha elismerik, hogy a romániai magyar társadalmat mint olyant nem lehet definiálni, ám azt lehet „mondani, hogy a Romániában élő magyarság 'társadalomként működik’” (KAM, 1995). Ebben az antropológiai megközelítésben a társadalom a mindennapi megélés természetes kereteként tételeződik. Ezzel a szerzők azt állítják, hogy „a mindennapi élet megélésében tartósan kimutatható egy olyan magatartáshalmaz, amely részben implicit, részben pedig explicit módon folyamatosan kollektív identitást termel”.

A kisebbségi nemzetépítés elméleti keretét Kántor Zoltán kívánta bevezetni. Szerinte ez a „kisebbségi nemzetépítés egyrészt ellenáll a többségi állam nemzetépi-

tő politikájának, másrészt erősíti az illető nemzeti kisebbség közötti kötelékeket és összetartozás-érzetét. A kisebbségi politika, de általában a nemzeti elven alapuló politika határteremtő, illetve határerősítő. (...) A kisebbségi nemzetépítés célja az önálló társadalom megteremtése” (Kántor, 2000).

Az elmúlt években Bakk Miklós romániai munkássága alapján (Bakk, 1999), ám valójában a magyarországi Enyedi Zsolt egy 1993-as tanulmánya alapján egyre többen kezdik alkalmazni a pilarizáció fogalmát kelet-európai viszonyokra. A „pilarizáció” (magyarul egyébként még használják a „cölöpösödés”, „oszloposodás”, „pil-léresedés” kifejezéseket) jelenségéről akkor beszélünk, „amikor a különálló világnézettel bíró társadalmi csoportok olyan kidolgozott szervezeti struktúrára tesznek szert, amely lehetővé teszi, hogy a csoportok tagjai saját szervezeti hálójukon belül éljék le életük jelentős részét” (Enyedi, 1993). A romániai magyarság vonatkozásában mondhatni kézenfekvőnek tűnik a jelenség továbbgondolása, és így eljuthatunk az etnicitáson alapuló oszloptársadalom létrehozásához.

Célom nem az, hogy ezeknek az elképzeléseknek jogosságát vitassam. E „szakmai metaforák” rövid ismertetése arra szolgált, hogy a látszólag egymástól távol álló elméletek, fogalmi keretek résein keresztül kiszűrjük azokat a közös tulajdonságokat, amelyek a romániai magyarság 1990 utáni vizsgálata során mintegy kanonizálva felbukkanak. Úgy gondolom ezek a tulajdonságok az alábbi pontokban foglalhatók össze:

1. a romániai magyarság egységes, makroszintű tételezése;
2. a romániai magyarságnak sajátos politikai szubkultúra tulajdonítása;
3. a romániai magyarságnak valamilyen egységes cél/célok tulajdonítása;
4. a romániai magyarság politikai tevékenységének ezeknek a céloknak való alárendelése;
5. a romániai magyarságnak ezek a politikai tevékenységei kihatnak környezetükre, és megalapozottságuk valamilyen módon összefügg az „erdélyiséggel”. Ebben az összefüggésben e politikai tevékenységek sikeressége valójában egyfajta „dezetnicizálódással”, az etnikai jegyek részleges feladásával, a többséggel folytatott dialógussal érhető el.

Természetesen meg kell említenünk azt is, hogy a romániai magyarságon belüli ún. törésvonalak létének elismerésével is találkozhatunk. Bárdi Nándor például a határon túli (így a romániai) magyarságon belül törésvonalak létét jelzi az önszerveződési stratégiák, a nemzedéki elkülönülés, a területi probléma (ezen belül: szórvány/tömb ellen-tékezés), a felekezeti különbségek és a nyelvhasználat szintjén (Bárdi, 2000).

Előadásomban arra szeretnék kitérni, hogy a 2000 júniusában lezajlott romániai helyhatósági választások milyen mértékben igazolták vissza a fent vázolt látásmódot egységes sugalló romániai magyarság-percepciót. A helyhatósági választások során érvényesülnek-e „civil társadalom-szerű” kezdeményezések? Az ilyen kezdeményezések alatt olyan helyi önszerveződések értek, amelyek képesek érdekeiket helyi szinten elfogadtatni, vagy legalább a helyi politika szintjén megmutatni.

Noha tudatában vagyok, hogy klasszikus megközelítésben a civil társadalom a magán és a közszféra dichotóm elválasztását feltételezi (vö. Seligman, 1997), a civil társadalom-szerű kifejezés nem véletlen. Használatát három tényező indokolja:

- a. A „civil társadalom-szerűséggel” egyrészt azt próbálom sugallni, hogy noha létezik az előbb említett dichotómia, a helyi politizálás szintjén a tárgyalat választási periódusban a szétválás nem egyértelmű, hiszen helyi *magánérdekek* találkozásáról van szó a helyi *közhatalom* megszerzése érdekében. A lokális civil szervezetek így nem a (helyi) politika ellenében szerveződtek, hanem éppen a helyi politikában (és így különböző erőforrásokban) való részesedés érdekében.
- b. A civil társadalom-szerűség másodsorban arra utal, hogy több esetben a helyi, civil(nek látszó) szervezet szoros kapcsolatban áll országos érdekeltségű szervezetekkel és pártokkal (és ilyen értelemben természetesen nem „civil”).
- c. A civil társadalom-szerűség harmadsorban azért indokolt, mert jelzi, hogy nem letisztult helyi mozgásokról van szó, hanem folyamatban, átalakuló félben lévő szerveződésekről.

Jogosan merülhet fel azonban a kérdés, hogy a helyhatósági választások során miért kerülnek előtérbe a civil társadalom-szerű kezdeményezések. Ennek fő oka, hogy a választások előtt nem sokkal – 2000 április folyamán – a román kormány rendelettel változtatta meg a helyhatósági választási törvényt. A módosított törvény a bejutás küszöbértékét az érvényes szavazatok számának egy mandátumra eső hányadában, illetve minimum 5 százalékban határozta meg. Ez a rendelkezés hátrányos az egyéni, független jelölteknek (egy személy ugyanis nehezen szerezhetheti meg az 5 százalékot), ám kedvez a listát állító pártoknak vagy különböző szervezeteknek, ugyanis a maradék szavazatokat csak a bejutási küszöböt elért listáknak osztja vissza. Hatásai szintjén a törvény a romániai magyarságon belül már korábban is létezett töredezettsége intézményesülésének nyújtott keretet, hiszen listaállításra civil szervezetek is jogosultak voltak. A civil társadalom-szerű szervezetekre, a különböző helyi érdekcsoportosulásokra való odafigyelés tehát a módosított rendelkezés értelmében is nyilvánvalóvá válik.

A továbbiakban megvizsgáljuk a helyhatósági választások eredményeit, ezen belül pedig az RMDSZ eredményeit emeljük ki, majd pedig rátérünk néhány jellegzetesnek, illetve precedensértékűnek tartott esetre (székelyföldi példák, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben).

A 2000-es júniusi választások során az alábbi pártpreferencia alakult ki a mérvadónak tekintett megyei szavazatok alapján. A román választási rendszer alapján ezt a listát szokták a pártok kedveltségének alapjául venni, a rendszerint későbbi időpontban zajló országos parlamenti választások eredményeit leginkább ez az opciósor szokta megközelíteni.

Párt	Szavazatok száma	%
PDSR	2 200 806	27,26%
PD	803 689	9,95%
CDR	605 541	7,50%
APR	596 846	7,39%
PNL	563 255	6,98%
PRM	533 854	6,61%
RMDSZ	512 413	6,35%

Forrás: <http://www.kappa.ro>

A fenti táblázatból kikövetkeztethető, hogy az RMDSZ a magyar nyelvű lakosság számarányának nagyjából megegyező támogatottságot élvez. Azonban ha részletesebb bontásban vizsgáljuk az eredményeket, kiderül, hogy miközben abszolút értékben, azaz a leadott érvényes szavazatok tekintetében az RMDSZ támogatottsága több mint 90000 szavazattal csökkent, a mandátumok szintjén pozitív változás következett be.

	SZAVAZATOK			MANDÁTUMOK		
	1996	2000	különbség	1996	2000	különbség
Megyei tanácsosok	602561	512413	-90148	133	135	+2
Helyi tanácsosok	563108	468904	-94204	2409	2451	+42
Polgármesterek	443808	419271	-24537	121 ¹	148	+27

Forrás: <http://www.kappa.ro>

A fenti adatsorok alapján kijelenthetjük, hogy a választási törvény módosítása miatt az RMDSZ statisztikailag megerősödött, kiváltképpen a helyi tanácsok és a polgármesteri funkciók szintjén. Az önkormányzatokba való „menekülést” szolgál-
ni hivatott törvénymódosítás alapjául valószínű az a megfontolás állt, hogy a közvé-
lemény-kutatások eredményei már korábban jelezték az akkori kormánypártok vár-
ható gyenge szereplését. E decentralizációba vetett hitet alátámasztó választási algo-
ritmus azonban nemcsak a korábbi koalíciós pártoknak kedvezett, hanem a felerősö-
dő PDSR-nek is.

Az előbb említett választási törvény-módosítás előtérbe sodorta az erdélyi (romá-
niai) magyarság egységének kérdését: helyi szinteken, főképp a tömbmagyar székely-
földi régióban beindult egyfajta polarizáció, amelynek egyik felén az RMDSZ, a má-
sik felén pedig a NEM-RMDSZ állt. A NEM-RMDSZ pólus a magyar nemzetiségű
függetleneket, az ún. román pártokat, vagy a civil szervezetek képviselőit egyaránt je-
lentheti. A törvény megváltoztatására Székelyföldön két jellegzetes válasz született:

- a. Székelyudvarhelyen az Udvarhelyért Polgári Egyesület nevű szervezet indított
jelölteket, az egyesület tagjai pedig részint az RMDSZ Reform Tömörüléséhez
állnak közel. Az egyesületet elsősorban a civil társadalom részének tekintett
egyházak, tanárok és szervezetek támogatták. Ezt a megoldást *kisodródó (spin
off) intézményesülésnek* nevezhetjük.

- b. A második székelyföldi válasz Gyergyószentmiklóson született. Itt a helyi RMDSZ ellenében a Nemzeti Liberális Párt színeiben fiatal magyar vállalkozók indultak. Összevetve az előbbi példával, itt nem a civil társadalom klasszikus elemei sorából kerültek ki a támogatók, hanem a vállalkozói szférából. Ezt a megoldást „*nonintegratív kényszermegoldás*”-nak tekinthetjük (azért nonintegratív, mert a helyi politikai érdekeket nem tudták olyan módon intézményesíteni, hogy azok könnyebben eladhatók legyenek a helyi politikai piacon).

Ha a két esetet a „centrum” és „lokalitás” dimenziójában vizsgáljuk, közös tulajdonságukat is megállapíthatjuk. Mindkét magyar többségű városban a centrum (értsd: RMDSZ) nagyon élesen jelen volt, vagy igazodott a lokalitáshoz (a NEM-RMDSZ pólushoz). Itt nemcsak arról van szó, hogy az új típusú szerveződések konkurensként léptek fel, és ezért – legalábbis a kampány során – alkalmazkodni kellett a vetélytárs kihívásaihoz, hanem arról van szó, hogy a lokalitást megjelenítő entitás létét a centrum megkérdőjelezi. Más megfogalmazásban, a makropolitika ki akarja sajátítani a mikropolitika jellegzetességeit. Ez az állapot felidézi Robert Dahl egykori kérdését: *Who Governs?* (Ki kormányoz?). Ugyanis míg az Egyesült Államok városaiban viszonylag egyszerűen be lehet határolni a helyi hatalmat, addig Európában (és az általunk tárgyalt esetekben is), jóval nehezebb eldönteni, a helyi szint vagy az országos szint van-e hatalmon? A helyi hatalom szervei vagy a hatalom helyi szervei?² A civil társadalom-szerű érdekek, vagy a makropolitikai érdekek? A helyhatósági választások kapcsán a két szint logikája egymásnak ellentmondhat. Az országos szint például megfogalmazhat a Romániai Magyar Társadalom összérdekeit szolgáló intézkedéseket, azonban ez minden esetben nem felelhet meg a helyi érdekeknek³.

A centrum és a lokális ellentétezése megkérdőjelezheti az előadás elején említett pilarizációt is. Ha elfogadjuk Enyedi különbségtételét szubkultúra és pillér között, illetve ha pillér alatt „egészében intézményesült, hierarchikus szervezeti struktúrával bíró szubkultúrát” értünk (Enyedi, 1993), akkor a centrum életképességét az biztosíthatja, ha a lokalitással „összeszerveződő” egységet alakít ki. Ez az összeszerveződés nyilván akkor lehet létkérdés, ha a romániai magyarságot egy pillérbe soroljuk. A fenti két eset azonban inkább azt vetíti előre, hogy a romániai magyar társadalom (ha létezik ilyen) több oszlopra támaszkodik vagy támaszkodhat. A többpólusúsággal, illetve a lokalitások sokféleségének elismerésével természetesen eddig is találkozhattunk, ám az ismertetett példák újfajta önszerveződési stratégiákat villantottak fel. A választási törvény módosítására adott székelyföldi válaszok kapcsán Bakk és Székely jogosan jegyzi meg: „Listaállításra több lehetőség kínálkozott, ezek közül kettőnek lehet kihatása az RMDSZ-re: a román pártok, valamint a civil szervezetek jogalanyiságát felhasználó listaállítás. Az igazi meglepetést a pártlistára leadott szavazatok magas száma jelentette, erre mindeddig nem volt precedens. Először került sor a kisebbségi érdekvédelmet vállaló civil szervezetek jelöltállító jogosítványának igénybevételére is, a politikai elit ezzel mindeddig nem élt.” (Bakk-Székely, 2000)

Másfajta törésvonalakat lehet beazonosítani Kolozsvár és Marosvásárhely esetében. Ezekben a városokban az etnikai törésvonalak egy lappangási idő elteltével (ez az első fordulóig tartott) a második fordulóban maximálisan felszínre törtek.

Másképp fogalmazva, e vegyes lakosságú nagyvárosokban a fontos és helyi kérdések mintegy szükségszerűen etnicizálódnak. E tételszerű kijelentésnek azonban ellentmond Nagyszeben példája, ahol noha a német kisebbség a lakosság kb. 5%-át teszi ki, mégis német nemzetiségű polgármestert választottak (megjegyzendő, itt is tetten lehet érni a lokalitáson túlmutató civil társadalmi-szerű komponenseket, hiszen a német nemzetiségű jelölt megyei főtanfelügyelő volt, a Nyílt Társadalom Alapítvány kuratóriumának tagja). Az etnikai szavazás, illetve nem-szavazás ezen eseteinek vizsgálata messzire vezethetne, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a románok magyarokkal szembeni előítéletei „hagyományosan” erőteljesebbek, mint a németekkel szemben.

A kolozsvári és marosvásárhelyi eseteket értelmezve a romániai (nemcsak magyar) sajtóban az a vélekedés terjedt el, hogy Gheorghe Funar újraválasztása és Marosvásárhely román nemzetiségű polgármesterének megválasztása azzal magyarázható, hogy az úgynevezett külvárosokban, a lakótelepeken, „a perifériákon” a korábban betelepített gyökértelen, román nemzetiségű parasztmunkásokat nagy mértékben befolyásolta a nacionalista retorika. Úgy gondolom azonban, hogy ezeket az eredményeket árnyaltabban kell értelmezni (hiszen Nagyszebenben is vannak lakótelepek, és mégsem etnikai szavazás történt).

A fenti sajtószerű vélekedésekben két mozzanat érhető tetten. Egyrészt ezekben a romániai magyar politikai elit társadalomképe, pontosabban társadalomképének hiánya ragadható meg. Ez a társadalmi kép hiány nem számol azzal, hogy igenis a lakótelepeken is léteznek magyarok, akiket meg lehetne/kellene szólítani (ha valaki például a választási plakátokat megvizsgálja, könnyen észreveheti, hogy az RMDSZ képi üzenetébe inkább múltidéző, a régi városrészeket vagy a városok régi főtereinek szimbolikus értékű elemeit használták fel⁴, míg a vetélytársak bátran nyúltak akár lakótelepszerű témákhoz is).

Másrészt a korábbi vélekedéseket úgy is cáfolhatjuk, hogy nem biztos, hogy a helyi perifériák „hibások” a román nemzetiségű polgármesterek megválasztásáért. Azt is mondhatnánk, hogy a „helyi centrumok” nem képesek a városi élet logikájába bevonni ezeket az úgynevezett perifériákat. Ennél a pontnál újra felvetődik a centrum és lokalitás (itt értsd: helyi periféria) problémaköre. A tömbmagyar régió kapcsán e kérdésnek vertikálisnak nevezhető vetületét tárgyaltuk, jelen esetben pedig a horizontális szintről van szó. Az előbbi esetben – mint láttuk – a centrum és lokalitás konfliktusával számoltunk, „feles város” vagy (magyar szempontból) kisebbségi (vagy akár szórvány) kontextusban a centrum erőforrásainak perifériák felé történő mobilizálhatóságának korlátozottságáról van szó. Itt is megemlíthetjük, hogy valamilyen oszloptársadalom kialakításáról akkor lehetne beszélni, ha az etnikai vagy nem etnikai jellegű civil kezdeményezéseket támogatná a helyi centrum vagy elit. Az ily módon létrejövő pillérekre lehetne támaszkodni nem csak egy választási kampány során, hanem egyszersmind kialakulhatna egy olyan pillérhálózat, amely megfeleltethető lenne a romániai magyarság társadalmi rétegződésének is.

Röviden összefoglalva az alábbiakat mondhatjuk:

1. A helyhatósági választások az erdélyi és román társadalom *mozaik* jellegét sordorták előtérbe. Ez a magyarokra és románokra egyaránt érvényes. A magyar kisebbségen belüli – egyébként ismert – regionális meghatározottságú azonos-ságtudat-eltérések (hiszen másképp tevődik fel az identitás problémája a tömb-magyarságon belül, mint például a Partiumban) a választási magatartásokban is megnyilvánultak. A románok esetében nem az az érdekes, hogy különbségek léteznek az erdélyi és regáti románok között, hanem – az általam vázolt nagyszebeni példa alapján – az, hogy az erdélyi románságon belül is nagy – és választások során beazonosítható – eltérések tapasztalhatók.
2. A választások nemcsak az etnikai törésvonalakat erősítették meg, hanem a magyar etnikumon belüli többnyire regionális törésvonalakat is nyilvánvalóvá tették. Az etnikai törésvonalakat a lokális identitások még tovább szabdalják.
3. Az RMDSZ egyrészt a civil társadalmat kisajátítva (Székelyföld), másrészt pedig a lokalitásokat, helyi perifériákat mellőzve próbálta üzenetét eljuttatni a választókhoz. A centrum és lokalitás viszonya a tömbmagyarságon belül vertikális konfliktusként, nem többségi környezetben pedig horizontálisan neglígálják egymást.

JEGYZETEK

- ¹ Ez a hivatalosan közölt adat. Bakk – Székely tanulmányában 133 polgármester szerepel, ez a szám valószínű tartalmazza a magyar nemzetiségű, ám nem RMDSZ színekben nyert jelölteket is.
- ² Ez Beér János egyik definíciójának adaptálása. Beér szerint: „A helyi tanácsok nem a helyi hatalom szervei, hanem a hatalom helyi szervei”. Idézi: Pálné Kovács Ilona, 1997.
- ³ A Székelyföldön például a magyarság érdekeire, megmaradására való hivatkozás nem egyéb tautológiánál.
- ⁴ Lásd az RMDSZ honlapját: www.rmksz.ro/magyar/val/plakatok.htm

IRODALOM

Bakk Miklós: Etnicitás és oszloptársadalmak *A Hét*, 1999/29

Bakk Miklós – Székely István: Az RMDSZ és az önkormányzati választások. *Magyar Kisebbség* 2000./3.

Bárdi Nándor: Törésvonalak keresése a határon túli magyar politikában. In Bárdi Nándor – Éger György (szerk.) *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989-1999*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000.

Dahl, Robert: *Who Governs?* New Haven: Yale University Press, 1961

- Enyedi Zsolt: Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle* 1993./4.
- Grüber Károly: Regionalizmus, nemzetállamok, európai integráció, közép-kelet- és nyugat-európai távlatok. *Magyar Kisebbség* 1998./2.
- KAM: Változás és/vagy stabailitás (A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről). In *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*, Pro-Print, Csíkszereda, 1995.
- Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés – A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 2000./3.
- Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés. *Magyar Kisebbség* 1997./3.-4.
- Pálné Kovács Ilona: Lokális és regionális politika. A helyi politika és regionalizmus – nemzetközi trendek. *Politikatudományi Szemle* 1997./2.

Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban

Ebben a tanulmányban röviden áttekintjük az asszimiláció szociológiai fogalmának elméleteinek kialakulását, illetve operacionalizálásának, modellezésének egy lehetséges alternatíváját.¹

1. Bevezetés – A kutatás tárgya és előzményei

Az asszimilációs folyamatokat a közép-európai és az amerikai kutatásokban eltérő módon közelítették meg. Fogalmának és elméleti kereteinek a kidolgozásában a szociológia klasszikusai – Parktól Parsonson, Gordonon keresztül Yingerig – meghatározó szerepet játszottak. Míg a tengerentúlon nagyrészt szociológiai, antropológiai, szociálpszichológiai megközelítésben vizsgálják, a közép – európai térségben zajló (elsősorban Magyarországra és (Cseh)szlovákiára gondolok) asszimilációs vizsgálatok elsősorban történeti, demográfiai, illetve szociálpszichológiai ihletésűek. Térségünkben az asszimiláció kérdése tudományos jelentősége mellett – nem ritkán azt megelőzve – egyfajta ideológiai funkciót is betölt és beépül az egyes nemzetek kollektív nemzeti tudatába, ezáltal tudományos vizsgálata több szempontból is problematikussá válik.

Az asszimiláció fogalmát igen gyakran a nemzetváltási (nemzetiségváltási) folyamatokkal szinonimaként kezelik. Jelen tanulmányunkban módszertani szempontból komplexitását tekintve teszünk különbséget a két fogalom között. A nemzetváltási folyamatokat egydimenziós, míg az asszimilációs folyamatokat többdimenziós megközelítésben vizsgáljuk.

2. Elméleti előzmények és kutatási eredmények

2.1. Az asszimiláció elméleteinek a kialakulása

Az asszimiláció fogalma a biológiából került át a társadalomtudományokba.² Eredeti jelentésében azt a folyamatot jelöli, amelyben az élő szervezet a „tápanyagokat saját szerves anyagává alakítja”.³

Az asszimiláció kérdésével a társadalomtudományi megközelítés az etnicitás (az etnikai csoportok) tágabb keretében foglalkozik. A szociológia, mint oly sok más társadalmi jelenséget, az etnicitás (etnikai csoportok) fogalmát sem használja egységesen.

Az egyik leggyakrabban használt meghatározást Max Weber definíciója nyújtja, aki szerint az etnikai csoport az, melynek a tagjai: „külső megjelenésük vagy szokáserkölcseik alapján – esetleg mind a kettő – hasonlósága alapján, vagy a gyarmatosításhoz és vándorláshoz fűződő hasonló emlékek miatt szubjektíve meg vannak győződve közös leszármazásukról, és oly módon ápolják és terjesztik ezt a szubjektív hitet, hogy annak fontos közösségképző szerepe lesz. ... teljesen mindegy, hogy fennáll-e a közös leszármazás – vérségi összetartozás – ténye”.⁴

Parsons meghatározásában az etnikai csoportok *transzgeneratív* jellegét hangsúlyozza, melynek három elsődleges elemét különbözteti meg. Ezek a közös nyelv, a közösség kultúrtörténete és a tradíciók átörökítése a következő generációra.⁵

Max Weber meghatározásától tágabb Antony Giddens meghatározása, aki szerint „az etnicitás fogalma olyan kulturális szokásokat és szemléletmódot jelöl, amely megkülönböztet egy adott emberközösséget. Az etnikai csoportok tagjai kulturális értelemben megkülönböztetik magukat a társadalom egyéb csoportjaitól, és ezt a különbözést a többi csoport is elismeri. Számos jellegzetesség szolgálhat az etnikai csoportok egymástól való megkülönböztetésére, de a legkézenfekvőbbek a nyelv, a történelem, illetve a (valódi, vagy képzel) ősök tisztelete, a vallás, valamint az öltözködési és díszítési stílusok. Az etnikai jellegzetességek tanult jellegzetességek ...”⁶

A magyarországi társadalomkutatás megkülönbözteti a nemzeti és etnikai kisebbségek fogalmát. Az elsőt a korábban vagy jelenleg állami keretekkel rendelkező, de ettől eltérő államszervezetben élő nemzeti közösségekre, az utóbbit a története folyamán állami keretekkel nem rendelkező nemzeti közösségekre vonatkozólag használja.⁷

A továbbiakban az etnikai csoportok, etnicitás fogalmakat „gyűjtőfogalomként” használom, mely a nemzeti, kisebbségi csoportok egymást részben átfedő megnevezéseire vonatkozik. Egy átfogó közös gyűjtőfogalom használata azért is szükséges, mert a magyar és az egyes környező országokban uralkodó felfogás eltér az ott élő etnikai kisebbségek megnevezését illetően.⁸

Az asszimiláció fogalmának használata térségünk szakirodalmában nem egységes. Többféle társadalomtudomány kutatási területébe tartozik, (történelem, szociálpszichológia, antropológia, demográfia, politikai tudományok) értelmezését nagy mértékben az is meghatározza, hogy mely tudományág szemszögéből vizsgáljuk.⁹

2.1.1. R. E. Park elmélete

Az interetnikus kapcsolatok korai elemzői olyan társadalmakkal foglalkoztak, melyekben az önkéntes bevándorlók főleg Európából származó csoportjai tették ki az etnikai mozaik legnagyobb részét. Kutatásaik eredményei és javasolt hipotéziseik csak bizonyos társadalmakra és etnikai csoportokra voltak alkalmazhatók.

Ezen a korlátokon elsőként Parknak sikerült részben átlépnie. Az asszimilációt olyan – kölcsönösen áthatoló és fúziós – folyamatnak tartotta, amelyben az egyének és a csoportok szert tesznek más személyeknek vagy csoportoknak az emlékeztetere, az attitűdjeire és az érzéseire, és így tapasztalatukat és történelmüket megosztva egyesülnek (beolvadnak) velük egy közös kulturális életben.¹⁰

Park a „faji viszonyok” körfolyamatait taglaló elméletében azt állította, hogy az egyes csoportoknak bizonyos lépések sorozatán kell átmenniük, melyek közvetlenül a teljes asszimilációhoz vezetnek.¹¹

A csoportok eszerint migráció következtében kerülnek először kapcsolatba egymással, ezt követően versengeni kezdenek. Az ilyen versenyből a csoportok közötti alkalmazkodás bizonyos formái bontakoznak ki, melyek végül is asszimilációba torkollnak. Park e lépések sorozatát fokozatosnak és visszafordíthatatlannak tekintette. Modelljét több bíráló érte, elmélete nem minden etnikai csoportra volt alkalmazható, a ciklusok nem voltak teljes lefolyásúak, s a folyamat visszafordíthatatlansága sem igazolódott be.¹²

2.1.2. M. M. Gordon asszimilációs elmélete

Park elmélete, tökéletlenségei ellenére egyik előfutárává vált a későbbi asszimilációs elméleteknek. Ezek közül a legismertebb Gordon modellje, mely az amerikai társadalom multietnikus sajátosságaira épül és elsősorban az amerikai társadalomtudomány szociológiai és antropológiai örökségéből építi fel fogalmi kereteit is. Napjaink szociológiája nagyrészt ezen elmélet alapján közelíti meg az asszimiláció kérdését. Modellje hét változót tartalmaz, melyek az asszimiláció egyes fokozataiként, illetve típusaiként is értelmezhetők.

Gordon szerint a következő fokozatok épülnek egymásra:

- 1) a kulturális asszimiláció – akkulturáció (a bevándorlók elsajátítják és befogadják az amerikai kulturális és viselkedési mintákat)
- 2) ezt követi vagy ezzel párhuzamosan halad a strukturális asszimiláció (betagozódás a befogadó társadalomba, elsősorban az elsődleges csoportok – klikkek, klubok, intézmények – szintjén)
- 3) amalgamáció – házassági asszimiláció (nagy mértékű vegyes házasodás a befogadó és a bevándorló népesség, illetve annak leszármazottai között)
- 4) identifikációs asszimiláció (közösségi, etnikai, nemzeti érzés kialakulása a befogadó társadalom irányában)
- 5) az előítéletek megszűnése
- 6) a diszkrimináció megszűnése
- 7) az érték- és hatalmi konfliktusok megszűnése.

A modell egyes változóinak a súlya nem egyforma. Gordon hangsúlyozza, hogy amikor egy kisebbségi csoport bevándorol, elsőként a kulturális asszimiláció következik be. Az akkulturáció akkor is végbemegy, ha vele egyidejűleg vagy később semmilyen más típusú asszimiláció nem következik be. Ez utóbbi esetben az akkulturáció bizonytalan ideig elhúzódhat. Ugyanakkor tartós és időbeli kapcsolat van a strukturális és házassági asszimiláció között. A kisebbségi csoport tagjainak az amerikai társadalom „magcsoportjába” (WASP = fehér-angolszász-protestáns) az elsődleges csoport szintjén történő belépése (klikkekbe, klubokba, intézményekbe) elkerülhetetlenül jelentős mértékű vegyes házasodáshoz vezet. Ha a házassági asszimiláció,

a strukturális asszimiláció egy elkerülhetetlen mellékterméke teljes mértékben bekövetkezik, a kisebbségi csoport elveszti etnikai identitását a nagyobb befogadó „magtársadalomban” és végbemegy az azonosulási asszimiláció. Az előítéletek és a diszkrimináció már nem jelent többé problémát, mivel végső fokon a kisebbségi csoport eredeti leszármazottai megkülönböztethetetlenekké válnak, és az elsődleges csoportkapcsolatok szintjén kialakítják „saját csoport” érzületüket, mely összekovácsolja a csoport összes tagját.

Gordon végkövetkeztetése: *ha egyszer a strukturális asszimiláció bekövetkezik, az asszimiláció többi dimenziója természetes módon végbemegy. Nem az akkulturáció, hanem sokkal inkább a strukturális asszimiláció a záróköve az asszimiláció boltozatának.* Ez pedig az etnikai csoportnak mint entitásnak és megkülönböztető értékeinek az eltűnéséhez vezet.¹³ Gordon modellje az asszimilációt interdiszciplinárisan közelíti meg, de azáltal, hogy a strukturális asszimiláció dimenzióját kiemelten kezeli, elmélete az asszimiláció szociálpszichológiai megközelítéseivel szemben a szociológiai megközelítések számára nyújt modell keretet.

Gordon a teljes asszimilációnak három irányát különbözteti meg. A kisebbségi etnikai csoport(ok) asszimilálódhat(nak):

1. a domináns etnikai csoportba (angol-konformizmus)
2. egy teljesen új etnicitásba (olvasztótégely)
3. egy másik nem domináns etnikai közösségbe.

Gordon elméletének lényegét a későbbi kutatók elfogadták, de bizonyos részvonatkozásait megkérdőjelezték, kiegészítették, illetve pontosították. A legjelentősebb észrevétel a strukturális asszimiláció értelmezésével kapcsolatos. Gordon az elsődleges csoportok szintjére korlátozta a strukturális asszimilációt, melyet kritikusai a csoportok másodlagos szintjén zajló folyamatokra is kiterjesztettek.

Megkérdőjelezték az asszimiláció lefolyásának időbeli linearitását, és végül az eredetileg hét dimenziós modellt az első négy dimenzióra korlátozták (az utolsó három dimenziót részben az asszimiláció okának, illetve következményének tekintették).¹⁴

Mindezeknek a hiányosságoknak ellenére Gordon modellje – megfelelő változtatásokkal – értékes eszköz az interetnikus kapcsolatok elemzéséhez, képes választ adni az asszimilációs folyamatok összetettségére, megnyilvánulásának változatos formáira és fokozataira.

2.1.3. Az asszimiláció fázisai B. B. Hess szerint

A kisebbségi csoportnak a többségbe történő integrációs fázisait Beth B. Hess a szegregációtól az egybeolvadásig terjedő folyamatként határozta meg.¹⁵

A *szegregációt* a kisebbségek elszigetelésére tett kísérletként határozza meg, melynek két formáját (a tényleges és a jogilag is megerősítettet (de facto és de jure) különbözteti meg.

Az *akkomodáció* fázisában a kisebbség tagjai tudatosítják a domináns kultúra normáit és értékeit, de nem szükségszerű, hogy megváltoztassák saját normáikat és értékeit. Alkalmazkodnak a domináns kultúrához, anélkül, hogy teljesen részt vennének benne.

Az *akkulturáció* (melyet kulturális asszimilációnak is neveznek) folyamán a kisebbségi csoportok tagjai a domináns közösség normáit, értékeit és viselkedési mintáit adoptálják, de még nem kerül sor bensőségebb társadalmi kapcsolatokra (házasság, barátság).

Asszimiláció (vagy strukturális asszimiláció) alatt a domináns társadalomba való bejutást értelmezi baráti és más közeli kapcsolatokon keresztül.

Amalgamációnak nevezi a folyamat utolsó fázisát, mely az olvasztótégely fogalmához áll közel. Ennek fő eszköze a vegyes házasság. Ez a modell is az amerikai sajátosságokból indul ki, elsősorban a bevándorló etnikumok jellegzetességeit veszi tekintetbe. Az amalgamáció fázisának a folyamat utolsó stádiumaként való meghatározása a faji csoportok integrálódásának problematikus voltát emeli ki.

2.1.4. Yinger koncepciója

Az asszimilációs folyamatok fogalmi kereteit Yinger pontosította. Lényegében a gordoni modell javított változatát dolgozta ki.¹⁶ Az asszimilációt egy határcsökkentő folyamatnak tekintette, mely akkor következik be, amikor két vagy több közösség, etnikai csoport, vagy kisebb társadalmi csoport tagjai kapcsolatba kerülnek egymással. Az asszimiláció csak ritka esetben válik teljessé. Mint befejezett folyamat, az asszimiláció a korábban megkülönböztethető szociokulturális csoportok egy csoporttá történő összeolvadása. Az asszimilációs elméletébe építi be a disszimiláció (az asszimiláció reciprok) fogalmát, mely a csoporton belüli különbségek fennmaradását és megerősödését fejezi ki.

Az asszimiláció fogalmát – mint analitikai segédeszközt – négy alapelv segítségével közelíti meg:

- leíró, és nem értékelő fogalom, vizsgálata egyben a disszimiláció vizsgálata is;
- változó és nem ismérv: egy olyan folyamat, mely az interakció és a kulturális csere kezdeteitől a csoportok mélyreható fúziójáig terjed;
- minden egyes folyamat visszafordítható;
- egy többdimenziós folyamat: (a gordoni modell első négy dimenziója) az egyes dimenziók igen nagymértékben interaktívak, melyek egymástól elválasztva, de nem teljesen függetlenül változnak.

Az egyes dimenziók főbb jellegzetességeit az alábbiakban foglaljuk össze:

Az (1) akkulturáción és a (2) strukturális asszimiláción belül megkülönbözteti az elsődleges és másodlagos csoportok szintjén zajló folyamatokat, ez utóbbin belül elkülöníti az individumok és a csoportok szintjén zajló folyamatokat. Az akkulturáció esetében a szubsztitutív és az additív akkulturáció közti különbséget emeli ki, melyek az asszimiláció kimenetele szempontjából eltérő jellegűek. (Az additív gazdagítja, a szubsztitutív elszegényíti a csoport kultúráját és ezáltal gyorsítja az asszimilációt).

Végül is a strukturális asszimiláció (integráció) egyéni, illetve csoport szinten zajló lefolyásában látja az asszimiláció kulcskérdését: a csoport szinten zajló integ-

rációs folyamatok pluralizmushoz vezetnek, az egyéni szinten zajló integrációs stratégiák pedig asszimilációt eredményeznek.¹⁷

Ugyanakkor az individuális és a közösségek szintjén zajló integrációnak is megvannak a feltételei. Az előző feltételezi, hogy az interakcióba kerülő, különböző etnikai csoportokhoz tartozó egyének ugyanahhoz a társadalmi csoporthoz kötődjenek, beleértve a személyes kapcsolataikat is, és ezeken a csoportokon belül az egyenlőség alapján hassanak egymásra. A csoport szinten zajló integráció – vagy pluralizmus – feltételezi, hogy a résztvevő csoportoknak megadják ugyanazokat a jogokat, ugyanazokhoz a gazdasági és politikai előnyökhöz való hozzáférési lehetőségeket, miközben ugyanolyan felelősség hárul rájuk mint a „domináns társadalom” tagjaira. Együttal elfogadják őket, mint a társadalom legitim „alrészlegeit”, akik részben eltérő kultúrával és identitással rendelkeznek.

Az (3) amalgamáció esetében megkülönbözteti az amalgamációt a vegyes házasságtól. Lehet vegyes házasság amalgamáció nélkül (gyermektelen házaspárok), de amalgamáció is lehet vegyes házasság nélkül (házasságon kívül született gyermekek).

A vegyesség kérdését nem egy dimenzió mentén, hanem komplex módon értelmezi: a vegyes házasságot olyan házasságként határozza meg, mely társadalmilag jelentős különbségek határán – iskolai végzettség, társadalmi osztály, vallás, etnikai hovatartozás, anyanyelv, szórakozási szokások stb. – keresztül hat.

Az (4) identifikációs asszimiláció vonatkozásában hangsúlyozza a kérdés összetett mivoltát, pszichológiai jellegéből adódó viszonylagos „puhaságát”, ezért nem is próbálkozik a korábbi dimenziókhöz hasonló empirikusan is értelmezhető kategóriarendszer megfogalmazásával.

Yinger elméletének egyik jelentős hozadéka, hogy Gordonnak az asszimilációs analitikus dimenzióival kapcsolatos nézeteit pontosította. Asszimilációs elméletében a hasonulást nem egyirányú folyamatként értelmezi. A kisebbségi és a domináns csoportok interakciói során mindkét csoportban változást tételez fel. A csere azonban távolról sincs egyensúlyban. A kultúra fő összetevőinek (elemeinek) vonatkozásában – nyelv, vallás, politikai nézetek, gazdasági gyakorlat stb. – kicsi a kölcsönösség, és a strukturális dimenzióban a csere még inkább asszimetrikus.

2.1.5. Asszimilációfelfogások, megközelítések Közép-Európában

Mint már a bevezető részben jeleztük, Közép – Európában (s ezen belül Szlovákiában) nem a szociológiai vagy az antropológiai megközelítések domináltak, hanem a történelmi, demográfiai megközelítések.¹⁸ Ez pedig azzal járt, hogy a vizsgálatok asszimilációs modelljei egydimenziósak, az asszimiláció kérdését a nemzeti hovatartozás változására redukálták.¹⁹

A magyarországi asszimiláció-vizsgálatokban elmozdulás a többdimenziós modellek irányába – ismereteink szerint – az 1990-es évek folyamán történt. A magyarországi szlovákok vizsgálatában a nemzetiségi identitás, nyelvi kultúra átörökítésének modelljeit, továbbá az etnikai csoport-hovatartozás elméleti szocializációs modelljeit dolgozták ki.²⁰ A szerzők által kidolgozott modellekbe bevonták az átörö-

kítés, nyelvi szocializációs háttér, nyelvi kultúra, nyelvhasználat dimenziókat, melyek több szempontból is hasonlóságot mutatnak a gordon-i modell egyes vonatkozásaival. Ezenkívül a nemzeti közösségekhez tartozás kritériumaként nem tartják elegendőnek a nemzetiség szerinti besorolást. Véleményük szerint „a nemzetiséghez tartozás valamilyen, speciális, az általánostól valamilyen módon eltérő kulturális gyakorlatot jelent leginkább”. Megkülönböztetik a nemzetiségiként való meghatározásnak a diszkrét – a nemzetiségiként való önmeghatározás – és látens – kulturális és társadalmi jegyek szerinti – elemeit. Ezek segítségével próbálnak túllépni a magyarországi nemzetiségek azon sajátosságán, melyet a kettős kultúra, kulturális gyakorlat, nyelvhasználat jelent. „E kettős kultúrában való elmozdulás jelenti lényegében az asszimiláció és a nemzetiségi kultúrához való erős ragaszkodás kontinuumát”.²¹

Vizsgálódásuk során nyolc kérdés segítségével próbálták a nemzeti hovatartozást meghatározni.²² Vizsgálódásuk eredményeként a nemzetiségi hovatartozás három alapvető dimenzióját, 1. a kulturális gyakorlat dimenzióját, 2. a nyelvhasználati dimenziót, 3. a nemzetiségi öntudat dimenzióját különítették el. Ez a megközelítés túllép az egydimenziós megközelítéseken, a változók, a dimenziók többsége is az etnikai kötődés nyelvi kulturális vonatkozásait tudakolja.

Az 1990-es évek második felében a magyarországi nemzetiségek, valamint a szlovákiai magyar-szlovák, erdélyi magyar-román interetnikai kapcsolatokat vizsgáló „Kárpát-kutatás” az e térségekben élő nemzeti közösségek nyitottságával-zártságával foglalkozik.²³ Az asszimilációs folyamatokat egy többdimenziós modell keretében vizsgálják, mely a gordon-i megközelítéshez több vonatkozásban is hasonlít, ugyanakkor attól eltérően kiemeli a nemzeti hovatartozás meghatározó szerepét az etnikai hovatartozás átörökítésének folyamatában. A modellbe bevont változók: a származás homogén, illetve heterogén jellege két generációra visszamenően, az iskoláztatás nyelve, a gyermekkorban családon belül használt nyelv, a házastárs nemzetisége.

E változók segítségével az egyes nemzeti közösségek jellemzésére három típust különítettek el: az identitást megtartókat, az átmenetieket, és az asszimilatívakat. Ez a modell, illetve a segítségével létrehozott típusok lehetővé tették az adott országokon belül élő többségi és kisebbségi népesség nyitottságának – zártságának asszimilációs trendjeinek az összevetését, másrészt két különböző országban élő magyar nemzetiség asszimilációs trendjeinek az összehasonlítását is.

2.1.6. A közép-európai és az amerikai asszimilációs folyamatok összehasonlíthatóságának problémái

Gordon és Yinger asszimilációelméleti megközelítéseit az észak-amerikai etnikai vizsgálatok során gyakran alkalmazzák, a közép-kelet-európai térségben való alkalmazása azonban néhány kérdés tisztázását igényli. Kutatásunk szempontjából a meghatározó különbség az észak-amerikai (állampolgár nemzeti) és a közép-európai (kultúrnemzeti) társadalomfejlődés eltéréseiből adódik, a két fejlődési típusban eltérő a nemzeti kultúra elsajátításának az elvárása. Az utóbbiban nagyobb (volt) a nemzeti kultúra, nyelv, történelem, tradíciók szerepe, mint az észak-amerikai

modellben, ahol az angol nyelv elsajátításán túl inkább az amerikai általános értékek elfogadása a meghatározó.

Az állampolgárnemzet kialakulásának folyamatában egy eredetében is bevándorlókból kialakult nemzet fogadja be az újabb bevándorlókat, akik új hazát keresve maguk mögött hagyták korábbi hazájukat. Az új haza a hátrahagyotthoz viszonyítva gazdasági felelemelkedést ígért, melynek feltétele az amerikaivá válás volt.

Ettől a helyzettől gyökeresen eltér a közép-kelet-európai térség interetnikaus viszonyainak az alakulása, ahol őshonos, népek élnek egymás mellett, s a nemzeti hovatartozás változása és a társadalmi pozíció növekedése közti kapcsolat jellege nem egyértelmű.²⁴ Ezek az eltérések véleményünk szerint ugyan nem a gordon-yingeri modell egészét kérdőjelezi meg, inkább igénylik e modell újraértelmezését két vonatkozásban is, és bizonyos módosítások lehetőségét vetik fel.

Egyrészt felmerül a modell egy – látszólag – új dimenzióval, a származással való bővítésének lehetősége (alternatívája). Azonban a származás bevonása nem jelenti egy tartalmilag is új dimenzió felvételét a modellbe. Lényegében az amalgamáció egyik vetületének (aspektusának) a modellbe egy további dimenzióval történő bevonásáról van szó.²⁵ Másodsorban a dimenziók súlyának, helyének az ártértékelése merül fel.

Úgy véljük, hogy térségünkben az akkulturáció szerepe feltételezhetően nagyobb, mint a társadalmi integrációé. Az amerikai viszonyok között Gordon és Yinger az akkulturációval szemben a strukturális asszimiláció szerepét emelték ki.

3. Az asszimiláció dimenzióinak az értelmezése

A következőkben a közép-európai – pontosabban a magyarországi nemzetiségek, illetve a határontúli magyarság – asszimilációs folyamataira próbálunk meg az ismertetett elméletek alapján szociológiai értelmezési keretet kidolgozni.

Az asszimilációs folyamatok első három dimenziójának yingeri értelmezésű konstrukciója különösebb probléma nélkül adaptálható volt vizsgálatunkba. Ugyan a 3. dimenzióon belül elkülönítjük és önálló dimenziókká minősítjük a vegyes házassodást és a származás etnikai jellegét (az amalgamáció inter- és intragenerációs vetületét), ami a dimenziók számának növekedésében mutatkozik meg (de ez nem jelenti tartalmilag új minőségek bevonását is a modellbe).

Az – eredetileg – negyedik dimenzió, az identifikációs asszimiláció kialakításánál már a közép-kelet-európai, pontosabban a kárpát-medencei nemzeti kisebbségek identitásának sajátosságaiból indultunk ki. Nem célunk az etnikai identitás kérdésével komplexitásában foglalkozni, mindössze az etnikai kisebbségek kettős kötődésének az asszimilációs folyamatokban játszott szerepére térünk ki.

Ennek a megközelítésnek a lényege, hogy – a nemzeti kisebbségekhez tartozók egy „kettős világban” élnek, nemzeti identitásuk két társadalmi dimenzió: az etnikai és a politikai mentén manifesztálódik. E kettő konfliktusa abból származik, hogy a két csoport-hovatartozás nem esik egybe. Etnikailag saját nemzetiségükhöz

(magyarságukhoz), politikailag azonban ahhoz az államhoz kötődnek, amelyben élnek, illetve amelynek polgárai (ez utóbbi nem mindig azonos).²⁶

Ily módon asszimiláció felfogásunk öt dimenziót különít el, az egyes dimenziók belső struktúrája az alábbi tagoltságot mutatja:

<i>Az asszimiláció dimenziói</i>	<i>A folyamatok csoportvonatkozásai, jellegzetességei</i>
Kulturális asszimiláció (akkulturáció)	– Elsődleges vagy másodlagos csoportok – Szubsztitutív vagy additív
Strukturális asszimiláció (Integráció)	– Egyéni vagy csoportszintű – Elsődleges vagy másodlagos csoportok – Elsődleges vagy másodlagos szocializáció fázisa
Származás (Az amalgamáció intergenerációs vetülete)	– Homogén vagy vegyes
Házassági homo – heterogámia (Az amalgamáció intragenerációs vetülete)	– Homogén vagy vegyes
Identifikációs asszimiláció	– Etnikai identitás – Politikai identitás

4. Az asszimiláció dimenzióinak az operacionalizálása

Az interetnikus kapcsolatok, asszimilációs folyamatok vizsgálatánál már történtek próbálkozások az egyes dimenziók – egy változó segítségével történő – operacionalizálására. Ezek a vizsgálatok makroszinten hasonlították össze az egyes amerikai etnikumok asszimilációs jellegzetességeit. Ebből adódóan a választható indikátorok köre nagyrészt a népszámlálási statisztikákban is előforduló itemekre (kérdésekre) korlátozódott.²⁷

Az asszimiláció dimenzióinak operacionalizálásánál olyan változókat kerestünk, melyek több generációra vonatkoztatva visszamenőleg is lekérdezhetőek, azaz a megkérdezettek lemenőikre és felmenőikre vonatkozó kérdések megválaszolását is szerettük volna biztosítani. Ezenkívül vizsgálatunkban viszonylag alacsony volt a megkérdezettek száma ezért – eltekintünk az egyes dimenziók belső tagoltságától, az asszimiláció dimenzióinak operacionalizálásánál egy viszonylag egyszerű modell kialakítására törekedtünk – az egyes dimenziókat egy-egy kérdéssel kérdezzük le.²⁸

A következőkben ismertetésre kerülő két modell dimenzióit az alábbiak szerint operacionalizáltuk:

Az akkulturációt – mint már utaltunk rá – vizsgálatunkban nyelvi vonatkozása-ira redukáljuk, indikátoraként igen gyakran az anyanyelvet használják. Ennek értelmezése azonban távolról sem egységes.

Skutnabb-Kangas az anyanyelv definiálásához négy különböző kritériumot használ: a származást, az azonosulást, a nyelvtudás fokát és a funkciót.²⁹

Hagyományos megközelítésben az anyanyelvnek mint kategoriális változónak az értelmezési kerete szintén korlátozottabb. Vizsgálatunkban a kulturális hasonlást

Skutnabb – Kangasnak az anyanyelv harmadik kritériuma szerinti megközelítése alapján a nyelvtudás fokával – esetünkben a két nyelv kontinuumán belüli nyelvtudás mértékével (3, illetve 5 kategóriájú változóval) mérjük.

Az etnikumoknak a többségi társadalomba történő integrációjának összehasonlítására igen gyakran a vegyes házasságok arányának alakulását tekintik.) Az alapiskolai oktatás nyelvének mint a strukturális asszimiláció változójának a használata csak azokra az országokra terjeszthető ki, ahol az anyanyelven történő alapiskolai oktatásnak megvannak (voltak) az intézményes keretei. A kárpát-medencei magyar népesség esetében ez nagyrészt használható mutató.

A származáson – azaz amalgamáció intergenerációs vetülete alatt – a vizsgálati egységek szülei házasságának homogám-heterogám jellegét értjük.

Az amalgamáció intragenerációs vetülete – a házassági hetero-monogámia – operacionalizálásánál kézenfekvőnek tűnik az az alternatíva, hogy (a származáshoz hasonlóan) a házasság etnikai jellegét vigyük be indikátorként a modellbe. Mivel ez egy képzett változó, (mely a vizsgálati egység és a házastársa nemzeti hovatartozásának a kombinációja) a modellen belül közvetve a független változók között is bevonásra kerülne a megfigyelési egység nemzetisége. Ezért mi ettől eltérően a házastárs nemzetiségét visszük be a modellbe.

A vizsgálati egységek nemzetiségével képezzük le saját nemzeti identifikációjukat.

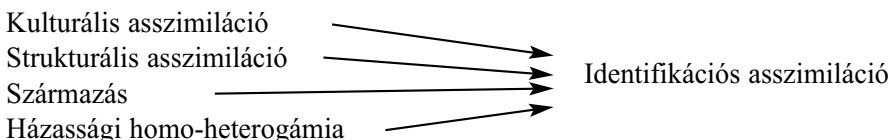
5. Az asszimilációs modellek felépítése

A közép-európai térség viszonyainak, tudományos előzményeinek megfelelően az asszimiláció szociológiai vizsgálatát két megközelítésben – egy és többdimenziós modell keretében véljük realizálhatónak.

5.1. Egydimenziós megközelítés

Az általunk értelmezett egydimenziós megközelítés – mely közelebb áll a közép-európai felfogáshoz – az identifikációs asszimilációra helyezi a hangsúlyt, a nemzeti hovatartozás változását minősíti asszimilációnak, míg a többi 4 dimenzió magyarázó változóként szerepel a modellben. (Azaz a magyarázó változók hatásként vizsgálja a függő változót).³⁰

A modell felépítése

A modell operacionalizálása:

Magyarázó változók

Nyelvtudás mértéke

Iskoláztatás nyelve

Származás homogén-heterogén jellege

Házassági homo- heterogámia

Függő változók

Nemzetisége

5.2. Többdimenziós megközelítés

A magyar-szlovák interetnikus térben élők etnikai jellegzetességeit, kötődéseit csak korlátozott mértékben képes megmagyarázni a vizsgált településeken élők nemzetiségi összetétele. Többek között azért is, mivel a nemzetiség, nemzeti hovatartozás megvallása egy olyan szubjektív kategória, mely igen nagy mértékben függ a különböző makroszintű folyamatoktól, melyek az egyes etnikumok nemzeti hovatartozásának vállalását jelentős mértékben befolyásolja. Míg a nemzetiségükhöz objektív jegyeik alapján szilárdan kötődők szubjektíve is e közösséghez tartozónak vallják magukat, a vegyes, kettős kötődésűek esetében ennek már kisebbek az esélyei.

Ezeknek az egyoldalú torzulásoknak az elkerülésére, és természetesen egy komplexebb látásmód kialakítása érdekében a nemzeti hovatartozást árnyaltabban, több dimenzió alapján képzett index segítségével vizsgáljuk, melyet a nemzeti hovatartozás pozíciójának (NHP) nevezünk. Az index értékét úgy számítjuk ki, hogy az egyes változók értékeinek az összegét a változók számával osztjuk:

Nemzeti hovatartozás pozíciója = (kulturális asszimiláció + strukturális asszimiláció + házassági homo-heterogámia + identifikációs asszimiláció) /4.³¹

Vizsgálati egységeink nemzeti hovatartozási pozíciójának indexértékei a kisebbségi-többségi (szlovák-magyar) interetnikai tér végpontjai között helyezkednek el.³²

Az asszimilációt komplex megközelítésben a vizsgálati egységek származása és a nemzeti hovatartozás pozíciója (NHP) közti különbségként értelmezzük. Az asszimiláció értékének nagysága az asszimiláció mértékét, előjele pedig azt jelzi, hogy mely nemzetiség irányába történt a hasonulás.³³

A nemzeti hovatartozás és az asszimiláció többdimenziós megközelítése tipológiai kialakítását teszi lehetővé, melyek segítségével összehasonlíthatóvá tehetők az egyes generációk, korcsoportok, településtípusok szerinti eltérések.³⁴

6. Összefoglalás – kitekintés

Dolgozatunkban az asszimilációs folyamatok elméleteinek a fejlődését, kialakulását tekintettük át, elsősorban az amerikai társadalomtudományi kutatások eredményei alapján. Az amerikai és a közép-európai társadalomfejlődés eltérő jellegzetességei az asszimilációs folyamatok vizsgálatában is megnyilvánuló különbségeket jeleznek. Ezeknek figyelembevételével dolgoztuk ki egydimenziós modellünket

a nemzetváltási folyamatok és többdimenziós modellünket az asszimiláció komplex megközelítésére. Előbbi az első a közép-európai tudományos tradíciónak felel meg, a többdimenziós pedig a gordon – yingeri modellnek a közép-európa viszonyokra adaptált változata. Az elméleti modellek operacionalizálása – e dolgozat keretében – csak részlegesen használja ki a modellben rejlő empirikus lehetőségeket.

E modellek alapján végzett vizsgálat felépítése, megtervezése az intergenerációs asszimilációs folyamatokra helyezi a hangsúlyt, az intragenerációs mozzanatok sokkal kevésbé hangsúlyosan vannak jelen a vizsgálatban. Az intergenerációs asszimiláció vizsgálata az elméleti modell kereteinek újraértelmezését (újrarendelését) illetve más technikákkal történő megközelítését veti fel.

Nem került sor a modell egyes dimenziói belső összetevőinek további differenciálására és operacionalizálására, – amely a ráépülő empirikus kutatás viszonylag alacsony elemszáma miatt feltételezésünk szerint csak elenyésző mértékben idézett elő információvesztést. Mindezen korlátok meghaladása az ezt követő kutatásokban várat magára. Ennek ellenére az egydimenziós modell mellett egy olyan többdimenziós modell kialakítására és operacionalizálására került sor, mely a multietnikus társadalmakban együtt élő kisebbségi és többségi interetnikus kapcsolatokban jelenlévő viszonyok jellegzetességeinek árnyaltabb megközelítését, vizsgálatát, tipológia kialakítását teszi lehetővé.³⁵

JEGYZETEK

- ¹ E tanulmány „Az asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében” c. dolgozat elméleti részeinek átdolgozott és rövidített változata.
- ² Zygmunt Bauman: *Myslet sociologicky. Netradicny uvedeni do sociologie. Sociologické Nakladatelství, Praha, 2000.*
- ³ *Magyar Értelmező Kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 61.
- ⁴ Max Weber: *Gazdaság és társadalom.* 2/1. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1992. 96.
- ⁵ Talcott Parsons: *Some Theoretical Considerations on the Nature and Trends of Change of Ethnicity.* In *Ethnicity Theory and Experience.* Szerk. Glazer Nathan – Moynihan Daniel. Harvard University Press, Cambridge, 1975.
- ⁶ Anthony Giddens: *Szociológia.* Osiris, Budapest, 1995.
- ⁷ Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában.* Gondolat, Budapest 1988 és Kővágó László: *Kisebbség, nemzetiség.* Kossuth, Budapest, 1977.
- ⁸ A szlovák szakirodalom a nemzetiségi kisebbség (národnostná menšina) a magyar meghatározás a nemzeti kisebbség (národná menšina) fogalmat tartja megfelelőnek. [Gbürová M. (1996)]
- ⁹ Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság*, 1993. 4. sz.; Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció.* Cserépfalvi, Budapest, 1997.; Csepeli György: *Nemzet által homályosan.* Századvég, Budapest, 1992.; Csepeli György-Örkény Antal- Székelyi Mária: *Grappling national identity. How nations see each other in Central Europe.* Budapest, 2000.

- ¹⁰ Gordon M.M.: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. Oxford University Press, New York, 60-84.
- ¹¹ A „faj” kifejezés a Park által használt összefüggésben a jelenleg használatos etnikum fogalomnak felel meg.
- ¹² Martin Marger: *Race and ethnic Relations: American and Global Perspectives*. Wadsworth Publicity Company, Belmont, California, 1991.
- ¹³ Gordon: i. m. passim.
- ¹⁴ Marger: i. m. és John M. Yinger: *Ethnicity: Source of Strength? Source of conflict*. State University of New York Press, Albany, 1994.
- ¹⁵ B.B. Hess – E. W. Markson – P. J. Stein: *Sociology*. New York, 1988.
- ¹⁶ A továbbiakban főleg az ő munkája alapján foglalom össze asszimiláció elméletének a kifejtését.
- ¹⁷ Általános jelentésében a pluralizmust az asszimiláció ellentétéként értelmezhetjük. Abramson úgy definiálja a pluralizmust, mint olyan feltételeket, melyek etnikai differenciációt és folyamatos heterogenitást idéznek elő. Abramson. Ld. még Marger: i. m., Yinger: i. m. és Radó Péter: Asszimiláció és nyelvhasználat. In *Nemzeti kisebbségek Magyarországon*. Citoyen Kiadó, Budapest, é.n.
- ¹⁸ A szociálpszichológiai jellegű megközelítésekkel dolgozatunkban nem foglalkozunk.
- ¹⁹ Šutaj Ján: Slovensko-madžarské vzťahy a štatistická asimilácia na juhu Slovenska (na príklade okresu Galanta). *Etnologické rozpravy*, 1998. 2. sz.
- ²⁰ Garami Erika – Szántó János: *Magyarországi szlovákok. Kutatási jelentés*. Interpress, Budapest, 1991.
- ²¹ Garami – Szántó: i. m. 17.
- ²² A kérdések az alábbiak voltak:
 1. Milyen nemzetiségűnek tekinti magát?
 2. Mit tekint anyanyelvének?
 3. Olvas-e szlovák nyelvű sajtót?
 4. Milyen nemzetiségűnek tartja a falut, ahol él?
 5. Melyik nyelvet beszéli jobban a magyart vagy a szlovákok?
 6. Milyen nyelven beszél a faluban szlovák ismerőseivel?
 7. Milyen nyelven beszél otthon a családjával?
 8. Gyermekei tudnak-e szlovákul?
- ²³ Csepeli – Örkény – Székelyi: i. m.
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ Értelmezésünkben tehát a modell harmadik dimenzióját két vetületben, intragenerációs vonatkozásban házassági homogámia – heterogámiának, intergenerációs vetületben pedig származásnak nevezzük.
- ²⁶ Csepeli: i. m. és Alena Zel'ová: A nemzeti kisebbségek identitása Szlovákiában. *Regio*, 1991. 1. sz.
- ²⁷ Gordon: i. m., Yinger: i. m. és Marger: i. m.
- ²⁸ Az elméleti modell komplexebb operacionalizálására a későbbi vizsgálatainkban még visszatérünk.
- ²⁹ Tove Skutnabb-Kangas: *Nyelv, oktatás és kisebbségek* (Kisebbségi adattár VIII). Budapest, 1997. 13.
- ³⁰ A magyarázó változóknak a függő változóra gyakorolt hatásának méréséhez regressziószámítást alkalmaztunk. Tekintettel arra, hogy a vizsgálatunkba kategoriális változókat

vontunk be, a regressziószámítást dummy változók segítségével végeztük el. Ennek a vizsgálatunkban történt alkalmazását lásd: Gyurgyík László: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Kézirat, Budapest, 2001. A dummy változókkal végzett regressziószámításról ld. Moksony Ferenc: *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest, 1999. és Kolosi Tamás – Rudas Tamás: *Empirikus problémamegoldás a szociológiában*. OMIKK-TÁRKI, Budapest, 1998.

- ³¹ Vizsgálatunk esetében a magyar-szlovák interetnikus tér értékei 1 és 3 között helyezkednek el, ahol az 1 a homogén magyar 3 homogén szlovák értéknek felel meg. Az index kialakításának módszertanát, az indexbe felvett változók súlyozását, a hiányzó válaszok értékének helyettesítését stb. lásd Gyurgyík: i. m.
- ³² A nemzeti hovatartozás pozíciója kategóriának a kialakításával természetesen nem vonjuk kétségbe senkinek a saját nemzeti hovatartozására vonatkozó nyilatkozatát, mindössze az etnikai kötődések egyes vonatkozásainak tekintetbevételével helyezzük el vizsgálati egyégeinket a magyar-szlovák interetnikus térben.
- ³³ Az asszimiláció értékei vizsgálatunk esetében -2 és $+2$ között mozogtak, ahol a szlovák etnikum irányába történő hasonulás a negatív, a magyar irányba történő változás pozitív előjelű.
- ³⁴ Mind a nemzeti hovatartozás pozíciója, mind az asszimiláció esetében öt kategóriájú tipológia került kialakításra. Ahol a nemzeti hovatartozás pozíciója esetében az alábbi típusok kerültek kialakításra: $1-1.25$ – homogén magyar jelleg, $1.25-1.75$ – inkább magyar jelleg, $1.75-2.25$ – kettős, vegyes, átmeneti jelleg, $2.25-2.75$ inkább szlovák jelleg, $2.75-3.0$ – homogén szlovák jelleg.
- ³⁵ Az empirikus vizsgálat eredményeit Gyurgyík László kéziratos dolgozata tartalmazza.